

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Zuhal KAYNAKÇI ELİNÇ

BATI ANADOLU'DA HELLENİSTİK ROMA DÖNEMLERİ'NDE BAHÇE MİMARİSİ

Danışman

Doç. Dr. Taner KORKUT

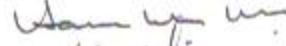

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

Antalya, 2007

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Zuhal KAYNAKÇI ELİNÇ'in Bu çalışması, jürimiz tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı Programı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan :
Üye (Danışmanı) :
Üye :
Üye :
Üye :

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

10.07/2007

Prof.Dr. Nevzat ÇEVİK
Müdür

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	i
Kısaltmalar.....	iii
Antik Literatür Kısaltmaları.....	vii
Özet (Türkçe).....	viii
Özet (İngilizce).....	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. ANTİK KAYNAKLARDA BAHÇE.....	8
3. ANTİK ÇAĞLARDA BAHÇE TİPOLOJİSİ.....	16
3.1. Konut Bahçeleri.....	16
3.1.1. Antik Dönemde Konut Mimarisi.....	17
3.1.1.1. Mısır Konutları.....	17
3.1.1.2. Mezopotamya Konutları.....	18
3.1.1.2.1. Sümer Konutları.....	18
3.1.1.2.2. Asur Konutları.....	18
3.1.1.2.3. Babil Konutları.....	19
3.1.1.3. İran Konutları.....	19
3.1.1.4. Girit Konutları.....	20
3.1.1.5. Yunan Konutları.....	21
3.1.1.6. Roma Konutları.....	22
3.1.1.6.1. Domus.....	23
3.1.1.6.2. Villa.....	23
3.1.1.6.3. Insulae.....	24
3.1.2. Antik Kaynaklarda Konut Bahçeleri.....	25
3.1.3. Duvar Resimlerinde Konut Bahçeleri.....	29
3.1.4. Kabartmalarda Konut Bahçeleri.....	39
3.1.5. Mezar Eşyalarında Konut Bahçeleri.....	39
3.1.6. Arkeolojik Bulgular Işığında Konut Bahçeleri.....	40
3.2. Üretim Bahçeleri.....	43
3.2.1. Antik Kaynaklarda Üretim Bahçeleri.....	43
3.2.2. Arkeolojik Bulgular Işığında Üretim Bahçeleri.....	46
3.2.3. Duvar Resimlerinde Üretim Bahçeleri.....	47

3.2.4. Kabartmalarda Üretim Bahçeleri	48
3.2.5. Vazo Resimlerinde Üretim Bahçeleri.....	49
3.3. Tapınak Bahçeleri.....	50
3.3.1. Antik Kaynaklarda Tapınak Bahçeleri.....	50
3.3.2.Kabartmalarda Tapınak Bahçeleri.....	51
3.3.3. Arkeolojik Bulgular Işığında Tapınak Bahçeleri.....	52
3.4. Parklar.....	55
3.4.1. Antik Kaynaklarda Parklar.....	55
3.4.2. Kabartmalarda Parklar.....	57
3.4.3. Hamam Bahçeleri.....	58
3.4.4. Mezarlık Bahçeleri.....	60
3.5. Üzüm Bağları.....	61
3.5.1. Antik Kaynaklarda Üzüm Bağları.....	61
3.5.2. Arkeolojik Bulgular Işığında Üzüm Bahçeleri.....	63
3.5.3. Duvar Resimlerinde Üzüm Bağları.....	64
3.5.4. Kabartmalarda Üzüm Bağları.....	66
3.5.5. Vazo Resimlerinde Üzüm Bağları.....	67
4. BAHÇELERDE KULLANILAN ALET VE EKİPMANLAR.....	68
5. ÖZEL BAHÇELER.....	70
5.1. Hesperidler'in Bahçeleri.....	70
5.2. Babil'in Asma Bahçeleri.....	70
5.3. Cennet Bahçeleri.....	76
6. EFES YAMAÇ EVLERİNİN PERISTYLIUM VE ATRIUM BAHÇELERİ.....	80
6.1. Efes Antik Kenti Tarihi.....	80
6.1.1. Hellenistik Döneminde Efes Antik Kenti	80
6.1.2. Roma Döneminde Efes Antik Kenti	82
6.2. Efes Yamaç Evlerinin Tarihi.....	82
6.2.1. Efes Yamaç Evi I.....	82
6.2.2. Efes Yamaç Evi II.....	83
6.3. Efes Antik Kenti Bitki Örtüsü.....	85
6.4. Efes Yamaç Evi I Atriumlarının Modellemesi.....	85
6.5. Efes Yamaç Evi I'nin Peristylum Bahçesinin Modellenmesi.....	86
7. SONUÇ.....	87
Levhalar Dizini	90

Ek 1. Terimler Sözlüğü

Ek 2. Bitkiler Sözlüğü

Ek 3. Plinius'un Natural Histories Kitaplarında Adı Geçen Bitkiler

Özgeçmiş

ÖNSÖZ

2000 yılında bir Peyzaj Mimarı olarak Arkeoloji Anabilim Dalı'nda doktora başladığım zaman, beni çok zorlu günlerin beklediğinin farkındaydım. Ders aşamasını tamamladıktan sonra tez konusunun, 'Batı Anadolu'da Hellenistik Roma Dönemleri'nde Bahçe Mimarisi' olmasına karar verilmişti. Zamanla işimin daha da zor olduğunu anlamaya başlamıştım. Çünkü bahçe mimarlığı konusunu ele alabilmek için canlı ve cansız materyaller, düzenleme ilkeleri, bulunduğu bölgenin kültürü, başka kültürlerle etkileşimi ve ilişkileri gibi çok sayıdaki detayın irdelenip bir arada değerlendirilmesi gerekiyordu. Farklı bir disiplinden gelmenin zorluğunu bölümdeki hocalarım ve asistan arkadaşlarım sayesinde aşmayı başardıktan sonra, öncelikle konuyla bağlantılı yoğun verilerin bulunduğu Batı Anadolu'yu yakından tanımak için arazi çalışmalarına başladım. Antik bahçelerin izine günümüzde rastlamak pek olası olmadığından kabartmalarda ve duvar resimlerinde antik bahçelerle ilgili pek çok ipucu bulmayı başardım. Efes duvar resminde gördüğüm bir gelincik, Hieropolis kabartmasında tespit ettiğim üzüm benini, daha etraflı bir araştırmaya yönlendirdi. Literatür çalışmalarımın sonunun gelmeyeceğini düşünürken, danışman hocam Doç. Dr. Taner KORKUT'un bana bu konuyla ilgili önemli iki kaynağı Amerika'dan getirmesi ve Prof. Dr. Havva İŞKAN IŞIK'ın önemli makaleleri tespit etmesi işimi kolaylaştırdı. Böylece çok sevdiğim mesleğimin antik dönemini çalışıyor olma sevinci, beni daha da kapsamlı bir araştırma yapmaya yöneltti.

Bu çalışmadaki amacım, bahçe mimarlığının antik dönemde taşıdığı önemi ortaya koyarak doğru bir biçimde değerlendirmektir. Bunu başarabilmem için bana her şeyden önce arkeolojiyi sevdiren, daha sonra da bu tez konusunu veren ve çalışmalarım sırasında yardımlarını ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Taner KORKUT'a burada teşekkür etmek isterim. Doktora'ya başladığımdan itibaren yardımlarıyla sürekli yanımda olan, tez izleme komitelerinde değerli birikimleriyle çalışmalarına önemli katkılar sağlayan ve danışman hocamın yurtdışında bulunduğu süre zarfında danışmanlığımı yürüten çok değerli hocam Prof. Dr. Havva İŞKAN IŞIK'a teşekkürü borç bilirim. Yüksek lisans eğitimimde danışmanlığımı üstlenen hocam Prof. Dr. İbrahim BAKTIR'a, doktora tezimde de bana destek olduğu ve en önemlisi bana güvendiği için sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca arkeoloji anabilim dalında doktora yapmam konusunda beni teşvik eden hocam Prof. Dr. Fahri IŞIK'a değerli katkılarından dolayı teşekkür ederim. Doktora ders aşaması sonuna kadar danışmanlığımı yürüten ve tez aşamasında da bana her konuda yardımcı olan Prof. Dr. Burhan VARKIVANÇ'a teşekkür ederim. Ayrıca tez çalışmalarım esnasında katkılarını esirgemeyen Prof. Dr. Nevzat ÇEVİK ve Doç. Dr. GÜL IŞIN'a ve arkeoloji bölümündeki uzman ve asistan arkadaşlarıma ayrıca teşekkür ederim. Bölüm başkanım Prof. Dr. Tuncay

NEYİŐÇİ'ye ve İç Mimari ve evre Tasarımı Bölümü'ndeki tüm hocalarıma tez yazım aşamamda yaptıkları bütün yardımlardan dolayı çok teşekkür ediyorum.

Son olarak başta annem olmak üzere bütün aileme, benden sonra bir de kızıma baktıkları ve hep yanımda oldukları için, üniversite yıllarımdan bu yana bana her konuda yardım eden ve bu tez için beni sürekli destekleyen sevgili eşim Hakan ELİNÇ' e sonsuz teşekkür ederim.

KISALTMALAR

- Akdoğan 1974 G. Akdoğan, Bahçe ve Peyzaj Sanat Tarihi (1974).
- Aries – Duby 1985 P. Aries – G. Duby, Özel Hayatın Tarihi 1, Çev. T. Ilgaz (1985).
- Andreae 1996 B. Andreae, Am Birnbaum, Kulturgeschichte der Antiken Welt 66 (1996).
- Anlı 2006 E. Anlı, Bağlar Güzeli, Üzüm ve Üzüm Kültürü, 2006.
- Barry 2004 L. Barry, ‘Cennet Bahçeleri’, Dünya Sanatı Dergisi 33, 2004, 48-59.
- Brödner 1989 E. Brödner, Wöhen in der Antike (1989).
- Caneva – Bohuny 2003 G. Caneva – L. Bohuny, ‘Botanic analysis of Livia's villa painted flora (Prima Porta, Roma)’, JCH 4.2, 1989,149-155.
- Carroll 2003 M. Carroll, Earthly Paradises (2003).
- Carroll-Spiellecke 1995 M. Carroll-Spiellecke, Der Garten von der Antike bis zum Mittelalter, Kulturgeschichte der Antiken Welt 57 (1995).
- Clayton – Price 1995 P. Clayton – M. Price, Antik Dünyanın Yedi Harikası, Çev. B. Avunç (1995).
- Conticello 1990 B. Conticello, IBM Gallery of Science and Art, New York, Rediscovering Pompeii (1990).
- Erhat 1989 A. Erhat, Mitoloji Sözlüğü.
- Farrar 1998 L. Farrar, Ancient Roman Gardens (1998).
- Grimal 2005 P. Grimal, Dictionary of Classical Mythology (2005).
- Gothein 1913 M. L. Gothein, A History of Garden Art (1913).
- Dolce – Santi 1995 R. Dolce – M. N. Santi, Dai Palazzi Assiri, immagini di potere da Assurnasirpal ad Assurbanipal (IX-VII sec.a.C.) (1995).
- Efes Mz. Müd. Ark. 1995 Efes Müzesi Müdürlüğü Arkeologları, Efes Yamaç Evleri (1995).
- Estin – Laporte 1987 C. Estin – H. Laporte, Yunan ve Roma Mitolojisi, Çev. M. Eran (1987).
- Hales 2003 S. Hales, The Roman House and Social Identity (2003).
- Hasol 1998 B. Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü (1998).

- Hehn 1870 V. Hehn, Zeytin, Üzüm ve İncir 'Kültür Tarihi Eskizleri', Çev. N. Aça (1998).
- Henderson 2004 J. Henderson, HORTVS. The Roman Book of Gardening (2004).
- Heinrich 1984 E. Heinrich, Die Paläste im Alten Mesopotamien (1984).
- Hueber 1997 F. Hueber, Ephesos. Gebaute Geschichte (1997).
- Macdougall 1987 E. B. Macdougall, 'Ancient Roman Villa Gardens', bkz.: W.F. Jashemski, Recently Excavated Gardens and Cultivated Land of the Villas at Boscoreale and Oplontis (1987) 33-75.
- Mutlu 1996 B. Mutlu, Mimarlık Tarihi Ders Notları 1 (1996).
- Jashemski 1974 W. F. Jashemski, The Discovery of a Market Garden Orchard at Pompeii: The Garden of the 'House of the Ship Europa', AJA 78, 1974, 391-404.
- Jashemski 1979 W. F. Jashemski, The Gardens of Pompeii 'Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius' (1979).
- Jashemski v.d. 1992 W. F. Jashemski – E. S. P. Ricotti – J. Foss, 'Preliminary Excavations in the Garden of Hadrian's Villa: The Canopus Area and The Piazza d'Ora', AJA 96, 1992, 579-597.
- Jashemski v.d. 1995 W.F. Jashemski – J. E. Foss – R. J. Lewis – M. E. Timpson – S.E. Lee, 'Roman Gardens in Tunisia: Preliminary Excavations in the House of Bacchus and Ariadne and in the East Temple at Thuburbo Maius', AJA 99, 1995, 559-576.
- Jobst 1977 W. Jobst, Römische Mosaiken aus Ephesos I Die Hanghäuser Des Embelos, FiE VIII, 2 (1977).
- Koch 2001 H. Koch, Persepolis, Glänzende Hauptstadt des Perserreichs (2001).
- Kretschmer 2000 F. Kretschmer, Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik, Çev. Z. Z. İlkelen (2000).
- Lees 1970 C. B. Lees, Gardens Plants and Man (1970).
- Leisten 1995 T. Leisten, İslam Bahçeleri, Çev. M. Tüzel, Sanat Dünyamız 58 (Bahçe Kültürü) 2004, 76-84.
- Lloyd 1982 R. B. Lloyd, 'Three Monumental Gardens on the Marble Plan', AJA 86, 1982, 91-100.
- Levi 1981 P. Levi, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Eski Yunan, Çev. Neşe Erdilek (1981).

- Luckenbill 1989 B. B. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* 2 (1989).
- MacDonald – Pinto 1995 W. L. MacDonald – J. A. Pinto, *Hadrian's Villa and Its Legacy* (1995).
- Mielsch 1987 H. Mielsch, *Die römische Villa, Architektur und Lebensform* (1987).
- Papapoulos 1981 I. A. Papapoulos, *Kreta* (1981).
- Platner – Ashby 1929 S. B. Platner – T. Ashby, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome* (1929).
- Pendlebury 1954 J. D. S. Pendlebury, *A handbook to the palace of Minos at Knossos with its dependencies* (1954).
- Reutti 1990 F. Reutti, *Die römische Villa, WdF CLXXXII* (1990).
- Roaf 1990 M. Roaf, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Mezopotamya ve Eski Yakınoğu, Çev. Veli Sevin* (1990).
- Roth 1993 L. M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü, Çev. E. Akçalı* (2000).
- Samiel 1955 P. G. T. Samiel, *The glory of Egypt* (1955).
- Saltuk 1997 S. Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü* (1997).
- Sarkowicz 2003 H. Sarkowicz, *Bahçelerin ve Parkların Tarihi, Çev. E. Kayaoğlu* (2003).
- Semple 1929 a E. C. Semple, 'Ancient Mediterranean Pleasure Gardens', *GeogrRev*, 19, 1929, 420-443.
- Semple 1929 b E. C. Semple, *Irrigation and Reclamation in the Ancient Mediteranean Region, AAG*, 19, 1929, 111-148.
- Scherrer 2000 P. Scherrer, *Efes Rehberi* (2000).
- Singer v.d. 1954 C. Singer – E.J. Holmyard – A.R. Hall, *A History of Technology I-V* (1954-1958).
- Strocka 1977 V. M. Strocka, *Die Wandmalerei Der Hanghäuser in Ephesos, FiE VIII*, 1 (1977).
- Tingay – Badcock 1989 G. I. F. Tingay – J. Badcock, *These Were The Romans* (1989).
- Thompson 1937 D. B. Thompson, 'The Garden of Hephaistos', *Hesperia* 6, 1937, 396-425.
- Thompson 1982 D. B. Thompson, *Gardens Lore of Ancient Athens* (1982).

- Yegül 2006 F. Yegül, Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma, Çev. E. Erten (2006).
- Wicker 1998 F. D. P. Wicker, 'The Road to Punt', GJ 164, 1998, 155-67.
- Wiplinger – Wlach 1996 G. Wiplinger – G. Wlach, Ephesus 100 Years of Austrian Research (1996).
- Wiseman 1983 D. J. Wiseman 'Mesopotamian Gardens' Anatolian Studies 33, 1983, 137-144.
- Wycherley 1956 R. E. Wycherley, The Market of Athens: Topography and Monuments, Greece & Rome, 3, 1956, 2-23.
- Yoğurtçu 1993 N. Yoğurtçu, Antik Çağdan Günümüze Kentsel Dokunun Oluşturulmasına İnsan Faktörünün Değerlendirilmesi, Bu Bakımdan Efes-İzmir Kentlerinin Karşılaştırılması ile Konuya Peyzaj Planlama Açısından Yaklaşım, Yayınlanmamış Doktora Tezi (1993).

ANTİK LİTERATÜR KISALTMALARI

Anonim Apicus	Anonim, Apicus, ‘The Roman Cookery Book’ Çev. J. Edwards (1985).
Aristophanes, Nephelai	Aristophanes, Nephelai ‘Four Plays by: Aristophanes The Birds; The Clouds; The Frogs; Lysistrata (1994).
Cato, De Agri.	Cato, De Agricultura, Çev. W.D. Hooper (1967).
Cicero, De Leg.	Cicero, De Legibus, Çev. C. W. Keyes, (1988).
Columella, RR.	Columella, De Re Rustica, Çev. H. B. Ash (1941).
Dioscorides, Mat. Med.	Dioscorides, Mat. Med., Çev. T. A. Osbaldeston (2000).
Diodorus Siculus, II.	Diodorus Siculus, Library of History II, Çev. C. H. Oldfather (1935).
Homeros, II.	Homeros, İlyada, Çev. A.Erhat –A. Kadir (2005).
Homeros, Od.	Homeros, Odysseia, Çev. A.Erhat – A. Kadir (2005).
Longus, Pastoralia	Longus, Pastoralia, Çev. J. L. Siner (1829).
Martial, Epig.	Martial, Epigrams, Çev. W.C.A. Ker (1973).
Palladius, Palladius on Husbandrie	Palladius, Palladius on Husbandrie, Çev. B. Bristol (1990).
Plinius, NH.	Plinius, ‘Naturalis Historiaes’, Çev. H. Rackham, (1952).
Plutarch, II.	Plutarch, Paralel Lives II, Çev. B. Perin (1914).
Strabo, Geog.	Strabo, Geography, Çev. H.L. Jones (1923).
Theophr., Hist. pl.	Theophrastus, De Historia Plantarum, ‘Enquiry into Plants’, Çev. A. Hort (1995).
Varro, R. R.	Varro, Rerum Rusticarum, Çev. W.D. Hooper (1990).
Vitruvius, De Arc.	Vitruvius De Architecture, ‘Mimarlık Üzerine On Kitap’ Çev. S.Güven (1990).
Xenophon, Oen.	Xenophon, Oeconomicus, Çev. E. C. Marchant (1923).

ÖZET

Bahçe mimarlığı açısından yüksek estetik değere sahip ve bitki örtüsü bakımından da oldukça zengin olan Hellenistik ve Roma Dönemi bahçeleri antik çağların önemli bahçeleri arasında yer almaktadır.

Bahçe mimarlığının resim, heykel ve mimari gibi güzel sanatlardan daha az yaşayan (ephemeral) bir sanat oluşu, antik uygarlıklara ait bahçelerin veya onlara ait izlerin günümüze kadar ulaşmasını güçleştirmiştir.

Son yüzyılda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan duvar resimleri ve kabartmalarda resmedilmiş bahçe tasvirleri ve bahçelerle ilgili mimari veriler artmaya başlamıştır. Kabartmalar ve duvar resimlerinde vurgulanan tasvirler gerçeğe çok yakın resmedilmişlerdir. Bu anlatımlar sayesinde antik dönem bahçe mimarisini hakkında elde ettiğimiz bilgiler artmıştır. Ve yine son 40 yılda arkeobotanik çalışmaların hız kazanmasıyla, arkeolojik kazılardan alınan toprak örneklerine uygulanan polen ve karbon analizleri sonucunda, antik çağlara ait pek çok bitki kolaylıkla teşhis edilebilir hale gelmiştir.

Bu tez çalışmasında, Hellenistik ve Roma Dönemleri başta olmak üzere, antik Akdeniz uygarlıklarına ait kazılar sonucu ortaya çıkartılan bahçelerle ilgili önemli vazo resimleri, duvar resimleri ve kabartmalar bir katalog haline getirilip antik çağ bahçe mimarlığına ışık tutulmaya çalışılmıştır. Bilinen bu örneklerin yanında konuyla bağlantılı antik çağ aktarımları ve modern literatür dikkatle incelenmiş ve yorumlanmıştır. Ayrıca yapılan arkeolojik bahçe araştırmaları ve kazıları sonucu çıkartılan materyaller de katalogta değerlendirilmiştir. Bu çalışmaların ışığında, Helenistik ve Roma Dönemleri'ne ait Efes Yamaç Evleri'nin peristyl ve atrium bahçeleri model seçilerek, antik çağ bahçeleri mimari yapısını canlandırmak amacıyla yönelik restitüsyon denemesi yapılmıştır. Ayrıca bu bahçelerin bilgisayar ortamında üç boyutlu modelleri de hazırlanmıştır.

Restitüsyon çalışmasında, Hellenistik ve Roma Dönemleri villa bahçelerinin gösterişli ve estetik kaygılar taşıyan bahçeler olarak tasarlandığı göz önüne alınmıştır. Bu dönemlere ait bahçelerin bu derece üstün olmalarının sebebi; dönemin bahçe sanatçılarının ve ziraatçıların bahçe teknikleri bakımından son derece ileri düzeyde olmalarıdır. Bahçe mimarisinde kullanılan bitkilerin çeşitliliği, bitki türlerinin o dönemlerde çok iyi tanındığı ve onlardan en iyi şekilde faydalandığını göstermektedir. Romalılar kurdukları büyük imparatorluğun gücünü göstermek amacıyla yaptıkları muhteşem mimari yapıların yanında onları tamamlayan bahçelere de büyük bir önem vermişlerdir. Bütün bu özellikler yapılan restitüsyon çalışmasına ışık tutmuş ve bütün bu verileri içinde bulunduran bir tasarım yapılmaya çalışılmıştır.

SUMMARY

The gardens of Hellenistic and Roman period which, in term of gardening, had high aesthetic value and rather than rich plant diversity are considered among the most important gardens of antiquity.

Gardening, being one of the arts less lasting than any other art branches, such as paintings, sculpture and other architectures in general, (ephemeral) has always made it difficult for the gardens of ancient times and their traces to last until today.

The garden paintings and related architectural data brought to light by archeological excavations during the last century have been increasing. These themes of the wall pictures and reliefs, do illustrate the truth about the gardens almost perfectly. By means of these descriptions, we now have more information about the landscape architecture of the ancient times. Again, as there has been a rapid increase during the last 40 years in the archaeobotanical studies, many of the plants of the ancient times are been described very easily by using pollen and carbon analyses in the soil samples taken during the excavations.

The aim of this study, is to shed light on ancient landscape architecture through the catalogue consisting of important vase and wall paintings and reliefs emerged from the excavations of ancient Mediterranean civilizations; particularly of the ancient Greek and roman civilizations. Besides these, as well as modern literature on this matter, have all been studied and evaluated with great attention. Additionally, the materials obtained from garden studies and excavations have been evaluated in this catalogue. In the light of these studies, restitution experiments have been done in order to re-create the architectural structure of ancient gardens by taking the peristyl and atrium gardens of Ephesus Slope Houses as a model. Furthermore, by using computer systems, the three dimensional models of these gardens are also prepared.

In this restitution study it is considered that the villa gardens of Hellenistic and Roman period were designed in an impressive way and with aesthetic concern. The reason why the gardens of this period were so excellent is that the garden artisans and agriculture engineers of this period were highly skilled in terms of gardening techniques. The diversity of plants used in landscape architecture shows that varieties of plants were known very well and they were highly utilized. The Romans gave considerable importance to the gardens of the impressive architectural structures which were aimed to show the power of their great empire. All these features shed light on this restitution study and an effort is made to prepare a project which includes all these data.

1. GİRİŞ

İlk bahçeler, insanoğlunun ilk konutu yapmasıyla birlikte konutun hemen yanında yer almış olan etrafı çevrilmiş dış mekanlar olmalıdır. İlk bahçelerin tanımlanmasında olduğu gibi, ‘etrafı çevrili doğal (dış) mekan’ günümüzde de bahçe için uygun en iyi tanımlamadır.

İnsanoğlu evin içinde geçirdiği zaman kadar dışında da zaman geçirmektedir. Bu yüzden bahçe evden sonra ikincil bir yaşama mekanı olarak algılanmaktadır. Ayrıca insanoğlunun yaşamını sürdürmesi için gereken bir çok gıda da bahçede yetişmektedir. Başlangıçta toplayıcı olan ilkel topluluklar zamanla bitkileri kültüre almayı öğrenmiş ve ihtiyaçları olan bitkileri kendileri yetiştirmişlerdir. Botanikçiler arpa, buğday, mercimek ve nohut gibi ürünlerin yabani atalarının Önyasya’da yetiştiğini kanıtladılar; bu ürünlerin bu coğrafyadan seçilerek kültür formuna dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir. Arkeologlarca kazılardan çıkarılan örneklerle radyokarbon testi uygulanmış, Önyasya’daki Neolitik Çağı köylülerinin 10.000 yıl önce çiftçilik yaptıklarını kanıtlanmıştır. Tarımın ilk kez Önyasya’nın tam olarak hangi kesiminde ortaya çıktığı hala net olarak bilinmemektedir, zira bugünkü tahılların yabani atalarını oluşturan bitkilere hemen hemen bütün yerleşimlerinde rastlamak mümkündür. Arpa, bezelye ve mercimeğin yabani formlarını bütün bölgeye yayılmışken, iki sıralı buğday (*Triticum dicoccum* L.) yaygın olarak Doğu Akdeniz’de, yabani kaplıca buğdayı (*Triticum monococcum* L.) daha çok Güney Anadolu ve çevresinde, yabani nohut ise Güney Doğu Anadolu’da dar bir bölgede görülmektedir¹. M.Ö. 7000 yılında kurulan ilk yerleşimlerden olan Çatalhöyük’te yapılan arkeobotanik çalışmalar ve Andrew Fairbairn ve Julie Near tarafından yapılan incelemeler sonucunda en erken tabakalardan itibaren Çatalhöyük Neolitik Çağ yerleşimcilerinin kültüre alınmış tahıl ve baklagilleri ekip biçtiği ve ana ürünü tahılların oluşturduğu ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında iki sıralı buğday (*Triticum dicoccum* L.) ve ekmeçlik buğday (*Triticum aestivum* L.) çoğunlukta olmak üzere, daha az miktarlarda yabani kaplıca buğdayı (*Triticum monococcum* L.) ve arpa (*Hordeum vulgare* var. *hudum* L.) saptanmıştır².

Bahçe sanatı bir bağlamda; çiçek, çalı ve ağaçların mimari elemanlarla birlikte estetik ve fonksiyonel kurallar içerisinde düzenleme sanatıdır. Bahçe mimarlığında en çok yer alan bitkilerin, canlı olması ve bir süre sonra yaşamının sona erdirmesi bahçelerin ilk kuruldukları biçimlerini korumasını engellemektedir. Bu yüzden bahçe elemanlarına ait arkeolojik kalıntılara, günümüzde çok ender rastlanmaktadır. Son yüzyılda bahçe mimarlığı için beklenmedik bir gelişme olmuş ve yapılan arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan vazoların

¹ M. Nesbitt, *Plants and People in Ancient Anatolia*, *Biblical Archaeologist* LVIII 1,2 (1995) 68-81.

² I. Hodder, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, bkz.: E. Asouti – A. Fairbairn, *Çatalhöyük’te Ekilmiş Ürünler, Yabani Yiyecek Bitkileri, Yakıt ve Zanaat Kaynakları* (2006).

üzerinde bulunan resimler, duvar resimleri ve kabartmalarda bol miktarda bahçe tasvirine rastlanmıştır. Gerçeğine çok yakın ve detaylı resmedilmiş olan bu tasvirler sayesinde o dönem bahçe mimarisi hakkında elde ettiğimiz bilgiler artmıştır. Yine son 40 yılda arkeobotanik çalışmaların hız kazanması sonucu bir çok bitki teşhis etme metotları gelişmiş ve 7000 yıl öncesi bitkilerin bile teşhisi mümkün olmuştur. Arkeoloji ile sağlanan bu gelişmeler bahçe mimarisinin antik dönemi hakkında bilgi edinmemizi kolaylaştırmıştır.

Bu tez; Prof Dr. Havva İşkan Işık'ın, bahçe konusunda son yıllarda bütün dünyada arkeolojik araştırmaların hızla arttığı, bu çalışmaların ülkemizde de bir an önce yapılması gerektiği düşüncesiyle doğmuştur. Bu düşünceden yola çıkarak, üniversitelerimizde farklı bir alanda doktora tezi yapmanın oldukça zor olmasına rağmen, bu çalışma için; Akdeniz Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Anabilim Dalı, Peyzaj Mimarı olarak beni kabul edip bu tezi yapmama imkan sağlamışlardır.

Bu çalışma; literatür ve arazi çalışması olarak iki bölümden oluşmaktadır. Literatür çalışmasında öncelikli olarak antik yazarlara yer verilmiştir. 'Naturalis Historiaes', adlı 37 ciltlik kitap yazan Yaşlı Plinius, en çok faydalanılan antik literatür olmuştur. Kitaplarında ağaçlar, çiçekler ve sebzeler hakkında detaylı bilgilere rastladığımız Plinius, ayrıca bitkilerin kullanım alanlarından (çevre düzenlemesi, tıbbi amaç, çelenk yapımı, kesme çiçek, baharat ve bal üretimi) bahsederek, bitkilerin kültüre alınırken nasıl bir yol izlendiğini ve bu bitkilerin orijinlerinin neresi olduğunu da belirtmiştir. Plinius, bahçeleri özel ve halk bahçeleri diye ikiye ayırmış ve her ikisinin de karakteristik özelliklerini anlatmıştır. Yeğeni Genç Plinius'a ve arkadaşı Marcus Tullius Cicero'ya yazdığı mektuplarda, Roma'yı çevreleyen bahçeler ve bunların özellikleri hakkında önemli ipuçları vermiştir.

Devlet adamı, yazar ve aynı zamanda hatip (orator) olan Marcus Tullius Cicero (M.Ö. 106-43) bahçe sanatının detaylarını, 'Eski Çağlar Üzerine' adlı bilimsel araştırmasında ve kardeşi Quintus ile arkadaşı M. Fadius'a yazdığı mektuplarda büyük bir incelikte anlatmıştır. Ayrıca 'Eğer bir kütüphaneye ve bir bahçeye sahipsen ihtiyacın olan her şeye sahipsin demektir' vecibesi ile bahçenin önemini en güzel şekilde anlatmıştır. Publius Ovidius Naso'nun (M.Ö. 43 - M.S. 17) 15 bölüm halinde yazılmış olan Metamorphosis adlı kitabının insandan ağaca dönüşümler bölümünde ağaç isimlerinden bahsetmesi o dönem florasını tanımamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca Ovidius bu kitabında bahçe heykeli, bahçe tasarımcıları ve duvar ressamı hakkında bilgi vermesinden dolayı da oldukça önemli bir ozandır. Marcus Valerius Martialis (M.S. 40-103) doksan sekiz bölümden oluşan epigramlarında kent Roma'nın günlük yaşamı ve bahçeleri hakkında önemli detaylara yer vermiştir.

Ziraat konusunda önemli çalışmalar yapan ve bunları kayda alan antik ziraatçılarından; Marcus Porcius Cato (Yaşlı Cato M.Ö. 243-149), De Agricultura adlı kitabında bahçe

teknikleri ve bahçe ile uğraşan kişiler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Cato ‘iyi çiftçi, iyi koca demektir’ sözüyle de bahçe ile uğraşmanın, o dönemlerde ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Marcus Terentius Varro (M.Ö.116-27), *De Re Rustica* adlı kitabında, ziraat teknikleri ile ilgili bahçıvanların yaptıkları uygulamalardan bahsetmiştir. Asker ve çiftçi olan Lucius Junius Moderatus Columella (M.S. 60), *His De Re Rustica* adlı 12 kitap yazmıştır. Bu kitaplarda kırsal yaşam ve çiftçilik ile ilgili pek çok bilgi içermektedir. Ayrıca, onuncu kitabın tamamı da bahçecilik üzerinedir.

Antik yazarlardan Aemilianus Rutilius Taurus Palladius’un (M.S. 4) *Opus Agriculturae* adlı kitabında ziraat teknikleri ve tıp alanında kullanılan bitkiler hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Bu tez çalışması kapsamında antik destanlardan da yararlanılmıştır. Örneğin Homeros’ın *İliada* ve *Odysseia* destanlarında yer alan bahçe betimlemeleri ile *Gılgamış* destanında bulunan orman tasvirleri, o dönem bahçeleri hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Ayrıca antik gezgin Herodotos’un bahçe tasvirlerinden de faydalanılmıştır.

Günümüz literatürlerinden bu konu hakkında ilk araştırma yapan Pierre Grimal olmuş ve 1943 yılında ‘*Les Jardins Romains*’ adlı kitabında bu araştırma sonuçlarını yayınlamıştır. Bu kitap antik dönem bahçe mimarlığı alanında yayınlanmış modern literatürlerin ilkidir.

Wilhelmina Jashemski, İtalya’da Pompei ve Herculaneum’da bulunan antik bahçelerde arkeolojik araştırmalar yapmış bir bilim adamıdır. Bu şehirlerde yapmış olduğu araştırmaları, konuyla ilgili antik literatürden de faydalanarak 1979 yılında ‘*The Gardens of Pompeii, Herculaneum and the Villas Destroyed by Vesuvius*’ adlı kitabında yayınlamıştır. Bilim adamı *Dumbarton Oaks Colloquium Series in the History of Landscape Architecture* yayınlarından 1981 yılında çıkan ‘*Ancient Roman Gardens*’ adlı kitabın E. B. Macdougall ile birlikte editörlüğünü yapmıştır. 1987 yılında aynı seriden çıkan, E. B. Macdougall’ın editörlüğünü yaptığı ‘*Ancient Roman Villa Gardens*’ adlı kitapta ‘*The Villas at Boscoreale and Oplontis*’ adlı makalesi yayınlamıştır. Bu bilim adamının 1979’da yayınlanan ilk kitabı antik bahçe mimarlığının temel kitaplarından biridir. Pompei ve Herculaneum’da yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılan bahçe mimarlığı ait her bulgu bu kitapta yer almıştır. Diğer iki kitapta ise antik dönem bahçe mimarlığı kapsamında çalışan önemli bilim adamlarının makaleleri mevcuttur. Kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Pompei duvar resimleri ve mozaiklerinin çevre koşullarından dolayı yavaş yavaş kaybolmaya başladığı düşünülürse, bunların kayıt altına alınmış olması bahçe mimarlığı için büyük önem taşımaktadır.

Linda Farrar’ın 1998 yılında basılmış ‘*Ancient Roman Gardens*’ adlı kitabı bu alanda yapılmış önemli çalışmalardandır. Farrar, antik yazarları çok iyi irdelemiş ve bahçe

mimarlığının hikayesini canlandırmıştır. Özellikle Roma bahçeleri ile ilgili elemanları çok iyi etüt etmiştir.

Maureen Carroll'ın 2003'te basılmış olan 'Earthly Paradises' adlı kitabında cansız bahçe materyallerini detaylı olarak ele almıştır. Roma bahçeleri kadar çok çalışılmamış olan Mezopotamya ve Pers bahçeleri hakkında arkeolojik veriler eşliğinde sunduğu bilgiler çok önemlidir. Bu kitaptaki levhalar için çok iyi bir müze araştırması yapılmıştır.

Bernard Andreae'nin 1996 yılında yayınlan 'Am Birnbaum' isimli kitabı genel olarak Roma bahçelerini anlatmaktadır. O dönem bahçe kültürünü detaylı olarak ele almaktadır. Kitap; Roma Dönemi'ne ait önemli villa bahçeleri ve bu evlerde bulunan duvar resimleri konusunda oldukça aydınlatıcı bilgiler ve fotoğraflar içermektedir.

M. Carroll-Spillecke'nin, 'Der Garten von der Antike bis zum Mittelalter' adlı 1992 yılında yayınladığı kitabında Akdeniz ülkelerinde bulunan antik dönem bahçelerini incelemiştir. Akdeniz kültüründe bahçenin yeri ve önemi, nasıl bir gelişme takip ettiği ele alınmıştır.

Tom Turner'ın 1998 yılında hazırladığı ve internet üzerinden CD olarak satışa sunduğu, 'Garden History Reference Encyclopedia da araştırmacılar için oldukça faydalı bir çalışmadır. Bu çalışmada Marie-Luise Gotheins'in hazırlamış olduğu 1913 basımlı 'History of Garden Art' ansiklopedisi birebir olarak bilgisayar ortamına aktarılmış, ulaşılması oldukça zor olan bu değerli eserden bu sayede yararlanmak kolaylaşmıştır. Ayrıca CD içeriğinde konu ile ilgili antik yazarların metinleri de bulunmaktadır.

Bu tez kapsamında bazı önemli makaleler de kaynak olarak kullanılmıştır. Ellen Churchill Semple'nin, 1929 yılında Geographical Review'de yayınladığı 'Ancient Mediterranean Pleasure Gardens' adlı makalesinde Akdeniz bahçeleri detaylı olarak ele alınmış ve Akdeniz'e özgü bir bahçenin nasıl olması gerektiği anlatılmıştır.

James Lowson'un 1950 yılı basımlı 'The Roman Garden' adlı makalesi de, bize Roma bahçelerinin günlük yaşamdaki yerini anlatması bakımından çok önem taşımaktadır. 'Mutfak Bahçeleri' terimini günümüz literatüründe kullanan ilk kişi olan Lawson, üretim bahçeleri hakkında da detaylı bilgi vermiştir.

Heide Froning'in 1990 yılında yayınlanan, 'Der Garten in der griechischen und römischen Antike' adlı makalesi de, Yunan ve Roma bahçe tiplerini açıklaması ve antik yazarlara yer vermesi ve konu ile ilgili vazo resimlerini irdelemesi açısından önemlidir.

'Antik Çağ Bahçeleri' ile ilgili ülkemizde yapılan araştırmalar ne yazık ki yok denecek kadar azdır. Günel Akdoğan'ın 1974 yılı basımlı 'Bahçe ve Peyzaj Sanat Tarihi' adlı ders kitabı da bu konu ile ilgili ön araştırma yapmak isteyenler için aydınlatıcı bir yayındır. 1988 tarihli Erdoğan Gültekin'in 'Bahçe ve Peyzaj Sanat Tarihi' adlı ders kitabı da bu konuyla ilgili önemli bir kaynaktır.

Veli Sevin'in Belleten, LXIV (2000) sayısında yayınlanan 'Urartu Bahçeleri' isimli makalesi ülkemizde bahçeler üzerine arkeoloji alanından yazılmış ender makalelerdendir. Veli Sevin bu makale de daha çok sulama sistemlerini ele almıştır.

Nurhan Atasoy'un 2002 yılında ilk baskısının yapıldığı 'Hasbahçe' adlı eseri, Osmanlı bahçeleri konusunda yapılmış önemli bir çalışmadır. Topkapı Müzesi arşivindeki minyatürlerden yola çıkılarak hazırlanan araştırma yakın bahçe tarihimize ışık tutan önemli bir kaynaktır.

Tez kapsamında literatür araştırması ile birlikte arkeolojik bulgularda incelenmiştir. Papiruslar, kabartmalar, konut ve mezarlardaki duvar resimleri ile vazo resimleri taranarak konuyla ilgili olanlar bir katalog içinde toplanmıştır. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan bitki çukurları, çiçek yatakları gibi bulgular ve ayrıca kazılarda bulunan bitki materyalleri de katalogda yer almıştır.

Tez içinde adı geçen bitkilerin isimlerinin Latince olarak verilmesi uygun görülmüştür. Başka alanlardan araştırmacılara faydalı olacağı düşünüldüğü için tezin sonuna bitki adlarının Latince ve Türkçe karşılıklarının ek olarak yer almasına karar verilmiştir. Bunun için de Şevki Akalın'ın 'Büyük Bitkiler Kılavuzu' kullanılmıştır.

Bu çalışmada farklı bilim alanlarını kapsadığı için, spesifik kelimelerin açıklanma gereği duyulmuştur. Bu bağlamda tezin sonuna bir sözlük kısmı eklenmiştir. Bu sözlük için de Michael Symes'in 'A Glossary of Garden History' adlı sözlüğü, Doğan Hasol'un 'Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü', Secda Saltuk'un 'Arkeoloji Sözlüğü' ve son olarak da Liddell - Scott'un Yunanca-İngilizce sözlüğü kullanılmıştır.

Tez kapsamında literatür çalışması yapılırken bahçeler sınıflandırılarak, özelliklerine göre ayrı ayrı incelenmiştir. Bunun sebebi, bahçe kelimesinin çok geniş anlam içermesi ve bir ev bahçesi ile bir tapınak bahçesinin ayrı karakterlere sahip olmaması ve birbirlerinden farklı bir biçimde ele alınması gerekliliğidir. Ülkemizde park için sınıflandırma yapılmış olmasına karşın henüz literatüre geçen bahçe sınıflandırılması yapılmamıştır. Tez kapsamında yapılan bu sınıflandırmanın bahçeler konusunda çalışacak araştırmacılar için büyük kolaylık sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırma gezilerinde, Akdeniz Bölgesi'ndeki Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne ait antik kentler incelenmiştir. Bu antik kentlerde bahçelerini izini sürebilmek için öncelikle kentin mimari yapıları incelenmiş; bahçenin, mimari yapılarla ilişkilendirilmesi sağlanmıştır. Kentin vazgeçilmezi olan açık alanlardan agoralar, gymnasiumlar ve yollar incelenerek bu alanlarda nasıl bir ağaçlandırma yapılmış olabileceği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Hellenler'in ve Romalılar'ın sanatta yaratıcı olmaktan ziyade adapte edici ve uygulayıcı oldukları bilinmektedir³. Pratik olan dehaları onlara büyük mimari ve mühendislik yapıtları yapmağa önderlik etmiştir. Mimari, tüm kültürlerde olduğu gibi Hellenler ve Romalılar için de vazgeçilmezdir. Bahçe mimarlığı ise bu görkemli mimari ile birlikte gelişmiş ve ona eşlik etmiştir. Hellen ve Roma mimari eserlerinin bir kısmı bugün bile bütün ihtişamı ile ayaktaadır.

Bu tezin amacı, antik çağlarda bahçe sanatını ortaya koyduktan sonra 'mimaride bu kadar ileri düzeyde olan Batı Anadolu'da Helenistik ve Roma Dönemleri'nde bahçe mimarisi nasıldı?' sorusuna cevap aramaktır. Bunu yapabilmek için bu tezin araştırma kısmını üç bölüm halinde ele almak gerekmektedir. Bunlar: Helenistik ve Roma Dönemleri'nde hangi yapılarda bahçe mimarisinin yoğun olarak kullanıldığı ve bu yapıların genel karakteristik özelliklerine uygun bahçe mimarisi modeli belirlenmesi, bahçe mimarlığında kullanılan cansız materyallerin incelenerek, hangi materyalden yapıldığının, şekli ve formunun nasıl olduğunun, nerede ve nasıl kullanıldıklarının belirlenmesi ve Akdeniz bitki örtüsünde bahçe mimarlığına uygun ağaç, çalı ve çiçeklerin belirlenmesidir. Literatürde geçen bitkilerle ve duvar resimlerindeki mevcut bitkilerin saptanması ve nihayet bu bitkilerin sürekliliğinin incelenmesidir.

Öncelikle Batı Anadolu bölgelerindeki günümüz bitki örtüsü genel olarak incelenmiş ve baskın türler ile bölgeye has bitkiler kaydedilmiştir. Şehirlerde bulunan antik mimari yapılaşmaların etrafı incelenerek buralarda nasıl bir bahçe olabileceği antik kaynaklar ve veriler eşliğinde irdelenmiştir. Bölgede çok fazla yapı tipi bulunmasından dolayı sadece konut tipinin bahçelerinin üç boyutlu olarak restitüsyon canlandırılması yapılmasına karar verilmiştir. İkinci Tez İzleme Komitesi'ndeki üyeler tarafından, araştırma yapılan bölgede çok sayıda antik şehir olması ve her birinde detaylı bir çalışma yapmanın zor olacağı düşünülerek yalnızca bir antik şehirde konut bahçelerinin irdelenip üç boyutlu olarak restitüsyon çizimlerinin yapılması uygun görülmüştür. Efes antik kenti o dönemlerde siyasi ve ekonomik yönden güçlü ve mimari açıdan da son derece ileri olduğu için bu araştırma için uygun görülmüşlerdir.

Sonradan değişikliğe uğramış, kısmen yıkılmış ya da yok olmuş öğelerin, yapıların veya yerleşimlerin ilk tasarımlarındaki ya da belirli bir tarihteki durumlarının, arşiv kayıtlarından, yapı üzerindeki izlerden, yapıya ve yerleşmeye ait çizim, fotoğraf gibi belgelerden yararlanılarak plan, kesit, görünüş ve aksonometrik çizimlerle ya da maket ile anlatımına restitüsyon denilmektedir. Restitüsyon tarihi bir yapının özgün tasarımı hakkında fikir vermek amacıyla yapılabilir⁴

³ Akdoğan 1974, 43.

⁴ Z. Ahunbay, Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon (1996) 85.

Ülkemizde pek çok mimari eser için bu tip restitüsyon projeleri yoğun olarak yapılsa da, bahçe mimarlığı için henüz böyle bir restitüsyon projesinin veya projelerinin varlığına dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu eksiği gidermek ve ileride, başta İtalya ve Fransa olmak üzere pek çok ülkede yapılan uygulamalı bahçe projelerinin ülkemiz de başlamasına yardımcı olabilmesi için ilk çizimlerin yapılması uygun görülmüştür.

2. ANTİK KAYNAKLARDA BAHÇE

İnsanoğlunun kendi faydaları doğrultusunda istediği gibi şekillendirebildiği ve mülkiyet halkına sahip olduğu doğa parçası olan bahçe, sahip olduğu fonksiyona göre; çiçek bahçesi, sebze bahçesi ya da meyve bahçesi adını almaktadır. Bahçe kelimesi günümüzde olduğu gibi antik çağlarda da fonksiyonuna göre adlandırılmıştır.

Romalılar zamanında bahçe, hortus olarak adlandırıldı. Hortus kelimesi de tıpkı İngilizce karşılığı ‘garden’, Türkçe karşılığı ‘bahçe’ kelimesi gibi birçok bahçe tipi ve çeşidinin genel adıdır. Hortus, saray bahçesi, küçük veya büyük bahçe, köy veya kentte bulunan bahçe, bostan veya sebze bahçesinin tümünü ifade eden bir kelimedir. Roma bahçelerinin genel olarak kırsal alanda bulunduğu bilinmekle beraber, bahçelere kamusal alanlarda da rastlamaktayız. Hortus kelimesi, aynı zamanda Roma Dönemi’nde çok yaygın olan parklar ve kamusal binaların halkın kullanımına açık bahçeleri için de kullanıldı. Romalılar bazen hortus’un hangi bahçe olduğunu açıklamak için yanına bahçenin ne olduğunu açıklayan bir sıfat daha eklemişlerdir. Örneğin mutfak bahçeleri için hortus rusticus tanımlamasını kullanılmıştır⁵.

Antik literatürde bahçe tasvirini ilk yapanlardan biri olan Homeros; Odysseia’da Alkinoos bahçesini anlatırken bahçeyi; meyve bahçesi, üzüm bağları ve mutfak bahçesi diye bölümlere ayırmıştır. Çiçek bahçesinden ise hiç bahsetmemiştir. Homeros, burada söz konusu bahçe için tam olarak ‘καπος⁶’ (kepos) kelimesini kullanmıştır.

Bir büyük bahçe vardı avlu dışında, kapılara yakın,
Ağaçlar dal budak salmıştı burada kocaman kocaman,
Armut ve nar ağaçları, pırıl pırıl yemişli elma ağaçları,
Bal gibi incirler, yemyeşil fışkıran zeytinler,
Ne yok olur, ne eksilir yemişleri bu ağaçların,
Yaz, kış ara vermeden bütün yıl yeşerirler.
Zephyros estikçe biri biter, biri düşer,
Taze armut biter kuruyan armut yerine,
Elma üstüne elma biter, salkım üstüne salkım,
İncir üstüne incir biter.
Bir bağ var ötede, salkım salkım üzümlü,
Arada bir güneşlik çardaklar kurulu,
İşte kızarmış salkımlar, koparılıp ezilmeye hazır,

⁵ Farrar 1998, 15.

⁶ H. G. Liddell – R. Scott, Greek-English Lexicon (1913) 947.

Ama koruluklar var yanı başında,
 Çiçek dökmedeler yeni yeni,
 Altan da başka salkımlar kızarır.
 En dipte, öbür ucunda bağın başka başka salkımlar kızarır.
 En dipte, öbür ucunda bağında,
 Asma kütüklerinin yanında, düzenli bostanda,
 Fıskırır yol boyunca çeşit çeşit bitkiler.
 Bağın içinde iki çeşme akar
 Biri dolaşır bütün bahçeyi,
 Biri gider avlu eşiğinden yüksek konağa doğru,
 Hep bu çeşmeden su alır yurttaşlar⁷.

Yukarıda tanımlanan Alkinoos bahçesinin zenginliğinden saray bahçesi olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Çok fazla sayıda meyve ağacından bahsedilmesi, o dönemde bahçe kültürünün ne kadar ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Homeros'un anlattığı Alkinoos bahçesinin günümüzde Yunan adalarından biri olan Korfu adasında bulunduğu tahmin edilmektedir. Şu anda Korfu Adası'nda elma ve armut ağacı dışında metinde geçen bütün bitkiler yetiştirilmektedir. Homeros'un kitabın tamamında anlattığı bütün meyveler, günümüzde kültürü yapılan bitkilerdir. Geleneksel Akdeniz bahçe mimarlığının vazgeçilmez elemanı olan bağlar ve asma çardaklarının bu bahçede yer alıyor olması, bu bahçe mimarisi karakterinin, geçmişten günümüze devamlılığının bir göstergesidir. Ayrıca günümüzde dünyada şarap üretiminin % 75'ini Akdeniz ülkelerinin karşıladığı düşünülürse, bu üretim miktarının yüksek oluşunun sebebinin, üzüm çeşitlerinin bu coğrafyada çok eski dönemlerde kültüre alınması olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Alkinoos saray bahçesinde, bütün bahçeyi dolaşan iki çeşmeden bahsedilir ki, bunlardan bir tanesinin bütün bahçeyi dolaştığı anlatılır. Bu da o dönemde bahçeler için özel sulama sistemleri olduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Bu sulama sistemini de büyük bir olasılıkla Mısırlılar'dan ya da Persler'den görüp kendi ülkelerinde uyguladıklarını düşünebiliriz. Homeros'un sulama sistemi ile ilgili verdiği en iyi ipucuna İliada destanında da rastlamaktayız:

Kara bir kaynağın sularını
 Akıtmak için bahçesindeki bitkilere doğru
 Kazmayla nasıl şu yolları, kazarsa bir adam⁸.

⁷ Homer, Od. 7, 112-130.

⁸ Homer, İl. 21, 257-260.

Bu dizelerde insanların bahçelerini sulamak için kazmayla yol açmalarının (sulama kanalları oluşturma) son derece günlük bir işten bahseder gibi anlatılması; sulamanın başlangıçtan bu yana bahçeler için vazgeçilmez olduğunun bir göstergesidir.

İliada'nın 21. bölümünde Homeros, bir çok değişik bitki türünden bahsetmiştir. Bu bitkiler; dişbudak, gürgen, ılgın, kamışlar, mazi, nilüfer ve söğüttür. Homeros, Odysseia destanında bu kadar bitki türünden bahsetmemiştir.

Homeros'un anlattığı bitkilerin bir çoğu Akdeniz bitki örtüsü elamanıdır. Odysseia destanının dokuzuncu bölümünde anlattığı; defne, çam ve meşe türleri Akdeniz'de bulunan Hellenistik Dönem'e ait hemen hemen bütün antik kentlerde ve günümüzde de yaygın olarak bulunan bitkilerdir.

Bir burun dikildi önümüze, baktık dibine bir mağara,
Denize açılan yüksek bir mağaraydı bu,
Defne çalıları sarmıştı tepesini.
Ağıldı burası koyun ve keçi sürülerine,
Avlusu çevriliydi dikili taşlarla
Ve uzun gövdeli çamlarla ve gür yapraklı meşelerle⁹.

Yunan bahçeleri içerisinde çok sık rastlanılan kutsal korulardan Homeros destanında Nausikaa, Alkinoos sarayına giden yolu tarif ederken bahsetmiştir.

Rastlayacağız yol kenarlarında Athena'nın bir korusuna,
Pırıl pırıl kavaklardan bir kuru,
İçinde bir pınar var, çimenlik iki yanı,
Babamın bir bahçesi var orada¹⁰.

Kutsal korular aynı zamanda dinsel amaçlı da kullanılmışlardır. Yukarıdaki örnekte vurgulandığı gibi, her bir kutsal kuru bir tanrıya adanmıştır. Bu koruların tam ortasında bir altar bulunur. Genel olarak bu tür korular antik literatürde *άλσος* olarak tanımlanmıştır¹¹. Etrafındaki doğal meyve ağaçlardan ayrılması nedeni ile, ayrıca hem gölge hem de mahremiyet yaratmak için antik literatürün de kısmen desteklediği gibi yüksek orman ağaçları ile çevrili olduğu düşünülmektedir.

Odysseus Kalypso'nun adasından ayrılırken, Kalypso ona sal yapması için kendisine ağaçların yerini göstermiştir.

Koca koca ağaçlar yetişmiştir orada,
Kızılağaçlar, kavaklar, bulutlara değen çamlar

⁹ Homer, Od. 9, 182-187.

¹⁰ Homer, Od. II, 291-294.

¹¹ Gotheins 1913, 331.

Kupkuru olmuştur hepsi çoktan¹² .

Bu diyalogdan Homeros döneminde yaşayan insanların ağaçlardan nasıl kereste elde edeceğini çok iyi bildikleri anlaşılmaktadır. Ağaçları işleyebilmek için kuru olması gerektiğini çoktan keşfettikleri öğrenilmektedir.

Romalı mimar ve antik yazar Vitruvius, De Architectura kitabının II. bölümünde kereste özelliği taşıyan ağaçlar hakkında detaylı bilgi vermiştir:

‘Ağaçlar çeşitli olup özellikleri birbirine benzemez. Yapılarda en uygun olan karaağaç, kavak, göknar, meşe ve selvi benzerleri gibi ağaçlar da böyledir. Örneğin meşede göknarın, selvide de karaağacın etkisi yoktur. Diğer ağaçların da farklı olmaları doğaldır; fakat türlerin her biri, içerdiği maddelerin özelliklerine göre, yapılarda bir veya başka şekilde etkilidir’¹³. Vitruvius metnin devamında ardıç, dişbudak, ıhlamur, karaçam, köknar, meşe, sedir, selvi ve söğüt ağaçlarının fiziksel özelliklerinden bahsetmiştir. Bu kadar çok tür ağacın o dönemde insanlar tarafından çok iyi bilinmesi, Roma’da bahçe kültürünün son derece ileri düzeyde olduğunun göstergesidir. Vitruvius bu bölümde Türkiye meşesi ve kayınının özelliklerinden de bahsetmiştir. Günümüzde Türkiye’nin Avrupa kıtasında en çok bitki türüne sahip olan bölge olduğu düşünülürse, bunun antik çağlarda da böyle olması doğaldır. Yine aynı kitapta, Vitruvius, Efes Tapınağı’nın Artemis heykeli ile oradaki ve tüm diğer ünlü mabetlerin kaset döşemeli tavanlarının, ölümsüz olduğu için sedir ağacından yapıldığından bahsetmiştir.

Vitruvius’un bahçelerin Antik Dönem insanları için ne kadar önemli olduğunu vurgulayan aşağıdaki anlatımı da çok önemlidir:

Dinocrates adlı bir mimar günün birinde İskender’in yanına giderek ‘Dinocrates’im ben, Makedonyalı bir mimar. Sana şanına yaraşır fikirler ve tasarımlar getirdim. Athos Dağı’nı erkek heykeline dönüştürecek bir tasarım yaptım; sol elinde çok geniş surlarla çevrili bir kenti temsil ettim; sağ elinde de dağdaki bütün ırmakların içine akıp denize dökülebileceği bir çanak var.’ Bu tasarımdan çok hoşlanan Büyük İskender, hemen civarda kenti besleyebilecek buğday tarlaları olup olmadığını soruşturur. Bunun deniz ötesinden taşınmadıkça olanaksız olduğunu öğrenince şöyle der: ‘Dinocrates, tasarımının mükemmel, kompozisyonunu takdir ediyor ve beğeniyorum; ama korkarım ki, orada kent kurmak isteyen kimse kötü bir değerlendirme yaptığı için kınanacaktır. Yeni doğan bir bebek nasıl ana sütü olmadan beslenemez ve yaşamda gelişmeye doğru yönlendirilmezse, bir kent de, tarlaları duvarlardan taşan meyveleri ve bol besin kaynakları bulunmadıkça ne gelişebilir, ne de nüfusunu barındırabilir’¹⁴. Bu diyalogdan bahçenin antik dönemde de tıpkı günümüzde olduğu gibi

¹² Homer, Od. 5, 239-241.

¹³ Vitruvius, De Arch. 2, 42-45.

¹⁴ Vitruvius, De Arch. 25.

birincil görevinin bulunduğu bölgedeki insanların yaşamını sürdürebilmeleri için beslenme ihtiyacını karşılamak olduğunu söyleyebiliriz.

Antik çağlarda bahçe kadar, bahçıvanlar da büyük önem taşırdı. Roma Dönemi'nde bahçıvanlar için genel olarak *cultor hortorum* veya *villicus* terimleri kullanılıyordu. Bahçıvanlar bazen de uzmanlık konularına göre adlandırılıyordu. Örneğin, Roma Dönemi'nde süs bahçeleri olan *viridarium*'larla ilgilenen bahçıvana *viridarius*, bağlarla ilgilenene *vinitor*, zeytinle ilgilenene ise *olitor* denmekteydi¹⁵.

Romalılar kendilerinden önce gelen bütün uygarlıkların bahçe konusundaki birikimleri ile bahçe sanatını en ileri düzeye getirmişlerdir. Bahçe mimarlığı içerisinde çalıkların havyan şekilleri biçiminde düzenlenmesiyle oluşturulan bahçe sanatı, *opus topiarium* olarak adlandırılmıştır. Bu tür bahçeler Roma'nın yüksek sınıfı için ayrıca bir prestij sembolü olduğundan bitki budama teknikleriyle bahçe tarihinde önemli bir yer taşımaktaydılar. Bu sanatla ilgilenen bahçıvanlar da *topiarii* olarak tanımlanmıştır¹⁶. Roma'da bulunmuş olan *topiarii*'lere ait bir kaç mezar taşından, bu insanların resmi statüye sahip zanaatkar grubu içinde yer aldıklarını öğrenmekteyiz¹⁷.

Homeros, *Odysseia*'da hali-vakti yerinde olan insanların bahçelerine bakmak için sürekli bir bahçıvana sahip olduklarını şu cümleleriyle anlatır:

'Gitsin bir koşucu, çağırsın ihtiyar *Delios*'u

Buraya, gelirken babam vermişti onu yanıma,

Bağıma bahçeme bakıyor şimdi o benim'¹⁸.

Bahçıvan için Yunanca karşılığı *kóμος*¹⁹ kelimesi kullanılmıştır.

Homeros, bahçede çalışan insanların dizlik ve eldiven taktığını da bize şu dizeleriyle anlatır:

Odysseus yalnız babasını buldu bu bakımlı bahçenin içinde,

Çapalıyordu ihtiyar adam bir ağacın dibini,

Entarisi eski ve yamalı ve pimpisti,

Yamalı sığır derileri bağlamıştı bacaklarına,

Sıyrıklardan korunmak içindi, dizlik yerine,

Ellerinde eldiven vardı dikenler batmasın diye'²⁰.

Bahçeler de tıpkı insanlar gibi yaşayan bir varlıktır. Onun içindeki bitkiler; tohumdan filize, filizden fidana ve fidandan da ağaca dönüştükleri için insanoğlu bahçelerle kendi gelişimi arasında hep bir bağ kurar. Bu güçlü bağ belki de bahçeyi insanlar için vazgeçilmez

¹⁵ A Dictionary of Greek and Roman Antiquities (1875) 618-619 bkz.: 'Hortus' (Ph. Smith).

¹⁶ Plinius, NH. 15, 33, 60; 21, 11, 39; 22, 22, 34; Martial, Epig. 3, 19.

¹⁷ Farrar 1998, 161.

¹⁸ Homer, Od. 4, 735-737.

¹⁹ H. G. Liddell – R. Scott, Greek-English Lexicon (1913) 947.

²⁰ Homer, Od. 24, 226-230.

kılan özelliştir. İnsanoğlu için kendi diktiği bir elma fidanının elma ağacına dđnüştüđünü görmek ve bu ağaçtan elma yemek dünyadaki en büyük zevklerdenidir. Bu yüzden midir bilinmez, ama asırlardır bahçelerle ilgili bir gerçek asla değişmemiştir. Bu gerçekte evin hemen yanında olan meyve bahçeleri insanların en çok sevdiği bahçelerdir. İnsanlar, bu bahçedeki ağaçları ömürlerinin sonuna kadar unutmazlar ve hep hatırlarlar. Homeros Odysseia’da, Odysseus’un yıllar sonra evine döndüğünde bahçede kendisini tanımayan babasına kendisi olduğunu ispatlamak için bahçedeki ağaçları tek tek anlatır:

Bu bahçedeki ağaçları sayayım sana bir de,
 Hani senden istemiştir de vermiştir bana,
 Arkandan koşardım bu bahçede ufacık bir çocukken
 Giderdik bir ağaçtan bir ağaca, söyledin sen adlarını,
 İşte bana verdiğin on üç armut ve on elma ağacı
 İşte bunlar da kırk incir ağacım benim,
 İşte elli asma kütüğü, demiştir bunları sana vereceğim,
 Başka başka zamanlarda olgunlaşır her biri,
 Her salkımın rengi çeşit çeşit, başka renkte
 Değişirler her mevsimine göre Zeus’un²¹.

Asmaların değişik çeşitlerinin aynı bahçede yetişiyor olması o dönemde üzümün ne kadar önemli olduğunun bir göstergesi sayılabilir.

M.S. 1. yüzyılda yaşamış olan fizikçi, botanist ve farmakolog olan Yunanlı bilgin Pedanius Dioscorides, beş cilt olan De Materia Medica kitabında pek çok tıbbi bitkiden ve faydalarından bahsetmiştir. Nero Dönemi’nde yaşamış olan bilgin Yunan ve Roma Dönemi tıbbi bitkilerin bir çoğunu kitabında resimlemiştir. Tarsus’ta doğmuş olan bilginin kitabı çok büyük şans eseri olarak günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kitabın oldukça ilginç bir hikayesi vardır. M.S. 512 yılında Bizans İmparatoru Flavius Anicius Olybrius kızı Anicia Juliana için Dioscorides’in kitabı De Materia Medica yeniden yazdırmış ve resimletmiştir. Yaklaşık 100 tane bitki renkli olarak resmedilmiştir. Bu kitabın kaybolmaması insanlık için çok büyük bir şans olmuştur. Anicia Juliana için yapılan bu kitabı 1562 yılında Roma İmparatorluğu elçisi Busbecq İstanbul’da satın almıştır. Bu kitap halen Viyana’da, Avusturya Ulusal Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Avusturyalılar İstanbul’dan satın aldıkları bu kitabı ‘Vienna Dioscoridesi’ olarak literatürlere geçirmiřlerdir²². Kitabın iyi korunmuş olmasından dolayı antik Yunan ve Roma Dönemi’nde yetiştirilen bir çok bitki hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

²¹ Homer, Od. 24, 336-344.

²² Levi 1987, 191.

Yunanlı tarihçi Xenophon Asya'ya yolculuğu sırasında, Pers bahçelerini görmüş ve bunların kendi ülkesindeki bahçelerden çok farklı olduğunu yazmıştır. Ayrıca Xenophon Pers bahçelerine ilişkin anlatımında Paradeisos kelimesini kullanan ilk kişidir²³. İngilizce'deki 'garden' (bahçe) ve 'paradise' (cennet) sözcükleri, etimolojik olarak birbirine oldukça yakındır. 'Paradise', Eski Yunanca'daki paradeisos'tan; paradeisos da Farsça'da 'dışarıya kapalı yer' anlamına gelen pardez'den türemiştir. Pardez'in ilk anlamı, hükümdara ayrılmış, dışarıya kapalı av bahçesidir. Eski Ahit'deki İbranice'ye de yine 'bahçe' ya da 'dışarıya kapalı yer' anlamına gelen pades olarak geçmiştir. Eski Yunanca'ya aktarılırken, sözcüğün içeriği 'krallara layık' veya 'muhteşem bahçe' anlamına da gelecek şekilde genişletilmiştir. Bu genişleme, daha sonra İbranice'de alacağı cennet bahçesi ve cennet krallığı anlamlarını da içermesini sağlamıştır²⁴.

Bahçeler Antik Dönem'de öncelikli olarak fayda sağlanan yer olarak görülmüştür. Pek çok antik kaynakta bahçe tasvirlerinde; mutfak bahçesi, üzüm bağları ve meyve bahçesinden bahsedilmiştir. Çiçek bahçeleri adının uzun bir süre antik literatürde geçmemesine rağmen, daha sonraları Aristophanes bu bahçelerden 'kêpous euodeis' olarak bahsetmiştir. Antik çağlarda insanlar önceleri bahçenin estetik değerinin günümüz insanı kadar farkında değillerdi. Plutarchos, güllerin ve menekşelerin pırasa ve soğanların etrafına dikildiğinde güzelliklerinin arttığından söz etmiştir²⁵. Bu tasvir günümüz insanının güzellik anlayışından çok uzaktır.

Romalılar ayrıca kendileri için önemli olan bahçelere başına horti kelimesi koyarak bu bahçelere ait özel isimler türetmişlerdir. Örneğin 'horti ceasaris', (İmparator Sezar'ın Bahçesi), 'horti pompeiani' (Pompei Bahçeleri) için bilinen tanımlamalardandır²⁶.

Roma Dönemi bahçeleri mimarisinde ağaçların, çalılıarın ve asmaların saksılara dikildiği pek çok antik yazar tarafından bildirilmiştir. Ollae perporatae kelimesi antik kaynaklara göre; saksıları bitki dikimleri için hazırlamak (saksıların alt bölümüne delik açmak) anlamına gelmektedir²⁷.

Bahçenin rüzgardan ve yağmurdan korunması için yapılan koruyucular ve seralar da yine antik yazarlar tarafından vurgulanmıştır. Bu seralar daha çok yabancı orijinli bitkileri korumak için ve mevsim dışı çiçek ve meyve yetiştirebilmek için kullanılmışlardır. Columella²⁸ ve Plinius²⁹ bu seraların üzüm ve karpuz yetiştirmek için de kullanıldıklarını belirtmişlerdir.

²³ Xenophon, Oen. 4, 20-26.

²⁴ Barry 2004, 48.

²⁵ Harpers Dictionary of Classical Antiquities (1898) 851 bkz.: 'Hortus' (H. T. Peck).

²⁶ Platner – Ashby 1929, 260-263.

²⁷ Theophr., Hist. pl. 4.4.3; Cato, De Agri. 52, 133; Plinius, NH. 12, 15-16; Palladius 3.10; 3.25; 4.10; 6.6.

²⁸ Columella, RR. 11.3,51-52.

Bahçelerle ilgili antik literatür sadece Yunanistan ve Roma'yla sınırlı değildir. Antik çağlarda Filistin Kralı Solomon için yazılmış olan 'Solomon Şarkıları' adlı şiirin yazarı, ideal bir bahçeyi sevgilisine benzeterek tasvir etmiştir. Yaptığı tasvirde, yüksek bir duvarla çevrili olan bahçenin özerkliğinin sağlandığını ve bu bahçenin asla bitmeyen su kaynakları ile sulandığı, ayrıca bahçenin badem ağaçlarının açık pembe çiçekleriyle taç formunu aldığını ve son olarak da narın koyu kırmızı meyvesinin, koyu yeşil renkli yaprakların arasında parladığı anlatılıyordu. Yine aynı bahçede çiğdem ve nergis parterlerinin ve yetişebilen diğer bütün aromatik bitkilerin mevcut olduğu ve üzüm bağlarının kokularının bahçeyi sardığını vurgulayarak tasvirine devam ediyordu ve şiiri 'Uyanın kuzey rüzgarları, güneye gelin, bahçemin üzerinden esip geçerek kokuları etrafa yayın' cümleleriyle bitiriyordu³⁰.

Mezopotamya bahçeleri ile ilgili ilk verilere Gilgames Destanı'nda rastlanılmaktadır. Mezopotamya bahçeleri Yunanistan ve Roma bahçelerinden daha farklı olarak tipik bir av parkı prototipine uymaktadır:

Durur ve ormana bakarlar,
Sedirle kaplanmış yüksek tepeleri görürler.
Ormanın girişine gelirler,
Burada Humbala yürüyüş yapmaktadır.
Yollar düz ve patika çok güzel işlenmiştir.
Kralla arkadaşı sedirin ağzında bulunan, tanrının ikamet ettiğini görürler.
Tepenin önünde uzun bereketli sedirler vardır,
Bunların güzel gölgesi, ormana neşe vermektedir.
Bu dikenli bitkileri, karanlık gölgeli çakal erikleri kapatmaktadır,
Ve sedirlerin altında tatlı kokan bitkiler vardır³¹.

Sonuç olarak, antik literatür bahçe tanımları ve tasvirleri, günümüzden çok farklı değildir. Antik dönemden günümüze değişmez bir gerçek; bahçenin insanoğlu için vazgeçilmez yaşayan bir yaşam mekanı olduğudur.

²⁹ Plinius, NH. 19.5, 23.

³⁰ Semple 1929 a, 425.

³¹ Gothein 1913, 302.

3. ANTİK ÇAĞLARDA BAHÇE TİPOLOJİSİ

Bahçe kelimesi günümüzde olduğu gibi antik dönemlerde de çok genel anlamda kullanılmasından dolayı bu tez için daha açıklayıcı ve faydalı olması amacıyla bahçe tipleri, fonksiyonlarına göre beş bölüme ayrılmıştır. Bunlar; konut bahçesi, üretim bahçesi, tapınak bahçesi, parklar ve üzüm bağlarıdır.

3.1. Konut Bahçeleri

Antik çağlarda konut bahçesinin irdelenebilmesi için öncelikle bahçenin konutun hangi bölümünde yer aldığı ve fonksiyonunun iyi anlaşılması gerekmektedir.

Zira, aynı konutun iç bahçesi sadece dinlenme amaçlı, dış bahçesi ise gölge ve besin sağlama amaçlı inşa edilmiş olabilmektedir. Pompei’de bulunmuş olan Pansa Evi iç ve dış bahçeleri buna güzel bir örnektir. Evin girişinde atrium daha sonra peristyl ve evin dış kısmında ise hortus yer almaktadır (Lev. 1). Evlerde ve saraylarda günümüzde olduğu gibi en önemli ihtiyaç yemek olduğu için, mutfak bahçeleri her zaman gözde olmuştur. Yaşlı Plinius’un anlattıkları, Romalılar’ın mutfak bahçelerine ne kadar önem verdiklerini gösterir. ‘Tek geliri yemek dağıtmak ve sebze satmak olan bir kadın, eğer mutfak bahçesinden kötü ürün elde ediyorsa, o kadının kocası onunla olan ilişkisini hemen sona erdirebilir’³². Bu anlatımdan o dönemde tıpkı günümüzde olduğu gibi mutfak bahçelerinden kadınların sorumlu olduğunu da öğrenmekteyiz.

Ayrıca konutun tipi, kimin için yapıldığı ve büyüklüğü de ‘bahçe biçimini’ belirleyen en önemli özelliklerdendir. Bunun yanı sıra iklim de bahçeyi doğrudan etkileyen bir faktördür. E.C. Semple, Akdeniz ikliminin, antik Akdeniz bahçelerini nasıl etkilediğini anlatmıştır: ‘Akdeniz bahçelerinin en büyük özelliği yaz aylarında insanlara rahat bir nefes aldırmasıdır. Uzun, sıcak, bulutsuz geçen yaz aylarında asma sarılmış pergolalar ile servi ağaçlarının altları insanlara gölge imkanı sağlıyordu. Güneyden gelen meltem ve Afrika’dan esen sirocco rüzgarlarının getirdiği nemi sadece bu bahçeler tutuyor ve bahçeler yeşilliğini bu rüzgarlar sayesinde koruyabiliyordu. Güneşten ve güneşin kireçtaşından yapılmış yollardan yansıttığı ışıklardan yorulan gözler, defne ve zakkum çalılarının koyu renkli yaprakları sayesinde dinlenme fırsatı buluyordu. Boğucu öğleden sonraları geçtiğinde insanlar, karanlık evlerinden, çıktıkları zaman bahçelerde zevk gezintileri yaparlardı’³³. Bu tasvir, günümüzde Akdeniz Bölgesi’nin herhangi bir köşesinde halen rastlayabileceğimiz bir görüntüdür. Bu nedenle

³² Plinius, NH. 19.4, 19.

³³ Semple 1929 a, 420.

Akdeniz iklimi, Akdeniz ülkelerinin yapısal ve bahçe mimarisini etkileyen en önemli unsurlardan biridir.

Antik konut ve saray bahçeleri ile ilgili literatüre en çok Yunan ve Roma Dönemi'ne ait yazılı kaynaklarda rastlanmaktadır. Özellikle Roma Dönemi'ne ait konut mimarisi hakkında çok fazla literatür bulunmaktadır. Mısır'a ait konut ve saray bahçelerine ait çok fazla yazılı kaynak olmamasına rağmen, mezarlardaki resimlerden, Mısır konut ve saray bahçelerine ait bilgi edinilmektedir. Pers konutlarının bahçeleri hakkında çok fazla bilgi olmamasına rağmen saray binalarının ve bahçelerinin mimari planları yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Saray binalarının bahçeleri daha çok park biçiminde düzenlenmiş olduğu için Pers saray bahçeleri, park bölümünde ele alınacaktır.

3.1.1. Antik Dönem'de Konut Mimarisi

3.1.1.1. Mısır Konutları

Eski Mısır'ın Memphis ve Thebes metropolisleri kerpiçten inşa edilmiş olmaları nedeniyle yok olmuştur³⁴. Mezar fresklerinden, kabartmalardan ve papiruslardan bunların 1,2,3,4 katlı oldukları anlaşılmaktadır. Mezarlardan çıkan kilden yapılmış ev modelleri de evlerin biçimi hakkında bilgi vermektedir. Orta İmparatorluk Dönemi'nde ev, dışarıya kapalı tipik doğu evi örneğine uygundur, harem ve selamlık bölümleri ayrılmıştır. Mısır evi genellikle kamış, hasır ve ahşap sütunlarıyla hafif bir bina örneğidir. Evin önünde derin ve sütunlu bir girişten yine sütunlu bir salona geçilmektedir. Buradan da ensiz bir ikinci salona ve son olarak da harem bölümüne ulaşılmaktadır. Odalar avluya bakmaktadır. Evleri çevreleyen bahçeler çok iyi düzenlenmektedir ve hemen her bahçede bir çeşme veya havuz bulunmaktadır³⁵.

Akhenaton tarafından, şimdiki Tel el Amarna'da kurulan başkent, Amon rahipleri tarafından yıkılır. Yine de, Tel el Amarna'da kalan parçalarla kuzeydeki dış mahallede geniş bir villanın rekonstrüksiyonu yapılabilmektedir (Lev. 2 a-b). Sokaktan içeriye çevirme duvarı içindeki bir kapıdan giriliyordu; hemen solda küçük kulübesi vardı. Duvarlı bahçenin içinde küçük bir Aton (yeni tanrı) Tapınağı bulunuyordu. İç bahçe avlusunu geçince ev kompleksi başlıyordu; bu kompleks evin merkezinde yer alan ana odası ve kuzey odası üzerine odaklanmıştı. Bu merkezin çevresine, konuklar için bir batı odası, güney tarafta kadınların daireleri ve güneydoğu köşesinde efendinin dairesi yerleştirilmişti³⁶.

³⁴ Roth 1993, 242.

³⁵ Mutlu 1996, 23-24.

³⁶ Roth 1993, 242.

3.1.1.2. Mezopotamya Konutları

3.1.1.2.1. Sümer Konutları

Sümer evleri dörtgen veya dikdörtgen bir merkezi avlu çevresine inşa edilmiştir. Sokağa açılan tek kapıdan küçük bir antreye girilirdi. Antrede büyük bir olasılıkla, zemini oluklu taş döşeme olduğu için, el ve ayak yıkandığı tahmin edilmektedir. Bütün odalar antreden ulaşılan üstü açık bir avluya açılırdı. Evlerin bazıları iki katlıydı ve avlunun köşesindeki üst kata çıkan tuğla merdivenin arkasında kanalizasyon borusu ve pişmiş toprak lavabo bulunurdu. Sümerler, evlerindeki sıhhi tesisatı geliştirmiş, zemin ve lağım çukurları zift kaplanarak su geçirilmez hale getirmişlerdir. Evlerin temelleri pişmiş tuğladan, üst duvarları çığ tuğladan inşa edilirdi. Avlu ve bazı odalar pişmiş toprak ve ince kiremitlerle örtülüydü. Çatılar düz teras biçimindeydi. Sarayların planları da evlerinkine benziyordu, fakat ölçüler çok daha büyüktü. En önemli saray olan Mari Sarayı'nda (Lev. 3 a) bir çok avlu ve bunların çevresinde yüzlerce oda ve şapel bulunmaktaydı³⁷.

3.1.1.2.2. Asur Konutları

Asurlular saray inşasında önemli bir devrim yaratmışlardır. Kral Sargon M.Ö. 8. yüzyılda Dur-Şarrukin, şimdiki adıyla Korsabad'da kendisi için 300 hektarlık bir alana bir kent ve yazlık saray yaptırmıştır. Korsabad Sarayı (Lev. 3 b) 10 hektarlık bir araziye inşa edilmiştir. Sarayda 209 salon ve avlu ile iki büyük tören avlusu vardır. Avlular özel dairelere yaklaştıkça küçülür. Üç ayrı grup daire yapılmıştır:

1) Devlet salonları, tören salonları, erkekler dairesinden oluşan kral dairesi 10 avlu ve 60 odayla sarayın en önemli bölümüdür.

2) Harem Bölümü: Özel aile dairelerinin bulunduğu bölümdür.

3) Servis odaları: Bunlar esas avlunun çevresine yerleştirilmişlerdir.

Korsabad Sarayı'nın bir özelliği de pencere olmayışı, ışığın yalnız kapılardan sağlanmasıydı. Binanın mimarisi çevreyle de ahenklidir. Kuzey ve kuzey batıya yönelik bir çok teras hem serinlik hem de yakında bulunan dağlara karşı güzel bir manzara sağlamaktadır. Sargon'un Sarayı genişliği, dekor zenginliği ve düzenin mükemmelliği ile türünün aşılmaz bir örneği olmuştur. Bu yüzden yakın çağlara kadar doğu saraylarında bu sarayın planının uygulanmış olduğu görülmektedir³⁸.

³⁷ Mutlu 1996, 26.

³⁸ Mutlu 1996, 27.

3.1.1.2.3. Babil Konutları

Ülkenin İ.Ö. 604-562 yılları arasında yaşamış kralı II. Nabukadnezar yorulmak bilmez bir inşaatçıydı. Muazzam bir iş gücünün ürettiği kerpiç tuğlalar, kraliyet mimarlarının denetimi altında saraylar, tapınaklar, kapılar ve görkemli surlara dönüşüyordu. Bu mimariye damgasını vuran bir özellik, en etkili anıtların mavi sırlı tuğlayla kaplanmasıydı³⁹. Babil kentinden az sayıda bina kalıntısı bulunabilmiştir; fakat, evlerin beyaz ve düz çatılı olduğu bilinmektedir⁴⁰. II. Nebukadnezzar ‘insanlık harikası, ülkenin merkezi, parlak ikametgah’ dediği krallar konutunu (Lev. 4 a) yaptırmıştır. Beş avlu içerisine inşa edilmiş olan bu konutun kabul odaları Babil’e özgü biçimde güney bölümde bulunuyordu⁴¹.

3.1.1.3. İran Konutları

Babil, Kyros tarafından işgal edildikten sonra, yeni kurulan Pers İmparatorluğu’nun merkezi olan Susa kentinde Xerxes ve Artaxerses tarafından, mimari açıdan çok önemli saray kompleksleri yapılmıştır. Bu yapılardan Susa Sarayı’nda, bütün odalar dikdörtgen bir avlunun çevresinde sıralanmıştır. Saray ayrıca son derece güzel renkli kabartmalara sahiptir. Saray kompleksleri içinde en büyük olan Persepolis saraylarıdır (Lev. 4 b). Şiraz yakınlarında geniş bir ovaya hakim bir tepe üstünde ve 500 x 300 m. bir alanda kurulmuştur⁴². Kale ve garnizon bölümlerinin inşaatından sonra, dağın etekleri düzeltilerek bir platform hazırlandı. Platform kısmen kayaya oyulmuş, kısmen yerel taşlarla inşa edilmiş, büyük taş bloklar harçla değil madeni kenetlerle tutturulmuştur. Kuzey-güney eksenine üstüne yerleştirilen ve duvarlarla çevrili olan teras ovaya, çift rampalı büyük bir merdivenle açılıyordu. Atların da çıkabileceği genişlikte olan ve kuzey batıda yer alan bu merdivenlerin kenar duvarları alçak kabartmalarla süslüdür. Bu kabartmalar üzerinde bulunan ağaç motifleri (Lev. 5 a) büyük bir titizlikle işlenmiştir. Merdivenle üst sahanlıkta Xerxes propylonlarına ulaşıyordu. Bu masif kapıların önleri ve yanları açık olup, insan başlı boğalarla süslüdür. Girişin iki yanında terasın üstünde bir bahçe elde etmek amacıyla kayanın içine düzenli oyuklar ve boş aralıklar yapılmıştır⁴³. Bu tasarım, günümüz peyzaj mimarlarına ışık tutan ve hatta yapay kaya ile taklitlerini yaptıkları bir tasarım örneğidir⁴⁴. Diğer bir saray olan Xerxes Küçük Sarayı da M.Ö. 485-521 yıllarında Darius tarafından yapıldı. Bu sarayın en ilgi çekici yeri 100 sütunlu salonuydu. 4000 m² bir

³⁹ Clayton – Price 1998, 39.

⁴⁰ Mutlu 1996, 26.

⁴¹ Roaf 1990, 193.

⁴² Koch 2001, 28-34.

⁴³ Mutlu 1996, 34.

⁴⁴ Gothein 1913, 314.

alana inşa edilmiştir. 44 pencere ve kapısı vardır, duvarları tuğladan yapılmıştır. Sedir ağacından yapılan ahşap düz çatıyı 100 adet sütun taşımaktaydı. Sarayın güney bölümünde ise harem, malzeme ve hazine deposu vardı. Ayrıca çevrede yazlık pavyonlar ve kış bahçeleri mevcuttu⁴⁵.

3.1.1.4. Girit Konutları

Girit adasının engebeli bir coğrafyaya sahip olmasından dolayı mimaride ve tarımda teraslama yapması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu da hem üretim hem de süs bahçeciliğinin mimarisi açısından çok önemlidir. Ayrıca Girit'in, Batı Anadolu Bölgesi'ne çok yakın aynı coğrafik yapıya sahip olmasından dolayı, bu bölgeyle Batı Anadolu arasında etkileşim ve benzerlikten söz edebiliriz⁴⁶.

Girit'te ev planları düzgün değildi. Arazi çok engebeli olduğundan adacıklar eğime uygun olarak biçimlenmek zorunda kalmışlardır. Kuru yaş duvarlarla inşa edilen evler birbirine bitişik olup, yükseklikleri, sokak cephesinde bir kat eksiktir. Evlerde küçük bir avlu, mahzenler, iki, üç nadiren de sekizden fazla oda vardı. Girit'te ev yapıları böyle basit olmasına karşın saray yapıları oldukça kompleks yapılarıdır. Orta Minos Çağı'nda yapılan Mallia Sarayı (Lev. 5) Yeni Minos Çağı'nda yapılan Knossos Sarayı (Lev. 6) çağdaşlarından oldukça ileri yapılarıdır. Ayrıca bu iki saray kadar önemli olmasa da Yeni Minos Çağı'nda Phaistos ve Hagia Triada sarayları da inşa edilmişlerdir⁴⁷. Knossos Sarayı'nın mimarisi oldukça ilginçtir. Mimarisinde simetri yoktur, özellikle giriş yerlerinde bu çok belirgindir. Tek bir sütunla bölünen giriş, cephenin ortasında değil, kenarındadır. Aydınlatma küçük iç avlular, yani ışık menfezleri ve pencerelerle sağlanmıştır. Saray odalarının giriş kapılarında, köşelere ışık bütün dairelere yetmeğinden (ışık, hava, serinlik elde etmek için) menfezler çoğaltılmıştır. Bunların üstleri yağmura açık olduğundan, duvarları sert kalkerden, zeminleri ise beton ve taştan yapılmışlardır. Girit'te yağmur sağanak halinde yağdığından, bu suların akıtılması için ilk yapılan sarayda dahi çok iyi bir kanalizasyon şebekesi yapılmıştır. Saraya su getirme işi de kireç harcı ile birbirlerine eklenmiş pişmiş kilden künklerle sağlanmıştır. Knossos Sarayı'nın kendine özgü bir mimari özelliği de sarayın çevredeki doğaya bahçeler aracılığıyla bağlanmasıdır. Planların çeşitliliği ve Girit megaron planının sağladığı değişiklik sarayı mimari açıdan da çok zenginleştirmiştir⁴⁸.

⁴⁵ Mutlu 1996, 34.

⁴⁶ Mutlu 1996, 34.

⁴⁷ Papapostolou 1981, 44-50.

⁴⁸ Pendlebury 1993, 20-30.

3.1.1.5. Yunan Konutları

Çoğu yönetsel ve ticari işler agoradaki açık alanda yürütüldüğü için, Yunan kültürünün Hellenistik diye adlandırılan yeni bir aşamaya girdiği M.Ö. geç 4. yüzyıla kadar, evleri küçük ve Helenistik Dönem'e oranla özensizdi. Klasik Dönem'de hakim olan 'demokrasi' sürecinde hippodamos (kareleme) planlı kentler oluşmuş; birbirine dik yollar arasında kalan eşit büyüklükteki adalar yine eşit büyüklükte parsellenerek aynı plana sahip konutlar ile donatılmışlardır. Bu konutlar, bahçe kavramından uzak ve yaşam mekanları ile depolama, ahır vb. mekanları birbirinden ayıran, basit bir avlu niteliğinde boşluklar içermektedirler⁴⁹. Bunlar yanında, örneğin Atina Akropolis'i'nin batısında bulunmuş zanaatkar evleri, ev planlarının düzensiz cadde modeline nasıl uyarlandığını gösterir (Lev. 7 a). Ev; küçük taşlı, üstü açık bir avlu, avluya açılan bir dizi oda içeriyordu. Tek katlı bu evlerin genellikle açık orta avlu yönünde, içe doğru eğimlenen çatıları bulunmaktaydı⁵⁰. Yunan evlerinde büyük heykeller bulunmamaktaydı, sadece aile tanrısı figürleri mevcuttu. Delos kazıları sayesinde küçük fakat çok lüks olan Hellenistik çağa ait evler ortaya çıkmıştır. Hafif malzemeye dikdörtgen plan üzerine inşa edilen evlerde avlu taş döşelidir, avlunun baş odaya, oikosa açılan kesiminde daima bir revak bulunurdu, yani Hellenistik evin merkezi prodomuslu megarondu, bu oda daima avluya açılır ve ikinci derece odalar düzeni tamamlardı. Evlerin dekoru mozaik ve stükolardan meydana geliyordu. İkinci yüzyılda odalar Dor nizamında olup revaklı bir avlunun çevresinde sıralanmaktaydılar. Genellikle ortada bir havuz bulunmakta ve odalar stüko resim ve mozaiklerle süslenmekteydi. Bu döneme ait en tipik ev örnekleri Delos'ta bulunmuştur.

Delos Evi: Bu evde çeşitli büyüklükte oda ve daireler mevcuttur. Avlunun çevresini galeriler çevirir, bu tipe 'peristylli ev' adı verilirdi (Lev. 7 b).

Yunan evi ile ilgili en detaylı bilgiyi Vitruvius 'Mimarlık Üzerine On Kitap' adlı eserinde vermiştir. Vitruvius'a göre Yunan evi (Lev. 8):

1. Yunanlılar, atriumlara gerek duymadıklarından onları inşa etmezler; ancak ön kapıdan giren kişiler için fazla geniş olmayan geçitler yaparlar; bunların bir tarafında ahırlar, diğer tarafında da kapıcıların odaları olup geçidin sonu içerde kapılarla kapanır. İki kapı arasından peristylum'a girilir. Peristylum'un üç tarafında revaklar, güneye bakan tarafında ise, birbirleriyle epeyce aralıklı ve bir baş taban taşıyan iki antae vardır, arkalarında, antae arasındaki mesafenin üçte birinden daha az girinti yapan bir yer bulunur. Bu düzen, bazı yazarlarca prostas bazıları tarafından da parastas diye adlandırılır.

⁴⁹ Genel olarak bkz. W. Hoepfner – E.-L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland (1986).

⁵⁰ Roth 1993, 272.

2. Burada iç tarafa yakın, konut sahipleriyle yün eğiricilerin oturduğu büyük bölüm vardır. Prosta'sın sağında ve solunda, birisi 'thalamus' diğeri 'antithalamus' olarak bilinen yatak odaları vardır. Revaklarının tüm çevresinde güncel kullanım için yemek odaları ve yatak odalarıyla köleler için odalar bulunur. Konutun bu kısmı ise Gynaecoonitis diye adlandırılır.

3. Bunlarla ilgili olarak, eşit yükseklikte dört revakla çevrili veya güney yüzünde diğerlerinden daha yüksek sütunların yer aldığı daha görkemli peristylum'ları bulunan daha geniş bölümler vardır. Bu tipte yüksek revakları olan peristylum'lara 'Rhodos portiko'ları denir. Bu bölümlerin kendi heybetli kapılarıyla alımlı giriş avluları vardır; peristylum; revakları cilalı, düz veya kabartmalı stükolar ve ahşaptan kaslı tavanlarla süslüdür; kuzeye bakan revakta cyziceni, triclina ve pinacothecae; doğuda kütüphaneler, batıda exedrae, güneyde ise, dört triclina'nın (yemek kanepesi) kolaylıkla sığabileceği, ayrıca servis ve eğlenceler için bol yeri bulunan kare şeklinde oeci 'geniş ölçülerde odalar' yer alır.

4. Oeci'de erkeklerin yemek davetleri yapılır ve bu büyük odalara kadınlar alınmazlardı. Bu tür peristylum'lar ve evin bu bölümü andronitis olarak adlandırılır. Bu bölümde erkekler kadınlar tarafından rahatsız edilmeden yaşarlar. Ayrıca, solda ve sağda dışarıdan gelen konukların peristylum'a alınmadan yemek odalarıyla yatak odalarının bulunduğu hospitalia adı verilen ufak konuk birimleri bulunurdu. Çünkü Yunanlılar zenginleşip yaşamları daha lüks hale gelince, dışarıdan gelen konuklar için yemek odaları, yatak odaları ve erzak ambarları yapmaya başladılar; konukları ilk gün yemeğe çağırıp, ertesi gün onlara tavuklar, yumurtalar, sebzeler, meyveler ve diğer kırsal ürünler gönderiyorlardı. Sanatçıların, konuklara gönderilenleri simgeleyen resimlere 'xenia' demeleri bu yüzdendir. Böylelikle, aile reisleri de, bu tür konuk bölümlerinde kendilerini mahremiyet ve özgürlük içinde hissettiklerinden, evlerinden uzakta olmadıklarını düşünüyorlardı.

5. Peristylum ve konuk bölümleri arasında bulunan ve avlu arasında orta yerde buldukları için 'mesaulos' adı verilen iki hol vardır; bizim halkımız bunları 'andron' diye adlandırmıştır. Xystus, kelimesini Yunanlılar; atletlerin kışın idman yaptıkları büyük boyutlarda bir revak anlamında kullanırlar. Fakat insanlarımız xystus terimini; üstü açık gezinti yeri için kullanmaktadırlar⁵¹.

3.1.1.6. Roma Konutları

Roma evleri antik dönemde, günümüzde de birçok Akdeniz bölgesi kasabasında görülen; beyaz duvarlı, sokağa penceresiz, düz çatılı ve bazen iç avlulu binalardı⁵². Roma'da 4 ev

⁵¹ Vitruvius, De Arc 6, 7.

⁵² Mutlu 1996, 92.

tipine rastlanmaktadır: 1.Domus ‘kent evi’, 2.Villa Rustica ‘çiftlik evi’, 3.Villa suburbana ‘yazlık villalar’, 4. Insula ‘apartman’. Roma’da genel olarak 2 tip villa bulunmasına rağmen sadece Columella villa tiplerini 3’e ayırmış, villa rustica (urbana) ve villa suburbanae’nin dışında villa fructuaria’dan da bahsetmiştir. Villa fructuaria’yı da depolama evi olarak tanımlamıştır⁵³. Roma’da kırsal villalara karşı halk her zaman büyük ilgi göstermişti. Peyzaja yönelik bu ilgiye rağmen Roma uygarlığı özünde kentsel ve nüfusu kalabalık bir uygarlıktı. Çoğu kentli vatandaş üç ya da dört katlı büyük bloklardan oluşan apartman evlerde yaşardı. Bu apartman evlerin buldukları ada parsele de ‘insulae’ denilmekteydi.

3.1.1.6.1. Domus

Romalılar erken dönemlerden itibaren kent içinde yuvarlak ahşap veya kerpiç inşaat yerine dörtgen ev, domus (Lev. 9 a-b-c) yapmaya başladılar. M.Ö. 2. yüzyıldan itibaren eski İtali ev (Lev. 10 a) planına göre yapılan Roma evinde, genellikle ortada üstü açık bir atrium (Lev. 10 b) ve bunun çevresinde odalar ile mutfak bulunmaktaydı. İtalyan geleneğine uygun olarak atriumun merkezinde yağmur sularının toplandığı impluvium (Lev. 11 a) vardı. Atrium’un üstündeki hava ve güneşi sağlamak amacıyla yapılmış merkezi açıklığa compluvium (Lev. 11 b) denilmekteydi. Compluvium genellikle hayvan başlarıyla çevrelenmiş olup yağmur sularının oluk şeklinde impluvium’a akmasını sağlamaktaydı. Atrium’lu evler Roma eyaletlerinde çok yaygındı. Bazen tablinumun arkasında (Lev. 9 c) Yunan evlerinden alınan sütunlu revaklı bir avlu yani peristylum (Lev. 12 a) olurdu. Yemek odası ve diğer odalar peristylum’a açılırlar, atrium evin resmi peristylum ise özel daireler bölümünü meydana getirirlerdi. Odalar avludan yalnız madeni parmaklıklar veya perdelerle ayrılırlardı⁵⁴.

3.1.1.6.2. Villa

Roma İmparatorluğu’nda İ.Ö. 2. yüzyılda kırsal kesimde, özellikle Sabin halkının yaşadığı bölgede, Albani Dağları’nda, başkent Roma’nın güneyindeki kıyılarda ve Napoli Körfezi’nde bulunan sayfiye bölgelerinde, gelişmiş villa mimarisi tercih edilmeye başlanmıştır. Bu villalar bazı açılardan ve özellikle de doğa ilişkisi bakımından kentteki evler için birer örnek oluşturuyordu. Bunlara pseudourbanae denirdi, yani kırsal kesimde bulunuyordu; fakat artık çiftlik evi değil, kentliler için narin birer konut olmuş ve her türlü kent konforla

⁵³ Columella, RR 1, 6.

⁵⁴ Hales 2003, 3.

donatılmışlardı. Açık arazide villalar kentte olduğundan çok daha rahat genişleyebiliyorlardı. Bu villalarda birden fazla peristylium yapılabilirdi. Üretim bahçesini de villanın bitişiğine inşa etme olanağı bulunuyordu.⁵⁵ Roma’da üç villa tipi bulunuyordu. Bunlardan birincisi villa rustica diye tanımlanıyordu. Villa Rustica başlangıçta basit çiftlik evlerine verilen isimdi. Çiftlik evlerinde öncelikle kullanılabilirlik önemli olduğu için oldukça sade ve basit plana sahiptiler. Fakat daha sonraları şehrin gürültüsünden kaçmak için Roma halkı kırsala akın edince oralarda daha önce varolan evleri yazlık evlere dönüştürdüler. Bu durumu Cicero ‘Dedesinin döneminde küçük olan villa rustica’larının, babası tarafından ev bölümünün yeniden inşa edilerek uzatıldığını ve böylece villa rustica’nın (Lev. 12 b), villa urbana’ya dönüştürüldüğünü’ anlatır⁵⁶. Çiftlik evlerinin bir çoğunun yazlık eve dönüşümü tamamlanınca da villa rustica teriminden vazgeçilerek villa urbana terimi kullanılmaya başlanmıştır. Villa urbana Pompei’de bulunmuş olan M. Fronto evinde duvar resmi olarak resmedilmiştir⁵⁷ (Lev. 13 a).

İkinci bir villa tipi olan villa suburbana genellikle Pompei ve Herculaneum’da yapılan zengin kişilere ait villalar (Lev. 13 b; 14 a) ya da yazlık evlerdir. Bu tip evlerde atrium girişte peristylium da ondan daha geride bulunurdu. Bu evlere Yunan ilaveli İtalyan Domusu da denilmektedir⁵⁸. Sadece Columella’nın bahsettiği üçüncü villa tipi olan villa fructuaria da depolama evi olarak tanımlanmıştır.

3.1.1.6.3. Insulae

Roma Uygarlığı özünde kentsel bir uygarlıktı. Başkent Roma’nın bizzat kendisi, Augustus döneminde bir milyon kent sakiniyle dev bir kentti. Herkes konutların yetersizliğinden kiraların yüksekliğinden yakınıyordu. Çoğu kentli vatandaş, bahçeli iç avlulara açılan üç ya da dört katlı büyük bloklardan oluşan (Lev. 14 b) apartman evlerde yaşarlardı. Tuğla ve betondan yapılan bu yapılar, tüm bloğu kuşatan balkonlara sahipti, çoğu dar sokakların üzerindeki köprülerle komşu insulae’ye bağlıydı. Bu köprüler kent sakinlerinin kalabalık caddelere inmeden kentte dolaşabilmelerini sağlıyordu⁵⁹.

⁵⁵ Sarkowicz 2003, 77-78.

⁵⁶ Cicero, De Leg. 2, 5.

⁵⁷ Reutti 1990, 43.

⁵⁸ Reutti 1990, 1.

⁵⁹ Roth 1993, 316.

3.1.2. Antik Kaynaklarda Konut Bahçeleri

Antik bahçe ile ilgili yazılı kaynağa Mısır'da çok fazla rastlamamaktayız. M.S. 1500 yıllar civarında yaşamış olan yazar Enene, kendi hayatında yetiştirmiş olduğu ağaçların listesini kendi mezarına yazdırmıştır. Kendisi 20 farklı ağaç türünün bir listesini yazdırmış olup bunlarda bazıları henüz belirlenememiştir. Bu listenin haricinde eski ağaç türlerinin olduğu başka bir listede yazdırmıştır. Bu listede; 73 adet *Ficus sycomorus*, 170 adet *Phoenix dactylifera* ve 120 adet *Hyphaene thebaica* bulunmaktadır⁶⁰. Yukarı Mısır'ın Valisi Harkhuf gelecek nesillere aktarmak için yazdırdığı otobiyografisinde 'Buraya kendi ilimden geldim, ev yaptırım, kapılarımı taktırdım, havuz kazdım, incir ağacı diktim' diye belirtmiştir⁶¹.

Homeros; *Odyssea*'da Alkinoos saray bahçesini tüm detayları ile anlatmıştır (Bkz. s. 7). Homeros'un anlattığı bu saray bahçesinde iki çeşme ve her mevsim meyve veren ağaçlar bulunmaktadır. Homeros'un bahçelerle ilgili bu güzel anlatımının izlerini maalesef ne Yunan evlerinde ne de saraylarında bulmaktayız. Klasik Dönem'de Yunan şehirlerinde eğer şehrin kendisine ait bir su deposu bulunmuyorsa ve şehir duvarları içinde bir kaynak, dere ya da ıslak alan yok ise, bahçeler şehrin hemen dışında nehir ve kaynak sularının sulayabileceği alanlara kurulmuştur. Buralarda kurulan bahçeler kümeler halinde şehrin etrafını yeşil bir kuşak gibi çevrelemiş ve içinde pazarda satılmak için meyve, sebze ve çiçek yetiştirilmiştir. Yunanlıların çiftlik evlerinde üretim bahçeleri, evden ayrı bir bölümde etrafı insanların ve hayvanların girmesini engellemek için duvarlarla çevrelenmiş bahçeler olarak literatüre geçmiştir⁶². Klasik Dönem'de Yunanlılar için bahçenin gerçekten bir lüks olduğu söylenebilir. Plato, Atina'nın kırsal alanında bir bahçeyi M.Ö. 388'de 2.000 drahmi karşılığında aldığını bildirmiştir. Bir işçinin günlük yevmiyesinin sadece 1 drahmi olduğu düşünülürse, bahçelerin gerçekten o dönemde ne kadar pahalı olduğu anlaşılmaktadır⁶³. Hellenistik Dönemle birlikte çok güzel villa bahçeleri yapıldığı bilinmektedir⁶⁴. Fakat bu dönemde yapılan evler Klasik Dönem'e göre daha büyük olmasına rağmen bahçeler için uygun alan bulunmamaktadır. Peristyl bölümleri taş kaplanmaya devam edilmiştir. Sadece Makedon Kral Ptolemaios'un Alexandria'da yaptırdığı sarayda bitkilendirilmiş alanların mevcut olduğu literatüre geçmiştir. Strabon, M.S. 1. yüzyılda Alexandria şehrinde iskelenin hemen yanında yer alan saraylarda, koruluklardan ve parklardan bahseder ve bu parkların da tıpkı Mısır'da olduğu gibi sarayı tamamen çevrelediğini anlatır⁶⁵. Hellenistik Dönem'de meşhur şehir planlamacısı

⁶⁰ Gothein 1913, 292-293.

⁶¹ Carroll 2003, 23.

⁶² Carroll 2003, 29.

⁶³ Thucydides, Peloponnesian War 2.62.

⁶⁴ Gothein 1913, 325.

⁶⁵ Stroba, Geog. 17.1.8.

Hippodamos'la anılan 'kareleme sistemi'nde planlanan Priene ve Olynthos şehirlerinde planlamanın uygun olmasından dolayı sulamanın çok rahatlıkla yapılabileceği düşünülebilir. Fakat bu şehirlerde de evlere doğrudan su bağlantısı bulunmadığı için insanların suyu kuyulardan sağladığı ortaya çıkarılmıştır⁶⁶.

Epikuros (M.Ö. 250) Yunan şehrinde ev bahçesinden bahseden tek kişidir, ama ne yazık ki bahçenin şekli konusunda hiç bilgi vermemiştir⁶⁷. Epikuros kendi bahçelerinden bahsetmez. Plinius onu ilk kırsal alanda çiftlik evi modasını başlatan kişi olarak anlatır. Roma'da insanlar 'bahçe' adı altında şehrin hemen yakınlarında insanlar arazi ve çiftlik edinmektedirler. Bu yenilik ilk olarak Atina'da Epikuros tarafından başlatılmıştır. Epikuros'a kadar insanların şehrin yakınlarında kırsal alanda yaşama gelenekleri yoktu. Roma'da bahçeler sadece yoksul insanların sahip olduğu arazilerdi. Sıradan insanlar pazarda satmak için bu bahçelerde bitki üretirlerdi⁶⁸.

Mimaride ve heykelde en ileri düzeye ulaşmış Yunanlıların, tarımda da son derece iyi oldukları bilinmektedir (Bkz. Üretim Bahçeleri). Bu sebepten dolayı Yunanlılar'ın, her gün yaşadığı evlerde süs bahçelerinin olmaması gerçekten kabul edilebilir bir durum değildir. Bu durumda Adonis kültüründen doğan saksı bahçeciliğinin antik Yunanistan'da yaygın olarak yapıldığı düşünülebilir.

Bahçeler hakkında en eski ve resmi olan literatür Roma'nın M.Ö. 450-451 yılları arasında çıkardığı Roma'nın 12 Levha Kanunları'nın 'Lex Duodecim Tabularu' nun VII. bölümüdür. Bu bölümde arazi ile ilgili haklar belirtilmiştir. O güne kadar bahçe kelimesi için 'hortus' kelimesini seçen Romalılar bu kanunlarda genel anlamda çiftlik anlamı taşıyan 'villa' kelimesini kullanmışlardır⁶⁹. Bu kanunun yedinci maddesi aşağıdaki gibidir:

Madde VII. Arazi ile ilgili haklar:

9.b. Eğer ağaç rüzgardan dolayı, komşunun arazisine eğilmiş, ağacın dallarının bir kısmı o arazide ise, komşunun o ağacın dallarını kaldırması yasaldır.

10. Eğer ağacın meyveleri başka birinin arazisine dökülüyorsa, o arazinin sahibi meyveleri toplayabilir⁷⁰. Plinius, 'Naturalis Historiaes' in 19. kitabının 50. bölümünde Roma'nın 12 Yasa kanunlarında ilginç bir biçimde bahsetmiştir. Plinius; 'Bizim 12 levha kanunlarımızda VII. bölümünde hortus kelimesi yerine daha önce hiçbir yerde kullanılmayan villa kelimesi kullanılmıştır. Ama hortus kelimesinin anlamını tam ifade edebilmek için kullanılması gereken kelime heredium (arazi) olmalıydı'⁷¹.

⁶⁶ Farrar 1998, 6.

⁶⁷ Plinius, NH, 19, 51.

⁶⁸ Henderson 2004, 68.

⁶⁹ Farrar 1998, 13.

⁷⁰ O J. Thatcher, 'The Roman World', The Library of Original Sources III, 1901, 9-11.

⁷¹ Henderson 2004,68.

Plinius iyi eğitim almış olan, kültürlü ve hatırı sayılır bir serveti olan adamdı ve bir çok güzel villanın sahibiydi. Sahibi olduğu villaları o kadar güzel tasvir etmiştir ki bugün onun sayesinde Roma villa bahçeleri hakkında çok detaylı bilgiye sahip bulunmaktayız. Sahibi olduğu villalardan biri olan Toskana villasını (Lev. 15) arkadaşı Domitus Apollinaris'e yazdığı bir mektupta şöyle anlatır: 'Arazi büyüleyici bir biçimde uzanıyor. Bir çeşit amfi tiyatro hayal et, dağların arasında yüce ve kutsal ormanlarla ödüllendirilen geniş ve yayılan bir ova. Bunun aşağısında dağın sağ tarafı boyunca bağlar arsada hoş bir çizgi yapıyor. Daha sonra çayırliklar ve buğday tarlaları geliyor⁷²'. Plinius'un buraya kadar anlattıklarından Romalıların villa yapacakları sayfeye yerlerini seçerken tıpkı günümüzde olduğu gibi etkileyici manzaraya sahip alanlar seçtiklerini düşünebiliriz.

Plinius mektuba şöyle devam eder: 'Villam zirvenin üstüne oturtulmuş gibi güzel bir manzaraya hakim. Güneye doğru olan manzarada kışa göre yazın güneşini saat altıdan sonra daha erken yakalayan geniş ve biraz çıkıntılı bir manastır mevcut. Hayvan şeklinde kesilmiş şimşir çalısı (*Buxus sempervirens*) bulvarından geçerek eğimli araziye iniliyor. Yatay zemin etrafı herdem yeşil (yaz-kış yeşil) çalılarla çevrilmiş patika ile birlikte bir duvar ve eğimli bir setle korunan bir çeşit bahçe karşımıza çıkıyor. Daha sonra karakter olarak daha biçimsel olan bir çimenlik, ondan sonra da bir tarla ve küçük korular gelmektedir. Manastırın ortasının tam karşısı keyif yeridir. Şelale mermer zemin üzerinde hoş bir sesle köpüğe karışırken, balık havuzu gözden kulağa büyüleyerek doğrudan doğruya aşağıya doğru uzanır'⁷³. Plinius Tuscany villasının bahçesini detaylı olarak anlatmaya devam eder. 'Girdiğin dakika bahçeye bakakalırın. Öyle ki düz sıra halinde dikilmiş ağaçlara sarmaşıklar sarılmıştır. Ağaçlara sarılı olan bu sarmaşıkların yeşil rengi, yeşil ağaçların renginden daha açıktır. Bu kontrastlık göze nefis bir şölen sunar. *Buxus sempervirens* (şimşir) ve *Laurus nobilis* (defne çalıları) yeşil rengin gücünü arttırmak için bir araya dikilmişlerdir. Bahçe düz bir çizgi halinde ilerler, tasarımı değiştirmek için bahçenin sonu iki yarım daireye bölünmektedir. *Cupressus sempervirens* (servi) ağaçları da sıralı şekilde dikilmiş olup arka planı oluştururlar. Servi ağaçlarının hemen önünde güneş ışığında gizli daireler, parlak renkleri ile gölgenin monotonluğunu kırmak için dikilmiş güller mevcuttur⁷⁴'. Plinius bahçe tasvirini en iyi anlatan antik yazarların başında gelmektedir. Bahçesinin yalnızca bitkisel materyalini anlatmakla kalmamış yapısal elemanlarını ve tasarımını da çok güzel betimlemiştir. 'Şimşir ağaçları ile çevrelenmiş yolların sonunda patika tekrar düz olarak devam eder. Çimenliğin geniş bir sahası binlerce budanarak şekillendirilmiş şimşir çalılarının bulunduğu manzaraya açılır. Bu şekiller bazen bir piramit bazen de ev sahibinin ismini gösteren harfler şeklindedir. En sonunda

⁷² Plinius, Mektup LII.

⁷³ Plinius, Mektup LII.

⁷⁴ Plinius, Mektup LII.

Carystian mermerinden dört küçük kolonla desteklenmiş asmayla gölgelenmiş yarım daire beyaz mermer oturak bulunmaktadır. Oturaktan sanki orada oturan insanın ağırlığı harekete geçiyormuş gibi küçücük bir borudan su fışkırır. Su, cilalı mermer havuza çarpar, öyle ki her zaman taşmaksızın doludur. Akşam yemeği servislerinin en önemlileri bu havuzun kıyısında yapılır. Küçük botlara ve kuşlara benzetilerek yapılmış çakmak parçaları yüzeyde yavaşça yüzer. Diğer tarafta kaynak, suyu havaya doğru püskürterek fırlatır ve taşkın suyun çekildiği bir çok küçük deliğin olduğu yere tekrar geri döner⁷⁵. Plinius mektubuna şöyle devam eder: ‘Küçük kaynakların yanındaki mermer oturaklar yorgun yürüyüşçüyü karşılar. Bahçenin tüm bölümleri borularla beslenen aynı zamanda çalılarla sulamaya yarayan çağıldayan akarsularla doludur⁷⁶. Bu anlatımlar sulamanın Roma bahçelerinin vazgeçilmez elemanı olduğunu bize bir kez daha hatırlatır.

Mısır ve Yunan bahçelerinde olduğu gibi Roma bahçeleri de formal bir dizayna sahip ve evle bahçe bitişik idi. Böylece evin içindeki yaşantı ile dışındaki yaşantı birbirinden kopuk değildi. Tipik bir villanın terasa açılan uzun bir portikosu vardı. Bahçeler genel olarak üç bölümden oluşuyordu. Birinci bölüm olan xystus açık alandı ve burası oturma odası görevi görüyordu. Bu bölümün yüzeyi yer yer menekşe, çiğdem, zambak ve diğer kısa boylu çiçeklerin parterleri ile bezenmişti. Bu parterlerin dışında kalan bölgeler çimenlerle kaplı idi. Her parterde farklı bir tür bulunuyordu. Xystus’un çevresi ya Plinius’un Toskana’daki bahçesinde olduğu gibi fantastik şekilde budanmış çalılarla çevrelenir ya da mermer sehpa üzerine oturtulmuş mermer vazolar veya fiskiye havuzları ile sınırlanırdı. Bu durum Prima Porta’daki Livia Villası’nın duvar resimlerinde (Lev. 18 a-b) ve Pompei bahçe fresklerinde resmedilmiştir. Xystus aşağıda bir bahçeye bakar ve bu bahçeye ambulatio adı verilir. Bu bahçe ikinci bölümü oluşturur. Xystus, ambulatio’ya bir rampayla bağlanır. Yukarıdan bakıldığında ambulatio insan gözüne çeşitli yapraklardan oluşmuş bir kitle görünümü sunardı. Ambulatio’nun içinde, nar ağacının meyvesi; bitkinin yapraklarının yeşilinin arasında kıpkırmızı parlardı. Yine Citrus medica L.’nin sapsarı rengi ve ayvanın solgun sarı kabuğu, arkadaki yoğun yeşillikten öne çıkarak göze çarpardı. Bu meyvelerin (citron ve ayva) yerine İtalya’nın Rönesans ve İspanya’nın Moorish bahçelerinde daha sonraları limon ve portakal aynı amaçla kullanılmıştır. Ambulatio’nun içi adeta bir renk ve form cümbüşü içindeydi. Citron ve ayvanın yuvarlak ve ovalımsı formu, dene çalısının çiçek kümeleri, ile zakkumun beyaz ve pembe çiçekleri, servi ağaçlarının ince uzun formu gövdesi ve sivri tepesi adeta panayır yeri gibi ama son derece tezatlar içinde harmoniyi yakalamış bir haldeydi. Bu bölüm yemekten sonra sohbet edilerek yapılan zevk yürüyüşleri için planlanmıştı. Bu yüzden güneş

⁷⁵ Plinius, Mektup LII.

⁷⁶ Plinius, Mektup LII.

tam tepedeyken gezinti yapabilmek için gölgeli yollar ve bulvarlardan (iki tarafı ağaçlı yol) oluşmaktaydı. Ayrıca alacakaranlık saatlerinde yürümek için açık patikaları vardı. Yürüyüş yolları arasındaki boşluklara meyve ya da gölge ağaçları dikilirdi, ama bir deniz ya da dağ manzarası var ise sümbül, aster, yasemin ve gül parterleri kullanılırdı.

Roma bahçelerinin üçüncü kısmı gestatio'dan oluşurdu. Gestatiolar evin reisinin at sırtında ya da köleler tarafından taşınan tahtalar üzerinde hava alması amacıyla yapılmış iki tarafı ağaçlı gölgeli yoldur. Gestatio ya ambulatioyu çevreliyordu ya da ambulatio'dan uzak bir mesafede oval bir şekildeydi. Ama her iki durumda da Gestatio budanmış çalılıklar ya da bodur çınar ağaçları ile çevrelenmişti. Çünkü Romalılar alışlagelmiş dikim ve budama yöntemleri ile ağaçları bodurlaştırma yöntemlerini keşfetmişlerdi. Ağaç ve çalılıkları süslü biçimde budama M.S. 1. yüzyılın başlarında Suriye'den Roma'ya geçmiştir⁷⁷.

3.1.3. Duvar Resimlerinde Konut Bahçeleri

Konut bahçeleri tasvir edilmiş olan duvar resimlerinin en yoğun bulunduğu bölge Antik İtalya'dır (Lev. 16). Özellikle Vezuv Yanardağı'nın patlamasından sonra lavlar altında kalan Pompei (Lev. 20) ve Herculaneum gibi, sayfiye bölgelerinde (Lev. 17) bu resimler oldukça iyi korunmuştur.

Sayfiye bölgelerinin dışında, Roma'da bulunan Livia Villası (Lev. 18 a-b; 19) antik dönemden günümüze kalan bitki tasviri bakımından son derece iyi resmedilmiş bir duvar resmine sahiptir. Villa, Augustus'un karısına ait olup M.Ö. birinci yüzyıla tarihlendirilmektedir. Duvar resmi vilanın alt katında 11.70 x 5.90 m. genişliğinde ve 5.16 m. yüksekliğinde olan dikdörtgen bir odada bulunmuştur. Resimdeki bitkilerin gerçeğine çok yakın resmedilmesi iki İtalyan bilim adamının (G. Caneva – L. Bohuny) dikkatini çekmiş ve bu bitkileri teşhis etmek üzere bir bilimsel çalışma yapmışlardır⁷⁸. Bu çalışmada ilk olarak her bitkinin çiçek, meyve rengi ve şekli belirlenmiştir. Bitkilerin yaprak düzeni ve morfolojik özellikleri de teşhis amaçlı kullanılmıştır. Çalışmada antik dönem Roma florası hakkında bilgi için Plinius'un 'Naturalis Historiaes' eserine başvurulmuştur. Roma'nın genel bitki örtüsü için de B. Anzalone'nin 'Prodrom della Flora Romana' adlı eseri kullanılmıştır. Bu çalışma sonucunda 19 familyaya ait 24 tür belirlenmiştir. Bu bitkiler; Arbutus unedo, Laurus nobilis, Nerium oleander, Quercus ilex, Quercus robur gr., Cornus mas, Myrtus communis, Phyllitis scolopendrium, Viola reichenbachiana, Chrysanthemum coronarium, Anthemis cotula, Cupressus sempervirens, Cydonia oblonga, Pinus pinea, Punica granatum, Papaver

⁷⁷ Semple 1929 a, 430-435.

⁷⁸ Caneva – Bohuny 2003, 149.

somniferum, *Rosa centifolia* ve *Phoenix dactylifera*'dır⁷⁹. Bu bitki listesindeki bitkilerin çoğunu doğal türler oluşturmaktadır. Egzotik olan türlerin ise Doğu Akdeniz orijinli olduğu görülmektedir. Sonuç olarak bu resmi yapan ressam doğal peyzajı en iyi şekilde anlatmaya çalışmıştır. Aynı resimde cansız peyzaj elemanlarından kafes formu çitlerle bahçe duvarını görmekteyiz. Her ikisinin de aynı bahçede bulunması ilginçtir. Çünkü genelde Roma bahçelerinde ve bahçe duvar resimlerinde sadece biri bulunur⁸⁰.

Bu tezde Roma Dönemi evlerinin isimleri İngilizce olarak kullanılmış, 'Silver Wedding Evi' veya 'Hadrian Villası' örneğindeki gibi sonuna ev veya villa kelimeleri eklenmiştir.

M.S. 1.yüzyılda yapıldığı düşünülen ve Pompei'de bulunmuş (Lev. 21) olan Fruit Orchard Evi⁸¹ ismini duvar resminden almıştır. Evde biri peristylum diğeri atriumda olmak üzere iki adet duvar resmi mevcuttur. Her iki duvar resminde de (Lev. 21 a-b; 22 a-b; 23 a; 24) o kadar etkileyici bir biçimde resmedilmiştir ki bu evi bulanlar eve, Fruit Orchard (meyve bahçesi) ismini koymuşlardır. Evin atriumunda bulunan duvar resminde sandalyeye oturan insan figürünün kullanılması çok alışıla gelmiş bir durum değildir. Pompei'de bulunan bahçe konulu resimlerde genellikle kuşlar ve balıklar tasvir edilmiş ama çok az sayıda insan bahçede resmedilmiştir. Bu yüzden bu resim oldukça önemlidir. Duvar resminde (Lev. 24) çizilen etkili bitki *Nerium oleander* (zakkum) olmuştur. Zakkumun üzerindeki güvercinde son derece başarılı resmedilmiştir. Levha 23a'da görülen üzerine yılan sarılmış ağaç *Ficus carica*'dır. Levha 21a'nın alt kısmında bulunan saksının yanındaki çiçek ise *Papaver somniferum* (gelincik) dir. Bu duvar resmi sadece bir duvara değil üç duvara yapılmıştır. Resmin alt bölümde kafes şeklindeki ahşap çitler dikkat çekmektedir. Yine alt bölümde Roma bahçe mimarisinin vazgeçilmez elemanı olan havuz yer almaktadır⁸². Antik kaynaklarda, Roma Dönemi'nde *Citrus* yetiştirildiğinden bahsedilmiş fakat türleri belirtilmemiştir⁸³. Levha 21b'deki bitkinin *Citrus* limon olduğu son derece açık olarak anlaşılmaktadır. Bu duvar resminde bulunan diğeri bir popüler meyve de *Prunus domestica*'dır (Lev. 22 b). Aynı resimde bulunan *Pyrus communis*'te (Lev. 22 a). oldukça önemli bir meyve ağacıdır. Plinius 15. kitabında bu ağaç hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgiler içerisinde en ilginç olanı o dönemde bu türün 41 çeşidinin yetiştiğini söylemesidir. Bu ağacın meyvelerinin güneşte daha güzel olgunlaştığını ve sarardığını da belirtmiştir⁸⁴. Pompei'de pek çok meyve yetiştiriliyordu. Günlük hayatta meyve önemli bir besin kaynağıydı. Ama Pompeililer bu

⁷⁹ Caneva – Bohuny 2003, 149-155.

⁸⁰ Farrar 1998, 32-34.

⁸¹ Bu tezde Roma Dönemi evlerinin isimleri İngilizce olarak kullanılmış, 'Silver Wedding Evi' veya 'Hadrian Villası' örneğindeki gibi sonuna ev veya villa kelimeleri eklenmiştir.

⁸² Carroll-Spillecke 1995, 183.

⁸³ Plinius, NH, 23, 45.

⁸⁴ Plinius, NH, 16, 16.

meyveleri sadece yemekle kalmamış onları her fırsatta evlerinin duvarlarına zenginlik sembolü olarak da resmetmişlerdir (Lev. 23 b). Bu evde *Arbutus unedo* (Lev. 26 b) bitkisinin resminin bulunması bir sürpriz değildir çünkü bu bitki Pompei’de neredeyse bütün evlerdeki duvar resimlerinde kullanılmıştır. Ama *Prunus cerasus* (Lev. 26 a) ağacının resminin bu evde bulunması gerçekten çok ilginçtir. *Prunus cerasus* (vişne), soğuk iklim bitkisidir ve İtalya’da doğal olarak yetişmesi mümkün değildir. Plinius’ta 15. kitabında bu bitkinin İtalya’da yetişmediğini belirtmiştir. Bitkinin Pontus euxinus (Karadeniz) Bölgesi’nden Britania’ya oradan da İtalya’ya geldiğini belirtmiştir. Plinius bu bitkinin meyvelerinin güneşte kurutulduğunu ve kışın yenmek üzere saklandığını da bildirmiştir. Ayrıca 9 çeşidinin varlığından haberdar olduğunu da eklemiştir⁸⁵. Plinius ‘*Naturalis Historiae*’ adlı eserinin pek çok yerinde İtalya’da bulunan bitki türlerinin Amanos Dağlarından (Tarsus) ve Karadeniz Bölgesi’nden getirildiğini bildirmiştir. Bu da Amanos Dağlarının tıpkı günümüzde olduğu gibi o dönemde de bitki türü açısından çok zengin olduğunu göstermektedir.

Pompei’de bulunan Silver Wedding Evi’nin bir odasında bulunan duvar resmi (Lev. 27; 28; 30 b) de ev bahçeleri hakkında bize önemli ipuçları vermektedir⁸⁶. Duvar resminde o dönemde en çok kullanılan cansız peyzaj elemanlarının neredeyse tamamı yer almaktadır. Aynı duvar resminde iki tane küçük süs havuzu bulunmaktadır. Süs havuzları (Lev. 31 a-b) konut bahçelerinde hem ortamı serinletmek hem de kuşların su içmesi için kullanılmaktaydı. Pompei’de bulunan duvar resimlerindeki resmedilmiş olan havuzların birçoğu aynı görünüşe sahiptir. Mermerden yapılan havuzların bağımsız durabilmeleri için dikdörtgen bir altlığı mevcuttur. Silindirik formlu ayaklara sahiptir. En üst bölümü ise geniş bir kabı andırmaktadır⁸⁷. Ortasında genellikle küçük bir fıskiyesi de bulunurdu. Roma bahçelerinin diğer önemli bir mimari elamanı ‘*oscillum*’dur (Lev. 32 b-c-d). *Oscillum* genellikle peristylum sütunlarının ortasına asılan taş ya da mermerden yapılmış üstten zincirle tutturulan eğer dairesel formda ise; çapı 30-40 cm. kalınlığı 2-5 cm. dikdörtgen formda ise; eni 25-50 cm. boyu 10-30 cm. ise derinliği 3-20 cm. civarında olan heykellerdir. Silver Wedding Evinin duvar resminde iki tane *oscillum* (mask figürlü) bulunmaktadır. *Oscillum*’lar mask figürlü olabildiği gibi, av sahneleri ve av hayvanları figürlü olanları da diğer Pompei evlerinde bulunmuştur (Lev. 32 c-d)⁸⁸. Roma Dönemi’nde mimari en üst düzeyde idi. Mimari süslemelere çok önem verilirdi. İlk zamanlar taşıyıcı ayak olarak kullanılan daha sonra ise sadece süslemede kullanılan; bir bölümü duvara gömülmüş olup altlığı ve başlığı olan, çoğunlukla sütun formunda ahşap, taş ve mermerden yapılan

⁸⁵ Plinius, NH 15, 30.

⁸⁶ Conticello 1990, 226.

⁸⁷ Farrar 1998, 64.

⁸⁸ M. Conticello, *Domus-Viridaria Horti Picti* 1992, 111-113.

(pilasterler) pilastro'da⁸⁹ Pompei'de hem bahçe mimarisinde hem de duvar resminde çok sık kullanılan bir süsleme elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır. İki adet pilastro günümüzdeki adıyla pilaster Silver Wedding Evinin duvar resminde mevcuttur (Lev. 31 c-d).

Bu duvar resmindeki bitkiler sanatçılar tarafından grafiksel olarak çizilmiş ve daha sonra o döneme ait antik literatürde isimlerinin geçtiği yerler belirtilmiştir. Teşhis edilen bitkiler; Livia Villası'nda belirlenen bitkilerle büyük benzerlik göstermektedir. Duvar resminde teşhis edilen bitkiler:

Viburnum tinus L. (Plinius, NH. 15.128; Cato, De Agri. 8.2). Doğada çoğunlukla *arbutus* bitkisi ile birlikte bulunur. Pembe tomurcukları, metalik mavi çiçekler ile resimde betimlenmiştir. Levha 29'da (i) harfi ile gösterilmiştir. Zafer için adanır ve eve iyi şans getirdiğine inanılır.

Nerium oleander L. (Plinius, NH. 16.79; 24). Yılan ısırığına karşı kullanılan zehirli bir bitkidir. Lev 29 b'de (b) harfi ile Levha 30 a da ise (a ve d) harfleri ile gösterilmiştir.

Arbutus unedo L. (Plinius, NH. 15.57) Herdemyeşil bir bitki olan Lev 29 a'da (c) harfi ile gösterilen *Arbutus unedo* L ölümsüzlüğün simgesidir (Lev. 29 a-b; 30 a).

Phoenix dactylifera L. (Plinius, NH.15.37; 13.28-43).Plinius genellikle Columella hurmanın İtalya'da kültürü olduğundan hiç bahsetmemişlerdir. Yunanlılar için kutsal sayılan bu bitki, Apollo'ya 'ışığın ve günün' ağacı olarak adanırdı. Levha 30 a'da (h) harfi ile gösterilen evrensel ikonografide bu bitki; zaferin, göğe yükselişin, yeniden doğumu ve ölümün simgesidir (Lev. 29 b; 30 a)

Laurus nobilis L. (Plinius, NH. 15.127,133-138). Zeytin kadar saygı gören bu bitki günlük ihtiyaçlar için kullanılırdı. Apollo'ya adanan bu bitki, zafer kutlamaları için vazgeçilmezdi. Bütün herdemyeşiller gibi, yeryüzünün gücünü temsil eden bu bitki Levha 30 a'da (e) harfi ile gösterilmiştir (Lev. 29 a-b; 30 a)

Pinus pinea L. (Plinius, NH. 15.127, 133-138). Hayatın uzunluğunun gösteren bu bitki 29 a'da (b) harfi ile gösterilmiştir. Yaşam gücünün coşkusunu temsil ederdi. Bereket tanrıçası Kybele için adanırdı (Lev. 29 a).

Lilium candidum L. (Plinius, NH. 21.22-26; 126-127). Aşkın üremenin ve ihtişamın sembolüydü. Günümüzde ise yalnızca saflığın simgesi olan bitki Levha 30 a'da (f) harfi ile belirtilmiştir (Lev. 30 a).

Hedera helix L. (Plinius, NH. 16, 144-153). Ölümün ve doğumun sonsuz döngüsünü temsil ederdi ve ayrıca alkolikler için panzehir olarak kullanılırdı. Lev. 29b'de (f) harfi ile Lev 30 a'da ise (m) harfi ile gösterilmiştir.

⁸⁹ Hasol 1998, 357.

Rosa gallica var. *versicolor*. Duvar resminde gülün doğal karakterinin bu kadar zarif şekilde anlatılması, antik dönemde gül kültürü yapıldığı düşüncesini arttırmaktadır. Antik dönemde sadece tek renkli güllerin yetiştirildiğine inanılmasına rağmen bu duvar resminde güller beyaz ve pembe olarak resmedilmiş ve Levha 29 a'da (e) harfi ile betimlenmiştir (Lev. 29 a-b; 30 a).

Platanus orientalis L. (Plinius, NH. 12.6-13). Yaşamın engellerine karşı koyabilme kapasitesini yani dayanıklılığı temsil eden bu bitki Levha 29 a'da (a) harfi ile gösterilmiştir (Lev. 29 a-b).

Papaver somniferum L. (Plinius, NH. 21, 198-209). Demetere adanmıştır. Dünyayı, uykuyu ve uyuşukluğu temsil eder. Lev. 30 a'da (i) harfi ile gösterilmiştir.

Bahçeler için bitkiler kadar vazgeçilmez diğer canlı da kuşlardır. Bu duvar resminde bitkilerin türleri ile birlikte kuş türlerini de belirlemişlerdir. Bunlardan bazıları:

Columba domestica (Lev. 30 a) da 3 rakamı ile , *Garrulus glandarius* (Lev. 30 a) 5 rakamı ile, *Turdus philomelos* (Lev. 30 a) 7 rakamı ile, *Turdus merula* (Lev. 30 a) 2 ve 7 rakamları ile ; *Alectoris graeca* (Lev. 30 a) 10 rakamı ile gösterilmiştir⁹⁰.

Bu duvar resminde çelenklerde mevcuttur. Antik dönemde çelenklerin genellikle uzun kıvrılabilen dalları olduğu için *Hedera helix* bitkisinden yapıldığı bilinmektedir. İki peristylum sütunun arasında, sütun başlığının hemen altında bulunurdu⁹¹. Duvar resminde son derece zarif biçimde resmedilmiş altı tane çelenk görülmektedir (Lev. 32 a).

Yunan ve Roma mimarisinde kayaya oyulmuş ev biçimli olup sütun dizileri ve heykellerle bezenmiş nişli anıtsal çeşmeler (*nymphaeum*'lar)⁹² Yunan mitolojisinde su orman ve dağ perileri olan 'nymphae'lere adanmıştır ve Pompei ev bahçelerinde çoğu kez triclinium bölümünde yer almışlardır. *Nymphaeum*'lar perilere adandığı için doğa resimleri ve kabartmaları ile bezenirdi. Pompei'de Golden Bracelet Evi'nin triclinium'unda bulunan *nymphaeum* (Lev. 33 a; 34) çok detaylı bir bahçe resmi ile süslenirdi. Bu duvar resminde Pompei duvar resimlerinde pek fazla rastlanmayan havuzda yüzen '*Nelumbo nucifera* Gaertner' nilüferlerin (Lev. 33 b) resmedilmiş olması ilgi çekicidir⁹³. Nilüferler en çok Mısır'da kullanılmıştır⁹⁴. Aynı duvar resminde teşhis edilen diğer bitkiler ise *Pyrus malus* L., *Chrysanthemum segetum* L., *Prunus laurocerasus* L., *Laurus nobilis* L., *Nerium oleander* L., *Vinca major* L. ve *Vinca minor* L.'dir. Cansız materyal olarak da resimde iki süs havuzu, 4 pilaster ve 2 ochillum mevcuttur. Bütün Pompei duvar resimlerinde olduğu bu duvar resminde de çelenk (Lev. 33 a) son derece estetik olarak işlenmiştir. Diğer bir detay ise bahçe

⁹⁰ Conticello 1990, 226-239.

⁹¹ Farrar 1998, 135.

⁹² Saltuk 1997, 126.

⁹³ Conticello 1990, 274-281.

⁹⁴ Akdoğan 1974, 3-8.

duvarıdır. Bahçe duvarı resimden çok net anlaşıldığı gibi havuzla aynı malzeme olan mermerden büyük bir ustalıkla yapılmıştır⁹⁵. Bahçe duvarlarının Roma Dönem’inde 3 tipi mevcuttu: Balık sırtı formlu, çapraz formlu ve eşkenar dörtgenli kafes formlu⁹⁶. Bu duvar resminde duvar çapraz formlu (Lev. 35) olarak resmedilmiştir⁹⁷.

Pompei’de duvar resminden ismini almış olan ikinci bir ev de Marine Venüs Evi’dir. M.S. 1. yüzyıla tarihlenen bu evin duvar resminin bir bölümünde Venüs’ün (Lev. 36 a) doğumu anlatılmaktadır. Duvar resminin diğer bölümünde içinde su bulunan küçük havuz görevi gören krater mevcuttur. Kraterin hemen arkasında ve yan taraflarında bulunan bitki *Arbutus unedo* (Lev. 36 b) bitkisidir. İkinci kraterin arkasındaki bulunan bitki ise (Lev. 36 c) *Pinus pinea*’dır. Duvar resminde diğer dikkat çekici bölüm, ince detaylı işçiliğe sahip ahşap kafeslerin bulunduğu bölümdür. Aynı duvar resminde ve antik kaynaklarda⁹⁸ adı sıkça geçen *Hedera helix L.* bitkisi 1 numara ile gösterilmiştir (Lev. 37). Resimde 2 numaralı ağaç *Nerium oleander*, 3 numaralı ağaç *Arbutus unedo*, 4 numaralı ağaç ise *Pinus pinea* olarak teşhis edilmiştir⁹⁹.

Duvar resimleri ile ünlü diğer bir villada Nero’nun ailesinden Poppaea’ya ait olan villadır. Villa o dönemki adıyla Oplontis, günümüzdeki adıyla Torre Annunziata’da bulunmaktadır. Evin çok büyük bir bahçesi, bahçenin içinde de 15 x 25 m. genişliğinde de bir havuz bulunmuştur.¹⁰⁰ Bu evin bahçesinin güzelliği evin içinde ve bahçesinde bulunan duvar resmine de tüm güzelliğiyle resmedilmiştir (Lev. 38). Resimde kaliteli işçiliğe sahip bir mermer havuz bulunmaktadır. Havuzun üstünde iki tane kuş ve (Lev. 38) arkasındaki ağaçlar, *Olea europa* (zeytin) ağaçlarıdır. Bu villada yapılan arkeolojik kazılar sonucu *Olea europa* dalları da bulunmuştur. Resmin hemen altında *Hedera helix L. var chrysophylla* bulunmaktadır. Villanın duvar resminde ikisi krater formlu (Lev. 39 a-b) toplam 4 havuz resmi mevcuttur. Pompei, Herculaneum, Boscoreale ve Oplontis bölgelerinin Vezüv Yanardağı’ndan çıkan lavların altında kalmış olması, o dönemin bahçe mimarlığını anlamamızı sağlamaktadır. Poppaea villasının bahçesinde yapılan arkeolojik kazılar tamamlanmıştır. Bu yüzden sadece duvar resimlerinden faydalanarak değil, gerçek kanıtlardan da yola çıkarak bahçenin o günkü durumu hakkında bilgi sahibi olmaktayız (Bkz. Arkeolojik Bulgular Işığında Konut Bahçeleri). Levha 39 a ve 39 b’de bulunan krater formlu havuzların tıpatıp aynısı yapılan kazı çalışmalarında da bulunmuştur (Lev. 40 a). Villada bulunan duvar resimlerinin kenarları (Lev. 41 a) *Hedera helix L. var chrysophylla* ile

⁹⁵ Conticello 1990, 274-281.

⁹⁶ Farrar 1998, 34-35.

⁹⁷ Conticello 1990, 274-281.

⁹⁸ Plinius, NH. 15, 57.

⁹⁹ Jashemski 1979, 63.

¹⁰⁰ Andrae 1996, 25-31.

bezenmiştir. Duvar kenarlarındaki bu bezemeler Efes Yamaç Evi II’de bulunan duvar resimleri (Lev. 41 b) ile benzerlik göstermektedir. Her iki resimde de sarmaşık kullanılmış ve bitkilerin iki yanı kalın bordür çizgisiyle çevrelenmiştir. Romalılar’ın meyveleri sadece gıda olarak tüketmedikleri onların çoğu zaman resimlerini yaptıklarından s. 29’da bahsedilmiştir. Poppeae villasında çok güzel meyve resimlerine rastlanmaktadır; villada iki tane harika meyve tabağı resmi bulunmuştur. Meyve resimlerinden biri olan Levha 40 b’de zarif bir cam kaseinin içinde ayva ve erik bulunmaktadır. Diğer resim Levha 40 c’de ise incirler iyi bir işçiliğe sahip hasır bir sepetin içinde bulunmaktadır¹⁰¹. Antik dönem duvar resimlerinde incirler genelde hasır sepetin içinde resmedilmiştir. İncir ağacının varlığı Poppeae villasının bahçesinde yapılan kazılardan çıkarılan toprak örneklerine uygulanan polen analizleri sonucunda ispat edilmiştir¹⁰².

Plinius’un bütün mektuplarında Roma Bahçeleri hakkında anlattıklarını özetleyecek olursak; ‘Romalılar yazın sıcak günlerde bahçede oturabilmek için görkemli pergolalar inşa etmişlerdir. Bahçede hafif bir gezinti yaptıktan sonra dinlenmek istendiğinde pergolaların altında oturursunuz. Açık havada yemek davetleri bu dönemde çok popülerdi. Yemek için sedirler ve masalar bahçeye yerleştirilir ve asma kaplı çardakların altında hep beraber yemek yenirdi. Yemek yerken, bahçeden mis kokulu çiçeklerin ve aromatik meyvelerin kokusu insanları mest ediyordu. Kuşların, içi balık dolu havuzlarda oynamasını seyretmek insanları eğlendiriyordu. Bahçe ayrıca heykel koleksiyonunu sergilemek için kaçınılmaz bir yerdi. Romalılar güzellik ve estetiğe karşı çok hassastılar ve açık hava bahçeleri de onların kültürünü ve gücünü dünyaya göstermek için vazgeçilmez yerlerdi’¹⁰³. Herculaneum’da bulunan ve şu anda Napoli Ulusal Müzesi’nde sergilenmekte olan duvar resmi (Lev. 43 a-b) Plinius’un anlattığı Roma bahçe tasvirine çok uymaktadır. Resimde son derece zarif pergolalar, süs havuzları, heykeller ve ördekler bulunmaktadır. Bu resim tipik bir Roma bahçesinin minyatürü gibidir.

Bahçe mimarlığında söz sahibi olan Romalılar’ın planlama konusunda da çalışmalar yaptıkları tahmin edilmektedir. Roma’da bulunmuş Flaviauslar Dönemi’ne (M.S. 69-96) ait üzerinde bahçe planlarının bulunduğu 3 adet mermer kütlesi bu savın doğruluğunu kanıtlamıştır. Bu planlardan bir tanesi Barış meydanı’na aittir (Lev. 42 a). Mermer planda çiçek yatakları net olarak görülmektedir. Boëthius ve Ward-Perkins bu planın rekonstrüksiyonunu (Lev. 42 b) yapmışlardır¹⁰⁴. Bu plana göre 24 adet ayrı çiçek yatağı mevcuttur. Bu yataklar ince gövdeli gölge ağacı dikilebilecek kalınlıktadırlar. Ama planda

¹⁰¹ Jashemski 1979, 289-314.

¹⁰² Jashemski 1979, 312-314.

¹⁰³ Plinius, Mektuplar V, 6, 40.

¹⁰⁴ Boëthius – Ward-Perkins 1969, 200.

hiçbir ağaç çukuru çizimi yoktur. Bu da Roma bahçelerinde yaygın olarak kullanılan saksılı dikim alışkanlığını akla getirmektedir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda henüz bir saksı kalıntısına rastlanmamıştır. Plandaki parterler çiçek yatağı için oldukça kalın görünmektedir. Antik Dönem’de halka açık alanlarda bu plandaki gibi çiçek parterleri olduğuna ait bir bulgu yoktur. Sadece Pompei’de geniş peristylli evlerde çiçek parterleri kalıntıları bulunmuştur. Pompei’de bulunan Lucretius Fronto Evi’nin tabliniumunda bulunan bir duvar resmi (Lev. 13 a) buna ışık tutmaktadır. Resimde villanın bahçesinde iki adet oldukça büyük çiçek parteri bulunmaktadır. Çiçek parterinin etrafı mermerle çevrelenmiştir. Resim çok yıpranmış olduğu için bitkiler net olarak anlaşılmamaktadır. Parterler evin girişi düşünülerek, girişin iki tarafına yapılmıştır. ‘Barış Meydanı’nda bulunan mermer plandaki parterler arasında insanların yürümesi için yeterli boşluk bırakıldığı görülmektedir. Plandaki parterler hakkında kesin yorum yapmak şimdilik mümkün değildir¹⁰⁵.

Ülkemizde bulunan Efes Yamaç Evleri de duvar resimleri bakımından oldukça önemlidir. M.S. 1. yy.’dan 7. yüzyıla kadar kullanılmış¹⁰⁶ bu evlerdeki duvar resimleri, Pompei villaları duvar resimleri ile benzerlik göstermektedir. Bahçe tasviri en iyi yapılmış (Lev. 44) Yamaç Evi 2’nin batı duvarında bulunan resimde *Arbutus unedo* ağacı çok net olarak seçilmektedir. Resimde mavi çerçeve içine alınmış olan çiçek *Lilium candidum*, kırmızı çerçeve içine alınmış çiçek ise *Anthemis nobilis* olarak belirlenmiştir. Efes Yamaç Evi 2’nin kuzey duvarında bulunan resimdeki (Lev. 45) yapraklı ağaç *Arbutus unedo*’dur. Aynı resimde bulunan ince uzun ağaç da *Cupressus sempervirens*’tir. Efes’te duvar resimlerinde bulunan girland resimleri Pompei’de bulunmuş olan örneklerle büyük benzerlik taşımaktadır. Her ikisi bölgede bulunmuş duvar resimlerinde de meyveler daha yeni toplanmış hissi uyandırmaktadır. Levha 46 a-b’de gösterilen Efes Yamaç Evi 2’de bulunan girland resimlerinde kullanılan bitkinin *Arbutus unedo* olma ihtimali çok yüksektir¹⁰⁷ (Lev. 46 a-b). Şu anda Napoli Müzesi’nde bulunan Pompei’de ele geçmiş olan duvar resmindeki girlandda ise birden fazla meyve ve buğday başakları kullanılmıştır (Lev. 47 a). Resimdeki meyveler içinde kesin teşhis edilebilen sadece üzümlerdir¹⁰⁸.

Efes Yamaç Evleri’nde, figürün etrafını tamamen çiçekle bezeme modelini görmekteyiz. Buradaki bezeme için *Papaver somniferum* (gelincik) çiçeği (Lev. 47 b-c) kullanılmıştır. Ayrıca sadece gelincik çiçeği ile bezenmiş duvar resmi Antik Dönem duvar resimleri içinde sadece Efes Yamaç Evleri’nde mevcuttur (Lev. 48 b). Gelincik çiçeği Pompei’de Fruit

¹⁰⁵ Lloyd 1982, 91-93.

¹⁰⁶ Wiplinger – Wlach 1996, 89.

¹⁰⁷ Jobst 1977, 87.

¹⁰⁸ Jashemski 1979, 270.

Orchard Evi'nde tekil olarak resmedilmiştir¹⁰⁹ (Lev. 47 d). Gelincik Akdeniz bitki örtüsünde çok sık rastlanan bir bitkidir (Lev. 47 e). Efes'te bulunan diğer bir duvar resminde (Lev. 48 a) de bu çiçekten yapılmış çelenkler görülmektedir. Bu çelenklerin bir benzeri Pompei duvar resminde (Lev. 48 d) de mevcuttur. Gelinciklerin bulunduğu aynı seriden başka bir resimde de vazolar içinde gelincikler görülmektedir. Bu da; çiçeklerin önce toplanıp vazolara (Lev. 49 a) konulduktan sonra çelenk yapımında kullanıldığını göstermektedir. Vettii Evi'nde bulunan bir duvar resmi (Lev. 49 b) çelenk yapımı hakkında bize bilgi vermektedir. Levha 48 b'de eroslar gelincikleri doğadan toplamış daha sonra keçilerin üzerlerindeki sepetlere yüklenmiş onları bekleyen psychelere götürürken tasvir edilmişlerdir. Psycheler çelenk yapımı için özel hazırlanmış düzenek yardımıyla çelenkleri yapmaktadır. Bu düzenek Levha 47 b'de çok açık görülmektedir. İki kalın hatıla 12 tane ince ahşap geçirilmiş ve bunların uçları 10 cm. dışarıda bırakılmıştır. Dışarıda bırakılan bu uçlara ipler asılarak bitkiler tek tek iplere geçirilerek çelenk yapımı gerçekleştirilmektedir. Efes Yamaç Evi'nde gelincik serisinden en güzel resim güney nişte bulunmuştur (Lev. 50 a). Bu resimde çok zarif bir hasır sepetin içinde gelincikler ve sepetin altında da iki tane gelincik çelengi mevcuttur. Günümüzde de Efes Antik Kenti'nin bir çok yerinde gelincikleri (Lev. 50 b) görmek mümkündür. Gelincik serisinde ilginç bir nokta da bu çiçekleri hep kuşların taşıyor olmasıdır (Lev. 48 c). Efes Yamaç Evleri'nde bulunan bir mozaikte (Lev. 50 c) iki tavus kuşu ağızlarında küçük bir çelenk taşımaktadır ve Pompei'de tavus kuşu resmine çok fazla rastlanmaktadır; ancak ağızlarında çiçek veya çelenk bulunana rastlanmamıştır. Aynı mozağin detaylarını inceleyecek olursak Levha 51a'da kırmızı çiçeklerin *Rosa gallica* beyaz çiçeklerde *Lilium candidum* olma ihtimali yüksektir. Levha 51 b'de aynı çiçekler yanında bir de ördek bulunmaktadır. Efes'le ilgili son duvar resminde de (Lev. 52 a) zeytin dalını görmekteyiz¹¹⁰.

Bahçelerin tasvir edildiği duvar resimlerine sadece evlerin duvarlarında değil bazı anıt mezarların duvarlarında da rastlamaktayız. Bu mezar resimlerinin en iyi örnekleri Mısır'da bulunmuştur. Mısır'da bahçe tasvirli mezar resimlerinden bahçeler hakkında en bilgilendirici olanı Thebes'te bulunan Amenhotep'un önemli bir memuruna aittir (Lev. 52 b). Bu resimde bir villanın tam planı sunulmakta olup, çoğunlukla kuşbakışı görüntüler mevcuttur. Villaya önde bulunan giriş kapısından ya da yanlardan küçük kanatlı kapılardan girilir. Ağaçların gölge yaptığı bir cadde dış duvarları çevrelemiştir. Duvar dışında bir kanal bulunmaktadır. Kapıdan evin içerisine doğru yürünmekte olup, bu bölüm diğerlerine göre çok daha geniş tasvir edilmiştir. Kapılar sadece ön cephede ayrıktır. Resimden ev sahibinin son derece zengin olduğu anlaşılmaktadır. Bahçenin etrafı duvarlarla çevrilidir ve bu duvarlar Nil Nehri'nden su

¹⁰⁹ Strocka 1977, 109.

¹¹⁰ Genel olarak bkz. Strocka 1977.

taşıyan büyük bir kanalın hemen her yanına kadar uzanır. Nehrin sularını taşıyan kanal, doğruca ahşap kanatlı, dekoratif süslemeli ve dev boyutlardaki taş bahçe kapısına kadar yükselen basamaklara ulaşır. Sağ tarafta duvarın iç kısmını boydan boya geçen ve türü belirlenemeyen ağaç sırası vardır. Olasılıkla daha küçük iki kapıdan kanala geçiş yapılabilirdi. Diğer üç duvarda ise Phoenix dactylifera, Hyphaene thebaica ve Ficus sycomorus ağaçları sıra halinde betimlenmiştir. Ortadaki tek girişli alan üzüm bağlarıyla kaplıdır ve kafeslere sarılan asmalar resmedilmiştir. Her bahçenin odak noktası dörtgen bir havuzdan oluşmaktadır. Bahçede her biri lotus çiçekleri ve balıklarla dolu olan dört havuz bulunmaktadır. Bu havuzların yanlarında ise yığınlar halinde papirüs bitkisi yetiştirilmektedir. Bahçenin diğer bölümlerinden ikisini, büyük olasılıkla Ficus carica veya Ficus sycomorus ağaçlarının da yer aldığı küçük meyve bahçesi mevcuttur. Sol taraftaki diğer alanda ise iki girişi ve iki süslemeli penceresi bulunan bir yapı yer almaktadır. Bu yapının hemen yanında da yan yana üç adet şapel vardır. Şapellerin üçünde de sunu kürsüsü ve masası önünde tapınan bir erkek resmedilmiştir. Masanın üstünde çiçekler ve şarap gibi sunu için kullanılan malzemeler bulunmaktadır. Üzüm bağlarının alt ve üst kısmında bulunan iki küçük yapının bulunduğu arazi üstünde şarap üretilmektedir. Sol tarafta ise üzümleri işlendiği barınak yer almaktadır¹¹¹.

Aynı tarihli Theban'da bulunan bir mezar resminde (Lev. 53 a) de bahçeler oldukça detaylı tasvir edilmiştir. Bu resim büyük bir evi ziyaret hissi vermektedir. Burada ayrıca duvarlar tarafından kapatılmış olan bahçe içerisinde bir ev yükselmektedir. Giriş kapısı doğrudan bahçe içine ulaşmakta; sonrasında ziyaretçiler evle karşılaşmakta ve bahçe evi tamamen çevrelemektedir. Ev, önde açık bir verandaya sahiptir, ki burada misafirler tüm bahçe boyunca yürümüş olarak nazikçe kabul edilirler. En belirgin görünen yer üzüm çardağına tahsis edilmiş görülmekte olup, buradaki olgun üzümler bir çok sevimli kolonları olan bir pergolada asılıdır. Ağaçlar arasında incirler, narlar ve firavun incirleri mevcuttur ve bütün bu ağaçlar sahiplerine meyve buldukları caddeye ise gölge sağlamaktadır. Resimde hiçbir havuz gösterilmemektedir, ancak orijinal bahçede mutlaka bir su bulunuyor olması gerekmektedir. Mısır'da susuz bir bahçe asla düşünülmemelidir.

Mısır'da Thebes'te zengin bir villa bahçesi, bir mezar resminde (Lev. 53 b) çok iyi bir antılımla resmedilmiştir. Villada ev sahibi bahçede misafir kabul etmektedir. Villayı sulayan kanaldan bir kol bahçe dışına ulaşır ve rezervuar içerisine doğru genişler. Sulama kanalının iki yanında Ficus scyromore ağaçları sıralanmıştır ve bu eve kadar devam etmektedir. Bu tarz T-şekilli kanallar Mısır bahçelerinde sıklıkla görülmektedir. Bahçede bol miktarda papirüs ve çiçekler bulunmaktadır. Aynı bölgede bulunmuş olan diğer bir mezar resminde (Lev. 53 c)

¹¹¹ Gothein 1913, 296.

T-şekilli havuz bahçenin tam ortasında resmedilmiştir. Geniş bahçenin ortasında çok güzel bir bina yükselmekte olup, bu binaya kapıdan aşağıya doğru üstü açık bir merdivenle ulaşılmaktadır. Kanalın her iki yanında mısır, papirüs ve meyve ağaçları ile dolu saksılar mevcuttur. Meyve ağaçları büyük caddelerde çiçekler arasında görkemli meyveleriyle yükselmektedir. Bahçedeki iki bahçıvan çikrik yardımıyla kanaldan su almakla meşgul olup, bu suyu bitkilerin üzerine dökmemektedir¹¹².

3.1.4. Kabartmalarda Konut Bahçeleri

Mezarlarla ilgili en detaylı kabartma örneği Asur'da bulunmuştur. Asur Kralı Assurbanipal'in sarayının duvarlarının büyük bir kısmı seri halinde kabartmalarla bezenmiştir. Bu serideki kabartmada (Lev. 54 a) Assurbanipal ve karısı bahçede yemek yerken görülmektedir. Kral, bütün asaleti ile klinede dinlenirken, karısı da kendisi gibi, etkileyici bir şekilde dekore edilmiş olarak yüksek bir sandalyede oturmaktadır. Her ikisi de sağ ellerinde kadehler tutmaktadırlar ve bunları ağızlarına götürmektedirler. Sol ellerinde ise çiçek tutmaktadırlar. Klinenin yanında üzerinde yiyecekler olan bir masa durmakta ve onun arkasındaki köleler ise kralı yelpazelemektedirler. Başları üzerinde bir asma çardağının kemeri bulunmaktadır, fakat kolonlardan ya da ahşap dikmelerden bir destek kabartmada görülmemektedir. *Vitis vinifera* L. (asma), *Phoenix dactylifera* ve *Cupressus sempervirens* ağaçlarının arasında uzamaktadır. Resme dikkatli bakıldığında servi ağacının üzerinde bir savaş esirinin başı olduğu görülmektedir (Lev. 54 b)¹¹³.

Assurbanipal'e ait (İ.Ö.668-627) ünlü bir kabartma, başkenti Ninive'deki kraliyet bahçelerinin bölümlerini (Lev. 55 a) göstermektedir. Bu kabartmada Mezopotamya'nın vazgeçilmez ağacı olan *Phoenix dactylifera* sarayın yanında sıralı halde bulunmaktadır. Yine bol miktarda *Cupressus sempervirens* ile *Phoenix dactylifera* sarayın bahçesinde karışık olarak dikili şekilde görülmektedir. Kabartmada, Asur'da sık rastlanan yapay tepeler dikkati çekmektedir¹¹⁴.

3.1.5. Mezar Eşyalarında Konut Bahçeleri

Mısırlılar hayatın ölümden sonra da devam ettiğine inanırlardı. Bu nedenle, yaşadıkları süre içerisinde kendilerini mutlu etmiş olan her şeyi, ölümlerinden sonraki yaşamları için, mezarlarına koydurtmaları bir gelenek haline gelmişti. Bu inanışla yaşadıkları ev ve bahçesi

¹¹² Gothein 1913, 304.

¹¹³ Gothein 1913, 305.

¹¹⁴ Clayton – Price 1995, 47.

de dahil olmak üzere günlük hayatlarına ait eşyaların birer minyatür modelini mezarlarına koydurturlardı¹¹⁵. Mekette Mezarı'nda bulunan ve M.Ö. 1990 yılına tarihlenen bahçeli ahşap ev maketi de bu amaçla yapılmıştır. Makette (Lev. 55 b) tipik bir Mısır evi ve üç tarafını çevreleyen bahçe bulunmaktadır. Bahçenin ortasında bir havuz bulunmaktadır. Havuzun üç tarafı da *Ficus sycomorus* (firavun inciri) ağaçları ile çevrelenmiştir¹¹⁶.

3.1.6. Arkeolojik Bulgular Işığında Konut Bahçeleri

Wilhelmia F. Jashemski antik bahçelerle ilgili diğer bir çalışmayı Oplontis ve Bascoreale'de bulunan villalarda yürütmüştür¹¹⁷. Oplontis'te bulunan L. Crassius Tertius Villası'ndan toplanan toprak örneklerine yapılan karbon analizi testleri sonucunda pek çok bitki türü tespit edilmiştir. Bu villanın, üç yanı sütunlarla çevrelenmiş peristylumu tamamen taş döşeli olduğundan burada herhangi bir bahçeye rastlanmamıştır. Ancak güney portikoya açılan birkaç m²'lik küçük bir odada bitki materyalleri bulunmuştur. Bu materyallerin üst kattaki bitkilerin depolandığı yerden düştüğü düşünülmektedir. Bu bitkiler o dönemde yakınlarda yetişen ya da ticaret yoluyla gelen bitki türleri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuşlardır. Çoğunlukla baklagil ve çayır bitkilerinden oluşan bu gruptan teşhis edilen bitkiler *Vicia sativa*, *Trigonella foenum-graecum* L., *Trigonella pratense* L., yonca ve acı bakladır. Bunun yanı sıra yabancı ot ve yabancı çiçeklerde bulunmuştur. Kuzukulağı, kuşotu, hardal bitkisi, nane, düğün çiçeği, yabancı krizantem, böğürtlen çalısı, eğreltiotu bulunan yabancı otlardır. Yabancı çiçek olarak *Papaver rhoeas* L. (gelincik) ve *Viola arvensis* (menekşe) çiçeklerine rastlanılmıştır. Ayrıca karbonize olmuş *Linum usitassimum* L. bitkisi bulunmuştur (Lev. 56 a). Bu villada ayrıca üzerinde *Corylus avellana* L. (findık) çukurları bulunan taşlar (Lev. 56 b) ve karbonize olmuş *Punica granatum* L. (nar) meyveleri (Lev. 57 a) bulunmuştur.

Boscoreale'de bulunan villa rusticanın bahçesinde ağaç kökleri bulunmuştur. Bu ağaçların gövdeleri ve kökleri antik patika yolun sağında ve solunda yer almaktadır (Lev. 58). (50 x 55 cm. genişliğinde ve 90 cm. derinliğinde) ve (56 x 80 cm. genişliğinde ve 78 cm. derinliğinde) bulunan iki ağacın, köklerinde ve gövdelerinde yapılan analiz sonucunda *Pinus pinea* (Lev. 59 a-b) oldukları tespit edilmiştir. Yol boyunca (Lev. 57 b). mevcut olan diğer iki büyük ağacın ise *Platanus orientalis* (çınar) olması ihtimali yüksektir. Bu ağaçların şekli ve boyutları çınara çok benzemektedir, fakat kökleri çok zarar gördüğünden teşhis edilememişlerdir. Ağaç köklerinden türü belli olan üç ağacında *Ficus carica* L olduğu

¹¹⁵ Gothein 1913, 309.

¹¹⁶ Carroll 2003, 24.

¹¹⁷ Macdougall 1987, 31-77.

belirlenmiştir. Ayrıca karbon analizi sonucunda *Olea europa* (zeytin) ağacı tespit edilmiştir. Bahçede bulunan en ilginç ağaç ise *Citrus limon* (limon) olmuştur. Bu bitki (Lev. 60 a) hava daldırma yöntemiyle çoğaltılmıştır. Bugün aynı yöntem İtalya’da (Lev. 60 b) devam etmektedir¹¹⁸.

Roma Dönemi’nde popüler olan sayfiye alanlarından bir diğeri de Oplontis Bölgesi’dir. Pompei’e çok yakın olan bu bölge M.S. 79 yılında Vezuv Yanardağı’nın patlamasının etkilediği alanlardan biridir. Bahçe açısından oldukça zengin olan Poppeae Villası da bu bölgede bulunmaktadır. Poppeae Villası’nın bahçesinin arkeolojik kazı çalışmalarına 1974 yılında Wilhelmsia Jashemski tarafından başlanmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 12 tane ayrı bahçe (Lev. 61 a-b) bulunmuştur¹¹⁹. Villanın peristilyumunda (32) doğu köşesinde bir ağaç gövdesi (Lev. 62 b) bulunmuştur. Ağacın gövdesi 81 cm. çapında derinliği ise 149 cm. olarak ölçülmüştür. Bahçenin güney doğusunda bulunmuş karbonize olmuş kestane parçaları (Lev. 63 d) bu ağacın teşhisini kolaylaştırmıştır. *Castanea sativa* (kestane) ağacının bu bahçeyi kullananlar için koca gövdesi ile iyi gölge yaptığı düşünülmektedir. Aynı alanda altı dişli tırmık ve oraktan oluşan 3 adet bahçe aleti (Lev. 63 c) bulunmuştur. Bu villa bahçesinde bulunan en ilginç bahçe elemanı bitki havuzudur (Lev. 63 a). Bitki havuzu iç içe iki daire ve daireyi çevreleyen kareden oluşmaktadır. İçteki dairede bir altlık mevcuttur ve bunun üzerinde bir fıskiye bulunmaktadır. Fıskiye’den çıkan sular kare ile büyük daire arasında saksılar içinde bulunan bitkilerin su ihtiyacını sağlamaktadır. Bu sulama sistemi günümüz modern sulamacılığında kullanılan ‘pop-up’lara benzemektedir. Bitkilerin saksılar ile bu bölümlere konulmasının sebebi, bitkiler solduğu veya çiçeklenmeden geçtikleri zaman yerine yenileri ile kolayca değiştirilebilmektir. Böylece bahçenin her zaman bakımlı ve iyi görünmesi sağlanıyordu. Villanın en önemli bahçesi güneydoğuda bulunan portiko bahçesidir (Lev. 62 a). Portikonun beyaz üst bölümü yivli sütunlarla desteklenmektedir. Bu bahçede 4 delikli en az 28 adet saksı bulunmuştur. Bu saksılardan bazıları ağacın kökleri geliştikten ve gövdesi genişledikten sonra tamamen kırılmış (Lev. 65 a) bazıları ise orijinal halleriyle lavların altından çıkarılmıştır. Bulunan saksılardan iki tanesi oldukça ilginçtir ve bunlarda (Lev. 65 b) iki gövde boşluğu bulunmuştur. Portiko bahçesinde (Lev. 63 b) oldukça büyük beş ağaç bulunmuş olup, Levha 62 b’de ortadaki ağacın gövdesi oldukça geniştir. Levha 63b’de aynı sıradan görülen diğeri bir ağacın gövdesi (Lev. 64 b) ise 180 santimetredir. Poppeae Villası’nın bahçesinin en önemli yeri 15 x 25 m. büyüklüğündeki yüzme havuzunun bulunduğu doğu bahçesidir (Lev. 65 c). Havuzun kenarında bir sıra halinde halde insan figürlü ve havyan figürlü heykeller, önünde ise krater formu bir kap bulunmuştur; aynı

¹¹⁸ Macdougall 1987, 31-70.

¹¹⁹ Macdougall 1987, 71.

kraterin villanın duvar resminde de bulunması arkeolojik açıdan önemlidir. Bu villanın portiko bahçesi (Lev. 66 a), günümüzde rekonstrüksiyonu (Lev. 66 b; 67 a-b) yapılarak ziyaretçilere açılmıştır¹²⁰.

Roma'da dönemin mimari ve bahçe mimarisi açısından en önemli villası M.S. 1. yüzyılda yapılmış Tivoli'deki bulunan Hadrianus Villası'dır. Villa 30 ayrı binadan oluşmaktadır. İmparator Hadrianus Roma'da bulunduğu zamanlar şehirden uzak kalmak için hep bu villada vaktini geçirmiştir. Hadrian Villası yüzyıllardır klasik arkeologlar tarafından çalışılmakta ise de, bahçelerine yönelik ilk arkeolojik kazı çalışmaları 1987-1988 yılları arasında Wilhelma Jashemski ve arkadaşları tarafından yapılmıştır¹²¹. Bu çalışmada villanın 'Canopus' ve 'Piazza d'Oro' bölümleri kazılmıştır. 'Canopus' bölümü, Akdeniz bahçe kültürü açısından çok önemlidir. Canopus bölümü (Lev. 68 a) de ismini Mısır'da bir liman şehri olan Canopus'tan almıştır. Bahçenin bu bölümünde sadece isim değil adeta küçük bir Nil kıyısı canlandırılmaya çalışılmıştır. Hatta havuzun kenarında çok gerçekçi bir timsah heykeli bulunmaktadır (Lev. 68 b). Jashemski ve arkadaşları kazı çalışmalarına Canopus bölgesinde havuzun üst bölümünden başlarlar ve 7 adet yarım amphorayı (Lev. 69 a-b) da bu bölgede bulurlar. Kazı ekibi 2.12 m boyunca 20-50 cm düzenli aralıklarla bitki dikimine rastlamışlardır. Fakat bu yol boyunca sadece 2 adet daha amphora bulabilmişlerdir. 20 m uzaklıkta güney yönünde de 4 adet saksı bulunmuştur. Yarım amphoraların bitki kabı olarak kullanıldığını gösteren bir vazo resmi mevcuttur¹²². Karlsruhe Müzesi'nde bulunan bir lekythosun (Lev. 69 d) üzerindeki sahnede Eros Aphrodite'ye vermek üzere elinde içinde toprak ve yeşillik olan yarım amphora (alt bölümü) taşımaktadır. Kazı alanında da iyi korunmuş benzer bir yarım amphora (Lev. 69 c) da bulunmuştur. Araştırmanın ikinci bölümü Hadrian Villası'nın Piazza D'ora'da yapılmıştır. Piazza D'ora (Lev. 70 a-c) altın kare demektir. İçinde çok değerli kalıntıların bulunması ve kare şeklinde plana sahip olmasından dolayı bu ismi almıştır. Bu bölümün ilk sezon kazılarında dikdörtgen formlu dikim çukurları (Lev. 70 b) bulunmuştur. Roma Dönemi'nde dikdörtgen bitki çukurları alışlagelmiş bir durum değildir. Fakat bu çukurların çok benzeri D. Thompson tarafından Atina Agorası'ndaki Hephaistos Tapınağı'nda (Lev. 86) bulunmuştur. Dikim çukurlarının şeklinin iklim ve coğrafya ile ilişkili olarak değişiklik gösterdiği düşünülmektedir. İkinci sezon yapılan kazılarda karmaşık bir ağ yapısına sahip hendekler bulunmuştur. Lev. 70 a' da (b, d) harfi ile gösterilmiş, Lev. 70 c'de kalıntıları görülen hendeklerin, dikim yataklarındaki bitkilere drenaj sağlamak için yapıldığı düşünülmektedir. Hendekler mevcut %3 eğim sayesinde batıdan doğuya doğru akmaktadır. Levha 70 a' da (S) harfi ile gösterilen kanalında, sulama kanalı

¹²⁰ Jashemski 1979, 289-315.

¹²¹ Jashemski v.d. 1992, 579.

¹²² Plinius NH. 12, 16.

olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir. Villada hangi bitkilerin kullanıldığı konusunda ne yazık ki Pompei'deki villalar kadar iyi buluntular ele geçmemiştir. Bahçe tarihi araştırmacıları Vezüv Yanardağı'na o dönem bitkilerini lavları sayesinde koruduğu için çok şey borçludur. Dikim çukurların genişliği, toprak yapısı ve Romalı antik yazarların o dönem bitkileri hakkında verdikleri bilgiler yardımıyla villada kullanıldığı düşünülen bitkiler; *Laurus nobilis*, *Quercus ilex* L., *Nerium oleander* L. ağaçcıkları, sarmaşıklar ve *Lilium candidum*, *Viola* sp. türleridir. Bahçe mimarisi açısından çok büyük önem taşıyan bu villa mimari açıdan da son derece önemli olduğu için, Unesco tarafından bir dünya kültür mirası olarak koruma altına alınmıştır¹²³.

M.Ö. 559-530 yılları arasında yaşamış olan Pers Kralı Büyük Kyros Pasargadae'nin güneybatısında büyük saraylar yaptırmıştır. 1960 yıllarında yapılan arkeolojik çalışmalarda sarayların formal bahçeleri ortaya çıkarılmıştır. 230 x 200 m genişliğinde olan bu bahçenin (Lev. 71 a) üç tarafı geniş patikalarla ve taş havuzlarla çevrelenmiştir. Misafirler kapıdan girip iç bahçeden ilerleyip, köprüden geçerek köşke doğru yürürlerken gözleri sarayın portikosunda bulunan tahta takılmaktadır. Pasargadae'de bulunan bahçe su kanalları kullanarak 4 eşit parçaya bölünmüştür. Bu da kralın gücünün simgesidir. Bahçeleri 4 eşit parçaya bölme planı klasik bir bahçe planı olmuş ve adı da chahar bagh olarak tarihe geçmiştir. Bu plan daha sonraları İslam dünyasında, İspanya'da ve Hindistan'da yaygın olarak kullanılmıştır¹²⁴.

3.2. ÜRETİM BAHÇELERİ

3.2.1. Antik Kaynaklarda Üretim Bahçeleri

Bu tezde üretim bahçeleri; öncelikle ev halkının ihtiyacını karşılamak ayrıca pazarda satmak için üzerinde meyve, sebze ve çiçek yetiştirilen bahçeler için kullanılacaktır.

Mısır'da kuru iklimden dolayı korunmuş olan papiruslardan, o dönemde üretim yapmak için tarım arazilerinin kiralandığını öğreniyoruz¹²⁵. Yine aynı dönemde bir çok arazi bahçe olarak tanımlanmıştır, çünkü hepsi üretim amaçlı kullanılmış ve bu arazilerden vergi alınmıştır. Kira bedelinin belirlenmesi ise oldukça ilginçtir. Arazilerden kira bedeli, üzerinde yetişen bitkilerin türüne göre alınmıştır (Lev. 72 a). Hıyar, nergis ve gül bahçesinin her birinin kira bedeli ayrı ayrı belirlenmiştir. M.S. 141 yılında ticari olarak nergis yetiştirilen bir

¹²³ Jashemski vd. 1992, 579-597.

¹²⁴ Carroll 2003, 49.

¹²⁵ Farrar 1998, 177.

arazinin kirası 60 drachmi olarak belirtilmiştir. Yine aynı dönemde hıyar, kabak ve kavun yetiştirilen bir başka arazinin değeri ise yılda 300 drachmi olarak kaydedilmiştir¹²⁶.

Yunanistan’da büyük kırsal çiftliklerin bahçelerinde meyve ve sebze yetiştiriliyordu. Güneş doğarken satıcılar, bahçede yetiştirdikleri ürünlerini pazarda satmak için kırsal kesimden kente doğru akın ediyorlardı. Hatta şair Euripides bile, annesinin çiftliğinde sebze yetiştirdiğini ve bunları kentte sattığını belirtmiştir. Köylüler çiftliklerinde meyve ve sebze dışında gül, mersin çalısı ve duvar sarmaşığı gibi bitkiler de yetiştiriyorlardı. Bu tip süs bitkileri, dinsel şölenlerde satışa sunulmak için üretiliyorlardı. Gelincik gibi yabancı çiçekler de doğadan toplanıyor ve kentteki pazarda, kült amaçlı kullanılmak üzere demetler halinde bağlanarak satılıyordu. Atina Agorası’nda pazar yerinin büyük bir bölümü çelenklerin satışı için ayrılmıştı. Kentin politik ve ticari merkezi olan agoranın kendisi de bitkilendirilmiştir. 5. yüzyılda Atinalı devlet adamı Cimon, Atina’daki agoraya çınar ağaçları dikilmesini sağlamıştır¹²⁷. Plutarkhos’a göre Cimon; kısa süre içinde olağanüstü sevilen kibar ve güzel dinlenme yerleri ile kenti süsleyen ilk kişiydi¹²⁸. Atina’da yapılmış olan arkeolojik kazılardan yola çıkarak, agoranın ağaçlarının yollar, su ve atık su kanalları, özellikle de çeşmelerden çıkan kanallar boyunca dikildiği düşünülmektedir¹²⁹. Atheneas (M.S. 200) Atina Agorası ile XIV. kitabının 640 b-c bölümünde alay etmiştir. ‘Atina’da satılmak için olan her şey aynı yerde; incirler, güller, üzümler, armutlar, irisler, şalgamlar, mersin meyveleri, haberciler, şahitler, parçalama makineleri, kum saatleri, kanunlar’¹³⁰. Atheneas’ın tasvirinde o dönemde Atina Agorası’nda her türlü malın satıldığını anlamaktayız. Bu mallar arasında pek çok çiçeğin bulunması ile Yunanlılar’ın günlük yaşantısında çiçeğin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha anlaşılmaktadır. Yunan kentlerinin içinde çok fazla tarım yapılacak alan olmadığı için kent sakinleri, hemen kentin dışındaki arazileri kullanıyorlardı. Kentin dışındaki küçük bahçeler, böyle bir araziye sahip olmayanlar tarafından düşük bir fiyatla yıllık olarak kiralanabiliyordu. Cato, De Agricultura kitabında ‘Kentin yakınında, içinde tüm sebze türleri ve çelenkler için çiçekler, cadı soğanı, gelincik, yabancı defne ağacı ayrıca ceviz ağaçları bulunan bir bahçeye (sub urbe hortum) sahip olunması önermiştir¹³¹. Varro (İ.Ö. 116-27) tarım konusu üzerine yazdığı yapıtında üretim bahçeleri hakkında bilgi vermiştir. ‘Büyük bahçeleri bir kentin yakınlarında oluşturmak kazanç sağlar. Menekşeler, güller ve kentte talep edilen başka ürünlere sahip bir bahçe sahibine her zaman kar getirir.’¹³².

¹²⁶ Farrar 1998, 176-177.

¹²⁷ Sarkowicz 2003, 68.

¹²⁸ Plutarch, Cimon 13.

¹²⁹ Sarkowicz 2003, 68.

¹³⁰ Wycherley 1956, 2-23.

¹³¹ Cato, De Agri 8.

¹³² Varro, R.R. 1, 16, 3.

Cicero ve Varro'ya göre bu tesisler şehrin dışında daha çok dış mahallelerinde, pazar yerlerine yakın bölgelerde kurulmalıydı. Ürünün pazarda daha taze olabilmesi için, üretim yerinden pazar yerine kadar olan ulaşım mesafesinin kısa olması her zaman avantaj sağlardı. Ürün ne kadar taze olursa fiyatı da o oranda yüksek olurdu. Meyveler, sebzeler ve çiçekler satılacağı bölgenin yemek ve dinsel kültürüne uygun yetiştirilmeliydi¹³³.

Plinius 37 ciltlik 'Naturalis Historiaes' kitabında Roma bahçelerinde kullanılan bitkileri ve bunların kullanım yerlerinden bahsetmiştir. L. Farrar 'Ancient Roman Gardens' kitabında bunları bir tablo haline getirmiştir¹³⁴. Tabloda bitkiler İngilizce olarak verilmiştir¹³⁵.

Üretim bahçeleri için sulama en önemli kaynaktı. Sulama ikliminden dolayı en çok Akdeniz Bölgesi'nde önem taşımıştır. Kışın yoğun yağmur alan yazın ise kurak geçen iklimde bitkilerin yaz aylarında sulanması çok büyük önem taşımaktaydı. Dağlık bir coğrafyaya sahip Akdeniz ülkelerinde, dağlarda bütün kış boyunca tutan kar, yazın eriyip dağlardan aşağıya doğru akıyordu. Bu çoşkun akan suyu Akdenizliler kontrol altına almayı başarmışlardı. Bu suyu önce büyük bir kanal yardımıyla şehirlerin yakınına daha sonra da daha küçük kanallara ayırarak şehirlerdeki bahçelere su verilmesini sağlıyorlardı. Coğrafya olarak şanslı bölgelerde mevcuttu. Mısır'da Nil Nehri, Mezopotamya'da Fırat ve Dicle Nehirleri, tarımı kolaylaştırıyordu. Antik Çağ'da insanlar tarım için suyu getirmek yerine, öncelikli olarak sulu bölgelere dikim yapıyorlardı. Öncelikli olarak su gerektiren meyve bahçelerini, büyük kent parklarını su kenarlarına kurmayı tercih etmişlerdir.¹³⁶

Antik Çağ'da Romalılar su sağlanmasının önemini çok iyi kavramıştı. Bu nedenle Roma'da su işlerinin yönetimi, aralarında imparatorluk yürütme gücünden kimseler de bulunan en yüksek devlet görevlilerine verilmişti. Müdüre curator aquarum denilirdi ve bu kişi yönetimin en ileri geleni olurdu. Su ile ilgili uygulamalar ve örgütlenme bugünküne hiç benzemezdi. Uzaktan su getirilmesi her zaman suyun yokuş aşağı, yamaçtan aşağı döşenmiş borulardan basınçsız olarak indirilmesiyle gerçekleşirdi. Bu yöntemle su, çöktürme ve duruşaltırma düzenekleri ile donatılmış bir biriktirme yerinin suyunu üstükapalı yoldan, yani bir aquaducttan (su kemeri) geçirerek kentin yanında ya da içinde bir noktaya akıtılırdı. Ünlü su kemerlerinden biri de ülkemizde Aspendos Antik Kenti'nde (Lev. 71 b) bulunmaktadır. Uzmanlar su kemerlerinin ne kadar su taşıdığını hesaplamışlardır. Su kemerleriyle kişi başına bugünkü kullanımın üç dört katı su taşındığı ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni ise suyun gece gündüz sürekli kapanmadan akmasıdır. Su kemeri suyun en yüksek noktasından suyun dağıtılacağı su kulesine ya da ana dağıtıcıya verirdi. Bu dağıtıcı düzenek

¹³³ Farrar 1998, 176.

¹³⁴ Farrar 1998, Tablo II.

¹³⁵ Bitkilerin yerel isimlerinin çoğu zaman karışıklık yarattığı düşünülerek, bu tablodaki bitkilerin Latince'leri belirlenerek tablo tezin sonuna EK 2 olarak konulmuştur.

¹³⁶ Semple 1929 b, 111-148.

bugünün su kulesiyle karşılaştırılabilir. Fakat dağıtım bambaşka olurdu. Bugün kuleden bir ana boru çıkar. Bu ana boru da dallara ayrılır. Dalların her biri ayrı bir sokağa su taşır (Lev. 71 c). Bir sokağı sulayan dal da çatallanarak birer eve, birer kişisel kullanıcıya ulaşır. Roma Dönemi'nde ise ana dağıtıcıdan genellikle üç tane ana boru ayrılırdı (Lev. 71 d). Birincisi opera publica denilen kamu işi içindi. Sokaklarda halkın içme suyu çeşmeleri bu öbeğe girerdi. İkinci ana boru öteki resmi tesisleri beslerdi. Söz konusu resmi tesisler tiyatro ve nymphaeumdu. Üçüncü ana boru ise özel kullanıcılar içindi. Romalılar sulama konusunda oldukça ileri düzeye ulaşmışlardı¹³⁷.

3.2.2. Arkeolojik Bulgular Işığında Üretim Bahçeleri

Sudan'da bulunan Mirgissia Bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan ve M.Ö. 2125-1550 yıllarına tarihlenen kare yataklarla düzenlenmiş sebze bahçesi (Lev. 72 b) bulunan en eski sebze bahçesi olması açısından çok önemlidir. Bu sebze yataklarının diğer bir önemi de son derece profesyonel bir şekilde kurulmuş olmasıdır¹³⁸.

Pompei'de şehir duvarları içinde pek çok üretim bahçesi bulunmuştur. Bunların bir çoğu evlerde, özellikle evlerin daha az kullanılan, güneydoğu bölümlerinde tesis edilmiştir. Günlük yaşamda bu bahçelerde şehrin yiyecek ve çiçek üretimi yapılmıştır. Ayrıca şehrin kuşatma altında olduğu zor dönemlerde, bu bahçeler sadece halkın yiyecek ihtiyacını karşılamak için üretim yapmışlardır¹³⁹.

Üretim bahçeleri için önemli bir kazı çalışması Pompei'de bulunan Ship Europa Evi'nin bahçesinde, Wilhelma F. Jashemski tarafından 1972 yılında yapılmıştır. Yapılan bu çalışma sonucunda bahçenin (Lev. 73) üç bölüme ayrıldığı saptanmıştır. Bu bölümler:

1) Saban izi bulunan bir sebze bahçesi (Lev. 74 a-b), 2) Küçük bir bağ, 3) Orchard (meyve bahçesi) olarak görülmüştür. Sebze bahçesinde *Vicia faba* (bakla) tohumları (Lev. 74 c) bulunmuştur. Levha 74 c'nin üst bölümdeki bakla tohumları Amerikan Tohum Koleksiyonu Ziraat Bölümü'ne aittir. Bu tohumlar 7-10 mm uzunluğunda 6-7 mm genişliğe sahiptirler. Aynı levhanın alt bölümünde bulunan tohumlar kazı sonucunda ortaya çıkan tohumlardır. Bunların da uzunluğu 6-9 mm genişliği ise 5-7 mm'dir. Bu evde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda 28 tane toprak saksı ele geçirilmiştir. Bu saksılar (13 tanesi başarıyla restore edilmiştir) kırmızıdan siyaha değişen renklere sahiptirler (Lev. 75 a). Saksıların en büyüğünün yüksekliği 15.5 cm taban çapı 6 cm, ağız çapı da 9.5 cm'dir. 8 saksı toprağın hemen altında bulunmuştur. 14 tanesi 7-42 cm derinlikten çıkarılmıştır. Saksılara tohum ya da

¹³⁷ Kretzschmer 2000, 70-77.

¹³⁸ Carroll-Spillecke 1995, 13.

¹³⁹ Farrar 1998, 176.

küçük bitkiler dikildiği düşünülmektedir; çünkü hiç birinde ağaç kökü bulunmamıştır. Sağlam olan saksıların tamamının tabanında 1 yan bölümlerinde ise 3 adet olmak üzere toplam 4 adet havalandırma deliğine rastlanmıştır (Lev. 75 b). Yapılan karbon analizi sonucunda Ship Europa Evi'nin üst bahçesinde 1 adet karbonize olmuş *Coryllus avellana* (findık) meyvesi (Lev. 75 c) bulunmuştur. Ayrıca Pompei'nin doğal bitki örtüsünde bulunmamasına rağmen *Phoenix dactylifera* L. (hurma) (Lev. 75 d) tohumlarına da rastlanılmıştır. Bulunan tohum 7-30 mm boyutlarındadır. Araştırmada sadece karbon analizi değil polen analizi de uygulanmıştır. Polen analizi sonucunda bahçede *Olea europa* (zeytin) ağacı bulunmuştur. Evin bahçesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda meyve bahçesi, sebze bahçesi, üzüm bağları ve bunların arasında patternler (genelde bitkiler arasında çalışmayı sağlamak için yapılmış yol) bulunmuştur. Tohumdan üretimi sağlamak ya da aşı yapmak için kullanıldığı düşünülen 28 adet saksı da toprak altından çıkarılmıştır¹⁴⁰.

3.2.3. Duvar Resimlerinde Üretim Bahçeleri

Bahçelerle ilgili en erken duvar resmi örneği (Lev. 76 a) Knossos Sarayı'nda (M.Ö. 1800) bulunmuştur. Bu resimde genç bir işçi, festival veya kutlamalar için *Crocus* sp. (çiğdem¹⁴¹) toplamaktadır. Bütün bahçede sadece çiğdem bitkisi bulunmaktadır. Çiğdemlerin dikili olduğu üç yayvan kap aynı resimde görülmektedir¹⁴². Bu resim, o dönem bahçelerinin karakteristik özelliğini çok iyi yansıtmaktadır. Her evin iyi veya kötü bir bahçesi bulunmaktaydı. Kendi bahçesini işleyen her insanda çiçeklere karşı sevgi dolu bir tutuma rastlanmaktaydı. Bütün milli kutlamalarda ve günlük yaşamda çiçeklere çok fazla talep bulunmaktaydı. Bütün bir yıl boyunca eksper çiçekçiler bu talebi karşılamak için çalışırlardı. Zambak, ya da gül, menekşe ya da çiğdem gibi çiçek türlerinin her biri tek başına farklı bir parterde yer alırdı¹⁴³. Bu duvar resminde tek tür (*Crocus* sp.) resmedilmesinin sebebi her çiçek türünün ayrı bir bölüme dikilmesidir.

Mısırlılar'ın sebzelerini nasıl yetiştirdiği, Eski ve Orta İmparatorluk Dönemi'nden mezarlarda sıkça tasvir edilir. Tarhlar parsellere bölünmüştür. Özellikle iki tür sebze türü, marul ve soğan dikilirdi. Beni Hassan'daki İ.Ö. 1900 yılına ait mezarda (Lev. 76 b) bulunan bir resimde de yeşil sebze ekili kare biçiminde tarhlar görülmektedir. Aynı resimde bir kanal

¹⁴⁰ Jashemski 1974, 391-404.

¹⁴¹ Bu bitkiden safran elde edilir ve bu yüzden yerel ismi safran olarak kullanılmaktadır.

¹⁴² Pendlebury 1954, 43-64.

¹⁴³ Semple 1929 a, 430-435.

yuvarlak bir havuza kadar uzanmakta ve iki adam havuzdan aldıkları suyu tarhların üzerine dökerken görülmektedir¹⁴⁴.

Mısır'da meyve yetiştiriciliği kadar hasadı da çok önemliydi. Levha 78a'de nar hasadı yapan iki işçi görülmektedir. Her bir nar ağacı iki sütun arasına dikilmiştir ve bahçenin sonunda T-şeklinde bir havuz bulunmaktadır. Beni Hassan'daki mezarda (Lev. 78 b) bulunan resimde Mısırlılar'ın meyve toplamada maymunlardan yararlanmaları günümüz için belki de en ilginç yöntemdir. Maymunların sepetleri doldurmaları halinde meyve yemelerine izin verilerek hayvan motive edilmiştir. Hasatta; maymunlar tırmanma yetenekleri ve hafiflikleri sayesinde en üst dallara çıkabiliyor ve üst dallardaki meyveler rahatlıkla toplayabiliyorlardı. İncir meyveleri toplandıktan sonra resimde de görüldüğü gibi palmye gövdesinden yapılmış fazla derin olmayan sepetlere özenle yerleştiriliyordu. Günümüzde incir meyvesinin toplandıktan sonra korunması hala büyük bir problemdir. Çünkü bu meyve yumuşak olduğu için çok çabuk ezilmektedir. Fazla derin olmayan bu sepetler incir meyvesi için idealdir¹⁴⁵. Ayrıca Mısırlılar toprağı sürmek için sabandan da (Lev. 76 b-c) faydalanırlardı. Saban sürmek için de tıpkı günümüzdeki gibi öküzler kullanılırdı. Mısır'da bahçe işleri gerçekten çok ağırdı ve çok fazla sayıda insanın çalışması gerekmektedir. Levha 76 c bir bahçenin kuruluş aşamasından hasada kadar olan bütün aşamaları bir arada gösterdiği için çok önemlidir. İşçilerin bazıları saban yardımıyla toprağı sürerken bazıları çapa ile toprağı çapalarken görülmektedir. Aynı resimde çok susamış bir işçi su içerken, iki işçi tohum ekmekte, diğer bir işçi ise ağaç kesmektedir¹⁴⁶. Thebes'te bulunan Sennedjem Mezarı'ndaki duvar resminde (Lev. 77 a) buğday tarlaları ve meyve bahçeleri bir arada görülmektedir. Resmin alt bölümünde bulunan ağaçlar sırasıyla *Hyphaene thebaica*-*Phoenix dactylifera*-*Ficus sycomorus*'tur. Resmin üst bölümünde ise bir çift sabanla tarlayı sürmekte ve buğday hasat etmektedirler¹⁴⁷.

3.2.4. Kabartmalarda Üretim Bahçeleri

Mısırlılar'da sebze bahçeleri kadar meyve bahçeleri de çok önemliydi. O dönemde başka coğrafyalardan getirdikleri egzotik meyveleri yetiştirmeleri o dönem için büyük başarıydı. Bahçe kültürünün gelişmesinde çok büyük rol oynamışlardır. Çölde yetişen ve açan her şeyin bir tür envanterini, Karnak'taki III. Tutmosis zamanında yapılmış olan Amon Tapınağı'nın (Lev. 79 a) duvarlarında görmek mümkündür. Fakat bu duvar resminde yer alan 'botanik

¹⁴⁴ Sarkowicz 2003, 29.

¹⁴⁵ Carroll 2003, 40.

¹⁴⁶ Sarkowicz 2003, 27.

¹⁴⁷ Carroll 2003, 45.

bahçesi'nde mevcut bitkilerin bir çoğunun yabancı orijinli olduğu belirlenmiştir¹⁴⁸. Tutmosis'in başka coğrafyalara, özellikle de Suriye'ye yaptığı fetih seferlerinde gördüğü egzotik bitkileri Mısır'a getirerek burada resmettirmiş olabileceği ya da Mısırlılar'ın pek çok yabancı orijinli bitkiyi rahatlıkla yetiştirdiği söylenebilir. Büyük bir olasılıkla nar ağacı da onun hükümdarlığı zamanında Asya'dan Nil sakinlerinin ülkesine ithal edilen bitkiler arasında idi. Nar çoğu kez üzüm incir ve zeytinle birlikte yetiştiriliyor ve her zaman sahibinin zenginliğini sembolize ediyordu. Kuru çöl toprağında bitkilerin, içleri Nil çamuru ile doldurulmuş testiler içerisine derin çukurlara dikilmesi gerekiyordu. Fidanlar kil testiler içinde toprağa konuluyor ve böylece nem daha uzun süre korunuyordu. Kil kap daha sonra kökler tarafından patlatılıyor ve nem tutan kil parçacıkları da toprağa karışıyordu¹⁴⁹.

Mısır'da yakıcı çöl güneşi altında çiçek ve sebze tarhlarını sulamak, insanlar için her zaman zor olmuştur. Bahçıvanlar ve yamakları ağır bir bedensel iş yapmak zorundaydı. Bu kuru iklimde bahçelerde ve tarlalarda kan ter içinde çalışıyor, testilerin asılı olduğu omuzlukla su taşıyor ve sulama kanalının ulaşmadığı bitkileri suluyorlardı (Lev. 79 b). İ.Ö. 1800 yılı dolaylarında, 12. Hanedan'dan kalma 'Chet'nin Öğretisi'nde bu ağır bahçe işçiliği şöyle anlatılır¹⁵⁰: 'Bahçıvan omuzluğu takmış; sanki ihtiyarlıktan eğilmiş gibi. Ensesinde o kadar çok çıban var ki, burası iltihaplı kocaman yaraya benziyor. Sabahları sebzeyi suluyor ve akşam da gölge bitkilerini, bu arada tüm günü meyve bahçesinde geçiriyor. Sonra yorgunluktan bitkin biçimde yığılıp kalıyor ve bunlar, diğer bütün mesleklerde olduğundan daha ağır'.

Mısırlı bahçıvanlar akşam hava kararana kadar tam anlamıyla baş bahçıvanın emrinde çalışıyorlardı. Mevsimine göre toprağın işlenmesi (Lev. 79 c), bitkilerin biçilmesi (Lev. 80 a) ve istiflenip taşınması (Lev. 80 b) gerekmekteydi. Mısırlılar toprağı işlemek için basit çapa (Lev. 79 c), bitkilerin biçilmesi için (Lev. 80 a) orak, ürünün taşınması için de eşekten (Lev. 80 b) faydalanırlardı.

3.2.5. Vazo Resimlerinde Üretim Bahçeleri

M.S. 6. yy.'a ait Atina amphorasında (Lev. 80 c) uzun sıriklarla zeytin toplayan işçiler görülmektedir¹⁵¹. Amphoranın üzerinde böylr bir resim bulunması tesadüf değildir. Anadolu'nun Ege kıyılarında, adalarda ve en yoğun olarak Yunanistan'da, Homeros'un Odyssea ve İliada destanlarında sıkça bahsettiği gibi, bol miktarda yabani zeytin ağacı

¹⁴⁸ Samivel 1955, 120.

¹⁴⁹ Sarkowicz 2003, 30.

¹⁵⁰ Sarkowicz 2003, 27.

¹⁵¹ Carroll 2003, 96-98.

yetişirdi. Kışın yapraklarını dökmeyen zeytin ağacı, çok uzun ömürlü olması, yok edilmesi olanaksız yaşam gücü ve güzel bir parlaklığa sahip sert odunu sayesinde, halkın ve epik destanın vazgeçilmesi olmuştur¹⁵².

3.3. TAPINAK BAHÇELERİ

3.3.1. Antik Kaynaklarda Tapınak Bahçeleri

Mısırlılar, tanrıların ve ölen firavunların onuruna büyük tapınak bahçeleri yaptırmışlardır. Bu bahçeler ölü kültüne hizmet etmenin yanı sıra daha başından itibaren ticari bir zenginliğin de sembolü olmuşlardır¹⁵³. Tapınak bahçesinde, tanrılara sunulan adaklar için bitkiler yetiştiriliyordu. Sebze, meyve, asma ve bahçelerinin yanı sıra palmiye koruları tüm tapınak personelini besliyordu¹⁵⁴.

Mısırlı kral ve kraliçeler için tapınak yaptırmak kadar tapınağa hediyeler vermek de önemliydi. III. Ramses Dönemi'nden (İ.Ö. 1193-1162) kalma, tüm Nil ülkesinde bulunan 513 tapınak bahçesinin kaydını içeren listeler vardır¹⁵⁵. Ülkenin her yerinde tapınaklara değerli armağanlar sunuyor ve böylece imparatorluğa yeşillikler içinde bir görünüm bahşediyordu.

III. Ramses'in Heliopolis'e bağışladığı armağan listesinin belgesinde şöyle denilmektedir: 'Sana Aton'un tapınağındaki ağaçlarla donatılmış büyük bahçeler bahşediyorum; sana, onun kenti On'da yetişen o zeytin ağaçlardan bulunan araziler bahşediyorum. Onların yanına bahçıvanlar ve muhteşem tapınağındaki lambaları yakmak için gereken, Mısır'ın saf yağını hazırlamaları için de çok sayıda adam koydum. Sana, içlerinde nilüferler, saz kamışları, çimler ve her ülkenin çiçeklerinin bulunduğu hurma ağaçlarının ve fidanlıklarını güzel yüzün için armağan ediyorum'¹⁵⁶. Sekizinci hanedanlık firavunu, Kraliçe Hatshepsut M.Ö.1470 yılında, mimarı ve yöneticisi olan Senmut'a, Menhotep'ininkinin hemen yanına, Puntunkileri (bugünkü Somali) andıran bir mür Myrrhis odorata (L.) Scop. (mür) bahçesiyle Amon için dünyevi bir cennet olarak da hizmet edecek, teraslı bir mezarlık mabedi kompleksi yapılması görevini verdi¹⁵⁷. Tapınak sanat tarihinde ilk kez olmak üzere ihtişamlı şekilde üç teraslı bir bina olup, her biri bir diğerrinin üzerinde, her birini sınırlayan duvarlar bir tepe kenarına yaslanmış ve sütunlu koridorlarla güzelleştirilmiş olup, tapınak yüksek bir terasta kayalardan oyulmuş olan bir kovukta inşa edilmiştir (Lev. 81 b).

¹⁵² Hehn 1870, 73-74.

¹⁵³ Carroll-Spiellecke 1995, 33-38.

¹⁵⁴ Sarkowicz 2003, 27.

¹⁵⁵ Gothein 1913, 289.

¹⁵⁶ Sarkowicz 2003, 31-32.

¹⁵⁷ Roth 1983, 146-148.

3.3.2. Kabartmalarda Tapınak Bahçeleri

Kraliçe Hatshepsut, Deir-El Bahari'de son ve en yüksek bahçenin arkasında tapınak ile ilgili hikayeyi resmettirmiştir. Duvardaki resimler bu hikayeyi temsil etmekte, bize bir çok ağacı göstermekte ve burada Mısır'ın güneydoğusu gösterilmektedir. Kraliçe vatandaşları için her türlü hazineyi bir araya getirmiştir. Bunlar içerisinde en değerlisi Punt ülkesinden getirdiği 32 tane *Myrrhis odorata* (L.) Scop. (mür) ağacıdır. Bunlar tomurcuklanmaya başlamadan önce baharda buldukları yerden dikkatlice sökülerek kaplara alınmıştır. Ağacın boyutuna uygun olarak 4 kişi tarafından bir kulp üzerine kayış geçirilmiş olarak gemiciler tarafından gemilere taşınmıştır (Lev. 81 a). Kraliçenin bu çalışmaları zengin bir şekilde ödüllendirilmiştir. Bir resimde (Lev. 82 a) kendisinin son derece sağlıklı büyümüş ağaçlarını görmekteyiz. Bu ağaçların altında kurban edilmeyi bekleyen adak hayvanları görülmektedir. Diğer adak hediyeleri de bu ağaçların altında biriktirilmiştir¹⁵⁸. Kraliçe Hatshepsut'un gemilerindeki kargoları Mısır halkı hep dört gözle beklerdi. Kraliçe'nin Punt ülkesinden kendi imparatorluğu için aldığı malların gemilere yüklenme sahnesi (Lev. 82 b) Mısır halkının bu sabırsız bekleyişinin nedenini göstermektedir. Resimde, Mısır'a götürülmek üzere gemiye çok çeşitli yiyecekler, hayvanlar ve egzotik ağaçlar yüklenmektedir. Yüklenen bu ağaçlar sepetlerin içindedir. Bu resim bahçe tarihinde bitki ithalatını gösteren ilk görsel kanıt olması açısından çok önemlidir¹⁵⁹.

El Amarna'nın baş rahibi olan Merire'nin mezarında bulunan kabartmada (Lev. 83 a). Mısır Tapınağı ve tapınak bahçesi tasvir edilmiştir. Tapınağın çevresi ağaçlarla çevrelenmiş ve ağaçlarda duvarla sınırlandırılmıştır. Yaşam odalarının bir kısmı baş rahip için bir kısmı daha alt kadro için ve diğerleri depo odaları ya da tapınak mallarına ilişkin hazine evleridir¹⁶⁰. Tapınağın bahçesinde kare bir havuz ve etrafında *Vitis vinifera* L., *Phoenix dactylifera*, *Punica grantum* ve *Hyphaene thebaica* ağaçları bulunmaktadır. Tapınaklarda etrafı ağaçlarla çevrili havuz bulunmasının nedeni tapınak için sunulan adakları sıcaktan koruyabilmektir. Havuzlar taban suyu derinliğine kadar kazılır ve havuzun suyunun buradan elde edilmesi sağlanırdı¹⁶¹. Khorsabad'da bulunmuş olan M.Ö. 715 yılına ait bir kabartmada tapınak ve park betimlenmiştir. Asurlular yapay tepeler konusunda çok başarılı oldukları bu kabartmadan da anlaşılmaktadır. Kabartmadaki parkın tamamı bir tepe üzerine kurulu olarak işlenmiştir.

¹⁵⁸ Gothein 1913, 290.

¹⁵⁹ Wicker 1998, 155-167.

¹⁶⁰ Gothein 1913, 292.

¹⁶¹ Carroll 2003, 62-64.

Asur'da bu tip resimlerde hep tek bir ağaç türü betimlenmiştir. Bu kabartmada da tek tür ağaç kullanımını görmekteyiz¹⁶².

3.3.3. Arkeolojik Bulgular Işığında Tapınak Bahçeleri

II. Mentuhotep Tapınağı yaklaşık M.Ö. 2020 yılında yapılmış teraslı bir tapınaktır. Tapınağın bahçesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda 14 tane devasa ağaç çukuru bulunmuştur (Lev. 84 a). Çukurlar tapınağın hemen önünde rampanın sağ yanında yer almaktadır ve her biri 10 metre derinliğindedir. Çukurlar günümüzde Nil'in çamuru ile doludur. Rampanın güneyinde içinde bazı çiçek kökleri ve gövdeleri bulunan dikdörtgen bir çiçek yatağı bulunmuştur. Bulunan büyük ağaç çukurlarında *Ficus sycomorus* ve *Tamarisk sp.* ağaçlarının dikildiği tespit edilmiştir. Bu ağaçların seçilme sebebi ise semboliktir. *Ficus sycomorus* gökyüzü tanrıçası Hathor'un, *Tamarisk sp.* ise ruhlar tanrısı Osiris'in onuruna dikilmiştir¹⁶³.

Antik Dönem tapınakları içinde bahçe kazısı tamamlanmış ve kare dikim çukurlarına sahip olması nedeniyle önemli olan bir tapınak Atina Agorası'nda bulunan Hephaistos Tapınağı'dır. Hephaisteion'un bahçesinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda dikim çukurları tespit edilerek planı çıkartılmıştır (Lev. 85). Plandan da anlaşıldığı üzere bu çukurlar düzgün bir sıra halinde eşit aralıklarda ve yaklaşık aynı boyuttadırlar (Lev. 86). Bu çukurları daha iyi ölçümlendirebilmek için kesitleri de (Lev. 87 a) çıkarılmıştır. Lev 85'de görülen A sırasının düzenli bir sıra olmadığı ve çukurların 0.65 m x 0.65 m genişliğinde ve 0.30 m derinliğinde olduğu görülmüştür. B sırası son derece düzgün bir sıradır. İlk 9 çukur 0.90 m x 0.90 m eninde 10-15. çukurlar 0.75 m x 0.75 m eninde yaklaşık derinlikleri de 0.65m ile 0.90 m arasında değişmektedir. 9, 10, 11, 13 haricinde bu sırada kalan bütün çukurların her biri bir sütuna denk gelecek şekilde açılmıştır. Bu sırada ayrıca saksılara da rastlanmıştır. C sırası da düzenli bir sıradır. Dikim çukurları 0.80 m x 0.75 m eninde 0.60 m. derinliğindedir. D sırası hem düzensiz hem de çok kötü kazılmıştır. 0.75 m x 0.75 m eninde ve 0.45 m derinliğinde dikim çukurlarına sahiptir. Bu plandan B sırasının orijinal bitki dikimi olduğu C sırasının onu desteklemek amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. A ve D sırası ise sonradan yapılmıştır. Dikim çukurlarının içinde 12 tane saksı bulunmuştur. Bu saksıların her biri numaralandırılarak katalog oluşturulmuştur. Atina Agorası'nda bulunmuş olan bir saksı P.6978 da (Lev. 87 b-c) bu kataloğa dahil edilmiştir. Saksıların altında bulunan delikler günümüz saksılarına göre bir hayli büyüktür. Levha 87 b'de bulunan saksıların yükseklikleri 0.17 m - 0.185 m, çapları ise

¹⁶² Gothein 1913, 295.

¹⁶³ Carroll 2003, 60-62.

0.23-0.25 m arasında değişmektedir. A sınıfına ait olan saksıların yükseklikleri ise 0.182 m - 0.21 m çapları yaklaşık 0.24 m'dir. Bu grupta bulunan saksıların tabanlarındaki çukurlar ise daha küçüktür. Antik kaynakların ve arkeolojik bulguların ışığında tapınağın yeniden bitkilendirilmesi düşünülmüştür. Çukurların boyutlarına uygun olarak *Punica granatum* ve *Laurus nobilis* bitkileri seçilerek mevcut çukurlara dikilmiştir. Bu bitkilendirme tapınağın (Lev. 84 b) görsel etkisini iki katına çıkarmıştır. Bir süre sonra kuşlarda gelmeye başlamıştır. Hephaisteion tıpkı Longus'un¹⁶⁴ 'Hephaistoeion'da; yazın gölge olur, ilkbaharda çiçekler açar, sonbaharda meyveler olgunlaşır, her mevsimde ayrı bir çekiciliği vardır' şeklinde tarif ettiği gibi bir bahçe olmuştur¹⁶⁵.

Tapınaklar arasında bahçesinde bitki çukurları ele geçmiş diğer bir tapınak Güney Kıbrıs'ta Kition'da (Larnaca) bulunmuştur. M.Ö. 1300 yılından sonra, ortasında bahçe bulunan iki tapınak inşa edilmiştir. Bahçenin tam ortasında sulama kanalları ve kaynaklarla beslenen merkezi bir havuz bulunmaktadır. Tapınağın bahçesinde (Lev. 89 a) 116 adet orta büyüklükte dikim çukuru bulunmuştur¹⁶⁶.

Tapınak bahçelerinde yapılan önemli bir arkeolojik kazı çalışması bahçe arkeolojisi konusunda çok önemli çalışmaları bulunan W. Jashemski ve arkadaşları tarafından Tunus'ta Thuburbo Maius'ta bulunan Doğu Tapınağı'nda 1990 yıllarında yapılmıştır. Kazı sonucu tapınakta bulunan Bacchus ve Ariadne Evi'nin bahçesinde, Roma Dönemi'ne ait ağaç gövdeleri bulunmuştur. Bu ev 5. yüzyıla tarihlenmekte olup ilk kazı çalışmalarına 1925 yılında başlanmıştır. Son derece zarif olan bu evin kuzeydoğusunda iki tane bahçe bulunmaktadır. Avlu bahçesi; tam karşısında ana oda bulunan içinde çok güzel bir mozaik olan yarım daire şeklinde havuza sahip tipik bir Tunus Evi bahçesidir. İkinci bahçe ise peristyl bahçesidir. İlk kazı çalışmalarına, triclinium'dan üç basamak aşağıda bulunan iki kolon tarafından çevrelenen (günümüze sadece biri kalabilmiştir) güzel bir manzarası olan avlu bahçesinde (Lev. 89 b) başlanmıştır. Levha 90'da yarım daire şeklinde bulunan bölüm mozaikli havuzun bulunduğu yerdir. Kazı çalışmalarında bu bahçede (Lev. 90) bulunan ilk ağaç gövdesinin çapı sadece 23 cm olmuştur. Çalışmalar devam ettikçe 40-50 cm çapında gövdesi olan ağaçlarda bulunmuştur. Gövde çapı 20-30 cm altında olan 3 tane ağaç ve 37 tane ağaç dikim çukuru saptanmıştır. Ağaç dikim çukurlarının bir çoğu 5-10 cm çapındadır. Daha sonra 36 x 72cm, 40 x 60 cm, 46 x 62 cm genişliğinde çukurlar bulunur. Bu çukurlar toprağın sadece birkaç santimetre altında ele geçer. Çukurların çok düzgün olması ve toprağa çok yakın olması bunların masa, bank gibi bahçe mobilyalarını desteklemek için açıldığı fikrini akla getirmektedir. Bahçede bitki yanında hayvan kalıntılarına da rastlanmıştır.

¹⁶⁴ Longus, Pastoralia IV, 2.

¹⁶⁵ Thompson 1937, 396-425.

¹⁶⁶ Carroll 2003, 62-64.

Kemiklerinden analizi yapılan bazı hayvanlar şunlardır: 5 tane Domuz (*Sus scrofa* L), 8 tane koyun (*Ovis aries* L.) veya keçi (*Capra hircus* L.), 1 tane tavşan (*Oryctolagus cuniculus* L.) ve bir tane de etobur hayvan (*Felis catus* L.). Diğer kemikler çok kötü kırıldığından tam olarak teşhis edilememiştir. Biri kayısı diğeri zeytin olmak üzere iki tane de çekirdek bulunmuştur. Kazı çalışmaları tamamlanmış ve buluntularla birlikte bahçenin bir planı (Lev. 91) çıkartılmıştır. Kazı ekibi bu bahçenin o dönemde nasıl görüldüğünü canlandırmak için bilgisayarda modelleme yapmışlardır. (Lev. 92 a-b). Bahçeye öncelikle yarım daire formlu havuzu yerleştirmiş, daha sonra ağaçların ve çalılarının neler olabileceğini araştırmışlardır. Günümüz Tunus'unun bitki örtüsü, bulunan ağaç gövdelerinin çapı ve antik kaynaklar göz önünde bulundurularak araştırmaya odaklanmışlardır. Levha 91'deki plana göre sağdaki iki büyük ağacın zeytin ağacı olabileceği ve solda ortadaki ağacın ise incir ağacı olabileceği ekibin yaptığı ilk tahmindir. Tunus'ta bulunan duvar resimleri bitkiler ve hayvanlar hakkında çok fazla bilgi vermemektedir. Tunus florası hakkında antik yazar Mago'nun, günümüze ulaşmamış (Roma Senatosu tarafından Latince'ye çevrilmesi kararı alınmış) Kartaca adlı eserinden bilgi sahibi oluyoruz. Antik yazarlar Columella ve Plinius kendi kitaplarında Mago'dan alıntılar yapmışlardır. Columella, Mago'nun zeytin yetiştiriciliği hakkında yazdıklardan bahsetmiştir. Plinius da Mago'nun badem, fındık ve enginar yetiştiriciliği üzerine yazdıklarına kitabında yer vermiştir. Bahçe de bulunan 37 küçük bitki çukuru içinde neler yetişebileceği antik kaynaklarla birlikte düşünülerek bir liste oluşturulmuştur.

Bahçede kullanılması düşünülen ilk bitki Tunus'un doğal bitki örtüsünde yer alan *Myrtus communis* L. (mersin) olmuştur. Antik Dönem Akdeniz bahçelerinin vazgeçilmez bitkisi olması ve topiary için de çok sık kullanıyor olması bitkinin seçimini kolaylaştırmıştır. Cato¹⁶⁷ bu bitkinin çelenk yapımı ve taç yapımında kullanıldığını bildirmiştir. Roma'da bu bitki meyvelerinin, şarap ve yağ yapımında kullanıldığı bilinmektedir¹⁶⁸. Plinius ayrıca Roma'da karabiber bulunmadan önce mersin meyvelerinin karabiber yerine kullanıldığından da bahseder. Ünlü antik yemek kitabı Apicius'ta¹⁶⁹, kekiğin et, balık ve tavuk için iyi bir sos olduğunu belirtmiştir. Dioscorides¹⁷⁰ ise bitkinin çeşitli tıbbi yararlarından bahsetmiştir. Bu bahçe için uygun görülen diğer bitkiler; *Rosmarinus officinalis*, *Laurus nobilis* L., *Viburnum tinus* L. ve *Nerium oleander* L. olmuştur¹⁷¹.

Tapınaklarla ilgili en şaşırtıcı örnekler Roma civarında bulunmuş olan 3 adet mermer parçasına işlenmiş olan bahçe planlarıdır. Bu planlardan iki tanesi tapınaklara aittir. Tapınaklardan bir tanesi Deified Claudius diğeri ise Adonaea olarak bilinen Adonis

¹⁶⁷ Cato, De Agri. 8. 2.

¹⁶⁸ Plinius, NH 15.118; Columella R.R. 12. 38.

¹⁶⁹ Apicius 2.1.7; 6.3.1; 6.5.1.; 7.5.3.; 7.5.7.; 8.1.3.; 10.3.8

¹⁷⁰ Dioscorides, Mat. Med. 1.155

¹⁷¹ Jashemski vd. 1995, 559-576.

Tapınağı'dır. Deified Claudius Tapınağı'na ait mermer planda (Lev. 93 a) tapınağı üç yanını çevreleyen bahçe yatakları görmekteyiz. Bu yataklar son derece düzgün bir simetri içerisinde plana çizilmiştir. Bu yataklar içerisinde ne dikilmiş olabileceğini kazı ekibi uzun süre araştırmışlardır. Yatakların genişliği yaklaşık 1 m., aralarındaki yürüyüş yolları da 3 m. genişliğindedir. Bu genişlikler göz önüne alınarak kazı ekibi bu yataklara çalı formlu ağaçların dikilmiş olabileceğine karar vermişlerdir¹⁷².

Adonaea'ya ait mermer planda (Lev. 93 c) dikim yerleri çok belirgin olarak çizilmiştir. Planda 16 tane de duvar olabileceği tahmin edilen çizgi bulunmaktadır. Planın M. D. Lloyd tarafından rekonstrüksiyonu (Lev. 93 b) yapılmıştır. Yapılan bu çalışma sonucu 513 adet bitki dikim yeri bulunmaktadır. Bu kadar bitkinin dikilmesi inanılmaz bir etki yaratmıştır. Bitkilerin neler olabileceği bu kazı ekibi tarafından da araştırılmıştır. Bu kadar çok adet bitkinin ağaç olmayacağı çalı veya ağaççık olma ihtimalinin yüksek olabileceğine karar verilmiştir¹⁷³.

3.4. PARKLAR

3.4.1. Antik Kaynaklarda Parklar

Park fikri ilk olarak Antik Mezopotamya'da ortaya çıkmış, gelişmiş ve ölümsüzleşerek bahçe mimarisinde vazgeçilmez yerini almıştır. Mezopotamyalarının park dışında bahçe mimarlığına fazla bir katkıları olmamıştır. Bunun sebebi; vadinin sürekli bir şekilde, vahşi su baskınlarına maruz kalıyor olmasıydı. Mısırlılar, sonbaharda ekim, Nisan ve Mayıs aylarında tam olgunlaşmış mahsul almalarına imkan sağlayacak şekilde kabarıp sonra çekilen Nil Nehri'ne sahiptirler. Mezopotamya da ise, Mayıs ayında kabarıp geniş araziye çamur, taş ve su altında bıraktıktan sonra çekilen Dicle ve Fırat Nehirleri'ne, aynı zamanda Temmuz ayında kavurucu sıcaktan dolayısıyla çatlak çatlak olan bir toprak yapısına sahiptir.¹⁷⁴ Bu yüzden bahçecilik Mezopotamya'nın coğrafik yapısından dolayı bölgede gelişme gösterememiştir. Bu bölgeye ilişkin bahçe mimarisi ile en erken kayıda, Antik Sümer şehrinde çivi yazısı ile yazılmış bir şiirde rastlanmaktadır. Bu şiirde; güneş ışığından ve rüzgardan korunmak amacıyla bahçelere gölge ağaçlarının dikilmesi önerilmiştir. Mezopotamya'daki ormanlar sadece doğal ormanlar değildi. Bunlardan bazıları insan eliyle kurulmuş korulardır. Gilgames Destanı'nda V. Tablet'te bu ağaç parkları tasvir edilmiştir (Bkz. s. 14).

¹⁷² Lloyd 1982, 93-95.

¹⁷³ Lloyd 1982, 95-100.

¹⁷⁴ Gothein 1913, 345.

Destanda anlatılan bu bölüm orman değil, korudur. Destanda kullanılan kistu kelimesi koru anlamındadır. Bu kelime; düzenli planı vurgular, insan eli ile oluşturulmuş ve bitkilendirilmiş bir yeri ifade etmektedir¹⁷⁵.

M.Ö. yaklaşık 8.- 9. yüzyıllarda yaşamış ve bahçeleriyle ünlü Asur Kralı Tiglath Pilaser'in (M.Ö. 1100) Asur parkları hakkında söyledikleri kayıt altına alınmıştır. 'Sedir ve meşe ağaçları benim fethettiğim ülkelerden getirttiğim, kralların hiç birisinin ve atalarımın sahip olmadığı, benim ağaçlarımdır ve onları Asur'un parklarında yetiştirdim'¹⁷⁶. Bu sözlerden kralın bahçelere verdiği önem anlaşılmaktadır.

Kral Sargon (M.Ö. 722-705) tarafından yaptırılan saray parkının kalıntıları Khorsabad'da bulunmuştur ve park muhtemelen sarayın kuzey duvara birleşik olarak inşa edilmiştir. Kral Sargon Nineveh şehri üzerine Dur-Sharrukin (Sargoburg) olarak adlandırıldığı binalarını 'tanrıların emri ve kalbinin arzusu ile' kurmuştur. Ayrıca şehrin etrafına büyük bir duvar yaptırmış ve bir park eklemiştir. Bu parka 'Amonos gibi' demiştir. Amonos gibi; bugünkü modern Türkiye'de Tarsus ilçesinde bulunan Amonos Dağları'nda (O dönemde Hititler'e aitti.) olduğu gibi tüm çiçeklerin ve otların bir arada yetiştiği yer demektir. 'Amonos gibi' deyimini daha sonraki tarihlerde bulunan bir çok resmi kitabede parkın övülmesi için kullanılan bir deyim olarak ortaya çıkmıştır¹⁷⁷.

Av parkları ve korulukların Asurlular için bazı işlevsel özellikleri de bulunuyordu. En önemli fonksiyonlarından birisi bayram şenliklerinin bu parklarda kutlanması idi. Ayrıca siyasi törenler, ticari ve siyasi anlaşmalarda yine buralarda yapılıyordu. Kraliyete ait geniş av arazisi ve parkların içerisine Asurluların, özellikle küçük tepeciklerin üzerine mabetçikler ve açık hava yaşantısı için pavyonlar inşa ettikleri bilinmektedir¹⁷⁸.

Atina kentinin hemen dışında bulunan kutsal korular ve akademi gibi bazı kamusal binaların park sayılabilecek büyük bahçeleri de Atina'nın önemli yeşil alanlarıydılar. Kentin dışında akademi, Lykeion ve Kynosarges yerleşim yerlerindeki kutsanmış bölgelerde bulunan bu korular ve parklar yeşil, gölgeli ve sulak idiler¹⁷⁹. Akademinin güzelliği, antik metinlerde şarkılarla övülüyordu: 'Akademos'un huzurlu korusunda sevinçle dolaşacaksın, zeytin ağacının gölgesinde, alınına bir çelenk gibi dizilmiş parıldayan yapraklar, ahlaklı arkadaşların yanında, porsuk ağacı kokuları ile sarılmış avare bir sükunet içinde ve kavak ağaçlarının gümüş yaprakları arasında, baharın sonsuz hazzına, çınar fısıldayarak sessizce eğildiğinde karaağaca doğru'¹⁸⁰. Kentin dışındaki bu üç yerleşim yerinin her birinde eğitim mekanları

¹⁷⁵ Gothein 1913, 347.

¹⁷⁶ Luckenbill 1989.

¹⁷⁷ Gothein 1913, 349.

¹⁷⁸ Akdoğan 1974, 20-23.

¹⁷⁹ Sarkowicz 2003, 71.

¹⁸⁰ Aristophanes, Nephelai 1005.

olarak gymnasionlar, spor alanları, kütüphaneler ile konuşma salonları bulunuyordu ve bunlar Platon, Aristoteles, Epikuros ve Theophrastos gibi filozofların okullarına eklenmişti. Klasik dönemde Sparta, Elis ve Delphi gibi başka kentlerin gymnasionları da genellikle kent merkezinin dışında, spor ve banyo tesisleri için suyun derelerden ve kaynaklardan sağladığı ormanlık ve yeşil bölgede bulunuyordu. Gymnasionların yakınında bulunan Atina'daki filozof okulları da çiçekler, çimler, yollar ve heykellerle küçük birer park gibi biçimlendirilen bahçelere sahipti¹⁸¹.

Roma Dönemi parkları için bir şey söylemek gerçekten çok zordur. Roma'da doruk noktasına çıkmış villa kültürü içinde bulunan her bahçe neredeyse park olarak tanımlanacak kadar büyüktü. Ama villalar halka açık olmadığı için park tanımlamasının dışında yer almaktadırlar. Halka açık resmi binaların bir çoğunun bahçesi de park olabilecek niteliktedir. Bu bahçelere örnek olarak Porticus Pompeii, Templum Pacis, Divus Claudius, Adonae ve Porticus Liviae gösterilebilir. Porticus Pompeii bu park bahçeler arasında en dikkat çekenidir. Bu resmi binaların içinde hamam ve mezarlık bahçeleri en dikkat çekici olanıdır. Bu nedenle bu tezde hamam ve mezarlık bahçeleri park bahçeleri içinde ayrı birer bölüm olarak incelenecektir. M.Ö. 55 yılında Midilli'de bulunan Hellenistik tiyatro kompleksi model alınarak yapılmıştır. Midilli'deki gibi tiyatroya bitişik olarak inşa edilmiştir. Helenistik portikonun adaptasyonu olarak, kapalı bahçe sistemini peristylumla sağlamışlardır. Bu özellik bahçenin yollardan ayrılmasına ve bağımsız olmasına olanak sağlıyordu¹⁸². Geç Cumhuriyet Dönemi'nde Lucullus, Pompeius, Sezar ve tarih yazarı Sallust gibi bazı soylular, Roma'nın dışında devasal parklar yaptırmak için araziler satın aldıkları bilinmektedir. Sezar da kendi parkını Roma halkına bağışlamıştır¹⁸³.

3.4.2. Kabartmalarda Parklar

Park kabartmaları açısından en zengin bölge Mezopotamya'dır. Park konusunda olan zenginliklerini kabartmalarla ölümsüzleştirmişlerdir. Bunlar üzerindeki Mezopotamya parklarında genellikle mono kültür ağaçlandırma görülmektedir. Bu parklarda kullanılan ağaçlar ise Phoenix dactylifera ve Pinus pinea'dır. Sennacherib'in batı sarayının duvarında bulunan kabartmada (Lev. 94) tamamı Pinus pinea ağaçları ile düzenlenmiş park görülmektedir. Sennacherib'in kuzey sarayının duvarında bulunan kabartma (Lev. 95 a) insan eliyle yapılmış parklara iyi bir örnek oluşturur. Arka fonu oluşturan parkta son derece düzgün eşit aralıklarla dikilmiş Phoenix dactylifera görülmektedir. Ashurbanipal'in sarayının

¹⁸¹ Sarkowicz 2003, 72.

¹⁸² Farrar 1998, 179-186.

¹⁸³ Sarkowicz 2003, 87.

duvarında bulunan kabartmada (Lev. 95 b) parkın bütün özellikleri bulunmaktadır. Parkın etrafı bir çitle çevrilmiş içinde Phoenix dactylifera ağaçları ve hayvanlar yer almaktadır. Asur parklarının çoğu av parkı olduğu için parkta bitkiler kadar hayvanlarda önemli bir yer tutmaktadır¹⁸⁴. Nineveh'te bulunmuş başka bir kabartmada (Lev. 96 a) de Phoenix dactyliferanın nehir kıyısı boyunca düzenli dikildiğini ve şehrin etrafını sardığını görmekteyiz¹⁸⁵. Bütün Asur kralları av parklarıyla gurur duyarlardı. Bu yüzden pek çok av sahnesi kabartmalara konu olmuştur. Ashurbanipal'in kuzey sarayında bulunmuş olan av parkını tasvir eden kabartmada (Lev. 96 b) Phoenix dactylifera ağacının yanı sıra çok zarif şekilde işlenmiş bir asma bulunmaktadır. Kabartmada bulunan av köpekleri de çok gerçekçi işlenmiştir¹⁸⁶.

Roma Dönemi'nde park ve bahçe tasvirlerine duvar resimlerinde çok sık rastlanmasına rağmen kabartmalarda aynı durum söz konusu değildir. Yine de parkların tasvir edildiği kabartmalar bulunmaktadır. Ostia'da bulunmuş olan parkta parkın anlatıldığı kabartmada (Lev. 97 a), ağaçlar ve çiçekler görülmektedir. Antik şehirler sadece taş yığından oluşmuyor, gözler bu yeşilliklerle bayram ediyordu. Roma'da tapınak bahçeleri, halka açık büyük parklar olarak düzenleniyordu. Tapınak parkını anlatan ve M.S. 1. yüzyıla tarihlenen bir kabartma (Lev. 97 b) Roma'da Konservatore Sarayı'nda bulunmaktadır. Kabartmada ayrıca şehir duvarları da tasvir edilmiştir. Duvarın hemen arkası yoğun olarak ağaçlandırılmıştır. Bu duruma bir çok antik kentte rastlanılmaktadır¹⁸⁷.

3.4.3. Hamam Bahçeleri

Roma mimarisinin en önemli yapı tiplerinden biri hamamlardır. Roma hamamları, yalnızca içinde yıkanılan yapılar değildi; modern sağlık klüplerinin özellikleri yanı sıra halk kütüphanelerinin ve okullarının özelliklerini de kendilerinde birleştirirdi. Büyük hamamlar, heykelle dolu geniş bahçelerin (Yunan heykel sanatının yaşayan Roma kopyaları bu hamamların bahçelerinde bulunmuştur) çevresine yerleştirilmiş dükkanlar, yemekhaneler, beden eğitimi avluları (palaestrae), kütüphaneler, ders salonları ve okuma odalarını içerirdi¹⁸⁸.

Hamamların beden eğitimi avluları (palaestrae) içinde yer alan bahçeler, en az hamam mimarisi kadar büyük önem taşımaktadır. Bahçeler hamam bloğunu çevreleyen çok geniş açık hava alanlarıdır ve buraların 'bahçe' olarak tasarlanmış ve yerleştirilmiş olması

¹⁸⁴ Dolce – Santi 1995, 36.

¹⁸⁵ Carroll 2003, 10.

¹⁸⁶ Roaf 1990, 36.

¹⁸⁷ Andrae 1996, 12-13.

¹⁸⁸ Roth 1983, 323-324.

gerekmektedir. Hamamların çevre duvarı ile sınırlanan açık hava alanlarının nasıl düzenlendiklerine ilişkin kesin ve net bilgi bulunmamaktadır. Klasik mimarların düzenli ve simetrik tasarım yapma eğiliminden farklı olarak, yapının genel karakterine uyumlu biçimde en azından palaestrae bahçelerinin bir bölümünde koşu pistlerinin oluşturduğu düz hatlar ve spor alanlarının düzenli, geometrik özellikli çizgilerinden oluşan resmi bir yerleştirme şeması uyarlanmış olmalıdır. Caracalla ve Diocletianus hamamlarında bu düzenleme görülmektedir. Mermer plan üzerine işlenmiş Peace Forumunun (Lev. 42 a–b) düzenli bitkisel düzenlemeleri doğruysa, bundan yola çıkarak Roma İmparatorluk forumları, tapınak kutsal alanları ve hamamları gibi resmi alanlarda belli bir peyzaj tasarımı tercihinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bahçeler hamamları çeşitli biçimlerde tamamlarlar. Halk hamamlarının havuzlarla, kanallarla ve çeşmelerle süslenen yemyeşil bir düzenleme biçiminde olmaları, çok ayrıcalıklı olmayan kent sakinlerinin de kırlardaki malikanelerinin verdiği zevklere ulaşabilmelerini sağlar. Agrippa, Campus Martius'un bir kısmını kente ait bir park olarak düzenleyerek, kendi hamam ve gymnasium'larına bağlantılı hale getirerek Roma Halkı'nın kullanımına sunmuştur. Tivoli'de bulunan Hadrianus Villası (Bkz. s. 42-43) içinde Poilike ve Canopus adlı geniş sulak alanlar arasında kurulan büyük ve küçük hamamlarından ise sadece seçkin bir grup yararlanabilmekteydi¹⁸⁹.

Roma Dönemi'nde doğuda ve batıda yapılan birçok hamamın geniş pencereleri, güzel manzaraları veya liman gibi kentin ilginç bir bölümünü görebilme avantajını sağlar (Lev. 98 a-b). Büyük hamamların çoğu gerçek bahçelere sahip olma şansına sahiptir. Koşulların bunu sağlayamadığı daha küçük hamamlarda ise, ressamların manzara resmi örnekleri vermesi istenmiştir. Pompeii'deki Stabia Hamamları yuvarlak frigidarium'unun dört nişinin arasındaki alan zengin bahçe sahneleriyle süslü duvarları (Lev. 99 a) günümüze dek ulaşabilmiştir. Büyük vazolara konulmuş palmye ve güller nişleri doldurmaktadır. Yuvarlak havuzun sularına dalanlar, kendilerinin açık havada, özel bir cennetin ortasında olduklarını düşünebilirler. Puteria ve Baiae gibi kıyılara gidenlerin bunu da yapması gerekmez çünkü oralarda gerçek yemyeşil tepelerden akan yüzlerce sıcak su pınarı bulunmaktadır. Böylece doğadan ayrılmaz bir yıkanma dünyası ortaya çıkar. Doğa tanrılarına adanmış (Diana, Silvanus ve Bona Dea) iki herme ve bir atlar Cracalla Hamamları'nın çevre alanı içinde bulunmuştur. Bunlar, Roma hamamlarının çevrelerinin kırsal, park gibi karakterini kanıtlamakta; hamamlarla bahçeler arasındaki bağlantıyı oluşturan dinsel ve mitolojik temaların sürekliliğini ortaya koymaktadır¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Yegül 2006, 206-207.

¹⁹⁰ Yegül 2006, 206-207.

Son olarak Pompei’de kazı çalışmaları tamamlanmış Forum Hamamı (Lev. 99 b) bize hamam bahçeleri hakkında görsel olarak bilgi vermektedir¹⁹¹.

3.4.4. Mezarlık Bahçeleri

Kentin hemen dışında yol boyunca sıralanan nekropol bir çoğunun kendine ait bahçeleri bulunmaktaydı. Bir çok antik yazar mezarları çevreleyen bahçelerden bahsetmişler. Mezarlık bahçeleri; çoğunlukla mezarı çevreleyen (hortus cinctus maceria) duvarların içinde yer almaktadır. Trimalchio kendi mezarının bahçesinin nasıl olması gerektiğini çok detaylı bir şekilde aktarmıştır. ‘Küllerimin etrafında her çeşit meyve olmalı ve çok fazla üzüm bulunmalı. İnsanların bu dünyadaki evleri ve bahçeleri ile çok fazla uğraşmaları yanlış. Daha uzun kalacağımız mezarlarımızla uğraşmak gerek’. Trimalchio ayrıca mezarının önündeki bahçenin 100 x 200 Roman ayak (29.6 cm) genişliğinde olması gerektiğini bildirmiştir. Roma Dönemi Afrika’ında yaşamış olan Cirta da Trimalchio’sun tarifine benzeyen anlatımlarda bulunmuştur. ‘Tümülüsümde arılar kekiğin çiçeğine konmuş, kuşlar mutlu şekilde ötüyor, defneler tomurcuklanmış ve altın dallarıyla üzümler çardaklara sarılmış’. Antik kaynakları destekleyici bazı arkeolojik kanıtlarda bulunmuştur. İki tane mezarlara ait plan örneği, Roma yakınlarında ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Via Labicana’da ele geçmiştir. Bu plandaki (Lev. 100 a) kare ve dikdörtgen parsellerin çiçek yatağı olması büyük bir ihtimaldir. İkinci planın sol tarafında etrafı çevrili mezar görülmektedir. Mezarın çevresi (Lev. 100 b) 65 x 76 Roman ayak genişliğinde dikdörtgen duvarla çevrelenmiştir. Romalıların mezarlar için en çok tercih ettikleri bitkiler; gül, menekşe, her çeşit mersin, sümbül, safran, zeytin kuşburnu zambak ve sarmaşıktır¹⁹².

Mezar bahçeleri ile ilgili diğer önemli bir kanıt, arkeolojik kazılar sonucunda İtalya’nın Campanian bölgesine çok yakın Scafiti’de yapılan kazı çalışmaları sonucunda bulunmuştur. Kazı çalışmasında ortaya çıkan mezarın (Lev. 101 a) önünde 4 büyük ağaç gövdesinin tam ortasında 3 metre yüksekliğinde 2 metre genişliğinde bir alan bulunmuştur. Burada bulunan hayvan kemiklerinden dolayı, bu alanın insanların kurban adamak için kullandığı bir alan olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgenin etrafında dört büyük ağacın gövdesinin (Lev. 101 b) kalıntılarının bulunması ise insanların kurban adarken gölgeden faydalanmaları için ağaçların bilinçli dikildiğini düşündürmektedir¹⁹³.

¹⁹¹ Jashemski 1979, 164.

¹⁹² Jashemski 1979, 143-145.

¹⁹³ Jashemski 1979, 147.

3.5. ÜZÜM BAĞLARI

3.5.1. Antik Kaynaklarda Üzüm Bağları

Anadolu'da şarap üretimi M.Ö. 3000'li yıllara kadar dayansa da, M.Ö. 1900'lü yıllardan itibaren Anadolu'da hakim olan Hititler bağ ve şarap hukukunu uygulayan, şarabı devlet törenlerine, bayramlarına sokan, ticaretini kurala bağlayan en önemli uygarlıktır. Tarihin ilk düzenli arşivlerini oluşturmakla ünlü Hitit Uygarlığı, üzüm bağları ve şarap konusunda ki yasal düzenlemeleriyle Anadolu üzüm kültürünün o dönemlerde bile ne kadar yüksek bir düzeye geldiğini belgeleriyle ortaya koymuştur. Hitit belgelerinde şaraba ilişkin hukuksal metinlerin yanı sıra, ticari anlaşmalardan ve gündelik yaşamdan çeşitli örneklerde bulunmuştur. Hukuki uygulamaya ilişkin en ilginç örneklerden biri, Hitit yazılı belgelerinde bir kişinin koyun ve keçilerinin bağına girip üzümlerine zarar vermesi durumunda hayvanların sahibi komşuna 10 sekel gümüş vermek zorunda olduğunun yasallaştırılmış olmasıdır¹⁹⁴. Hitit kaynaklarında ^(GIS)GEŠTIN 'üzüm ve asma' için kullanılan kelimedir. Hitit dönemi Anadolu'sunda ekonominin temel kaynaklarından birinin bağcılık olduğu kanun paragraflarından anlaşılmaktadır. Bu paragraflarda bağın çevresinin çitle çevrili oluşu içinde bulunan asmanın çalınması, yakılması ve kesilmesi gibi zarara uğraması halinde ağır para cezalarının verilmesi, I Iku'luk bir bağın fiyatının (I mana gümüş) diğer arazi parçalarına oranla daha pahalı oluşu, ayrıca bir dua metni ile bir ritüel metninde, büyümesi temenni edilen hayvanlar yanı sıra asmanın da söz konusu edilmesi bitkinin, özellikle üzümün ve şarabın kültte ve günlük hayatta büyük yer işgal edilişi ile ilgilidir. Kültte tanrılar için şarabın yanı sıra yaş ve ^(GIS)GEŠTIN HAD.DU.A kelimesi ile tanımlanan kuru üzüm de muhtemelen kurban meyvesi olarak kullanılmaktaydı¹⁹⁵.

Bağ bahçe kurmaya önem vermiş uluslar arasında Urartular'ın adları da ön planda sayılabilir. İspuini (İ.Ö. 830-820) döneminde başlayarak kralların daha çok Van Gölü havzasında üzüm bağları (^(GIS)ul-di/e, ^(GIS)GEŠTIN) yaratmaya önem verdikleri anlaşılmaktadır. İspuini'den II. Rusa'ya değin tahta çıkan tüm krallar günümüze bu türde bahçeler kurduklarına ilişkin yazıtlar bırakmışlardır. Hatta bağ ve bahçe kurma, çoğu kez kentlerin kuruluşları ile birlikte anılması gerekli, kalıplaşmış bir etkinlik halini almıştır. Urartu kralları tarafından kurdultulan kraliyet bahçeleri çoğu kez onların adıyla anılıyordu. Örneğin ^mMe-i-nu-ú-a-i ^(GIS)ul-di-e (Minua Bağı) ve ^md.Sár-du-ri-ni-i ^(GIS)ú-du-li-e-i (Sarduri Bağı) gibi. Bağlar kimi zaman tanrılar adına da düzenlenebilmekteydi. Meherkapı yazıtında İspuini ve

¹⁹⁴ Anlı 2006, 33.

¹⁹⁵ H. Ethem, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası (1987) 57-59.

oğlu Minua'nın tanrı Haldi için bir üzüm bağı yaptırdıklarından söz edilmektedir. Bu bağ olasılıkla Meherkapı kaya anıtının yakınlarında ve Zim Zim Dağı'nın güney etekleri üzerinde olmalıydı. Urartu krallarının yanında saraylı kadınlarında bu tip bağlara sahip olma hakkı vardı. Minua'nın (İ.Ö. 810-785/80), sonraları Şamran Kanalı denilen ünlü kanalına bitişik olarak kurulmuş üzüm bağı kızı (^{SAL}si-la) ya da daha büyük olasılıkla karısı Tariria'nın adını taşıyor ve Taririahinili olarak adlandırılıyordu¹⁹⁶.

Homeros'un aktarımlarına göre, şarabın Yunanistan bölgesinde yaygın olduğunu ve bu coğrafyanın doğal bir nimeti olarak algılandığını görürüz. Sítos kai oínos (ekmek ve şarap) deyimini, dönüp dolaşıp karşımıza çıkan bir formüldür; sözgelimi Kalypso, yeniden denize açılan Odysseus'a yolluk olarak ekmek, şarap ve giysi verir, yani ihtiyaç duyacağı ilk üç şeyi. İliada'nın on sekizinci kitabında Akhilleus'un kalkanında nadaslık ve ekimlik arazi gibi kırsal yaşamı anlatan sahnelerin yanı sıra, neşeli kadın ve erkek bağcılarının bağbozumuyla uğraştığı bir üzüm bağı sahnesi vardır. Troyalılar'da tıpkı Yunanlılar gibidir: Geceleyin ordusuyla birlikte nehir kıyısında kamp kuran Hektor, atların koşumlarını çıkarttırır ve önlerine yemlerini koydurtur, askerleri için de sığır ve koyun eti, nefis şarap ve ekmek getirir. Yunan şehir ve bölgeleri, asma bakımından zengin diye bilinir, sözgelimi: 'Asma diyarı Pedasos şehri' (Peloponessos Yarımadası'nın batı sahilinde), 'üzüm diyarı Arne' (Boiotia'da), 'üzümüyle zengin Histiaia' (Euboa'da), 'asma diyarı Epidauros' gibi Mitolojide asmanın doğum yeri Güney Aitolia idi: Orada Büyük Köpek, Deukalion'un oğlu Oretheus'a bir çocuk doğurmuştur, o da bunu toprağa dikmiş ve bu topraktan bol üzümlü bir asma boy atmıştır. Bu nedenle oğluna Phytios (bitkici) adını vermiştir; onun oğlu ise adını şaraptan alan Oineus (Miletoslu Hekataios) idi. Asma çubuğunu, Aitolia'da olduğu gibi, pek çok bölgede de öncelikle Dionysos yaratmış ya da insanlara armağan etmiştir. Bütün yöreler arasında Trakya, Dionysos dininin anayurdu ve çıkış noktası olarak görünür. En eski Nysa, yani Homeros'un ki Trakya'daydı. Oradan her gün şarap yüklü gemiler kalkar, Yunanlılar Troya önlerindeki karargahına gelirdi. Orada Odysseus, İsmaros Apollonu rahibi Euanthes'in yani bizzat Dionysos'un oğlu Maron'dan, Kyklop Polyphemos'u sarhoş ettiği şarabı almıştır¹⁹⁷.

Üzüm çok eski dönemlerden itibaren şarapla beraber anılmıştır. Üzüm dışında kendisinden elde edilen ürünle anılan başka meyve neredeyse yoktur. Bu yüzden antik kaynakları incelerken üzümü şarapla birlikte incelemek daha doğru olacaktır. Şarabın Latince kelime karşılığı vinum, Yunanca kelime karşılığı da oinos'tur. Çok eski zamanlardan itibaren Yunanlılar'ın günlük içkisi olmuş ve her Helenistik şehirde üretimi yapılmıştır. Üzümün en iyi yetiştiği bölge Yunanistan'ın kıyı bölgeleri ve Ege Adaları olmuştur. Yunanlılar üç renk

¹⁹⁶ V. Sevin, Urartu Bahçeleri, Belleten LXIV 240, 2000, 395-397.

¹⁹⁷ Hehn 1870, 39-62.

şaraptan bahsederler: 1) kırmızı (melas) 2) beyaz veya saman renkli (leukos) 3) kahverengi ya da kehribar renkli (kirros). Erken dönemlerde Yunanlılar ve Romalılar tarafından kolonize edilmeden önce aşağı İtalya'da üzüm yetiştiriciliği çok yaygındı. İtalya'ya 'şarap kutbu karası' anlamına gelen Oenotria denirdi. Roma İmparatorluğu Dönemi'nde şarap İtalya'da, Yunanistan'da ve Asya'da başlıca üretim ticaret ürünü olmuştu. Roma'da şarap tüccarları doğu ve batı olmak üzere iki kola ayrılmışlardı. M.S. 1. yüzyılda bile Roma marketlerinde ?' ü İtalya'da yapılan 80 çeşit şarap mevcuttu. Bu şaraplar içinde en popülerleri İmparator Augustus'un da tercihi olan Setine (Vinum setinum) şarabıydı ve Pontine Marshes yakınlarında bulunan Setia bölgesinde üretiliyordu. Julius Caesar'ın sevdiği şarap Mamertine hafif ve tatlı idi. Roma'da en verimli bağbozumu M.Ö. 121 yılında yapılmıştır. Bu dönemde üretilen şarapların pek çoğu depolanmıştır. Bu şaraplar tam 200 yıl saklanarak Plinius dönemine ulaşmayı başarmışlardır. Literatüre de bu yıl Vinum opimianum olarak geçmiştir¹⁹⁸.

3.5.2. Arkeolojik Bulgular Işığında Üzüm Bahçeleri

Pompei şehir duvarlarının hemen önünde Vezuv Yanardağı'nı kuzey cepheden gören alanda çok büyük üzüm bağı bulunmuştur. Wilhelma F. Jashemski ve ekibi 1968 yılında bu alanda kazı çalışmalarına başlamış ve çalışmalar 1970 yılına kadar devam etmiştir. 1970 yılının sonunda M.S. 79 Vezuv Yanardağı patlamasından önce Roma Dönemi'ne ait üzümlerin dikili olduğu açılmış olan tam 2014 adet (Lev. 102 a) çukur bulunmuştur. Bu çukurların içinde ise yalnızca 58 adet bitki kökü bulunabilmiştir (Lev. 102 b). Antik yazar Columella üzüm bağlarının genellikle 2 eşit parçaya bölünüp daha sonra dikim yapıldığını belirtmiştir. Kazı ekibi buna dikkate alarak çalışma yapmış, fakat kazılar sonucu bu üzüm bağının sadece 4 eşit parçaya (Lev. 102 a-c) bölündüğü ortaya çıkmıştır. Bölümler arasında bu kadar geniş yol bulunmasının nedeni toplananı rahat taşıyabilmektedir. Bulunan bitki çukurları;

- a) 8-23 cm derinliğe sahip, ortalamaları 15 cm.'dir,
- b) % 90'ı 7-28 cm derinliğine sahip, ortalamaları 16 cm.'dir,
- c) Çukurların çapları 2.5 - 5.5 cm. genişliğe sahip, ortalamaları 4 cm.'dir,
- d) % 90'ı 2-5.5 cm. genişliğe sahip, ortalamaları 4 cm.'dir.

Bazı bitki köklerinin oldukça geniş olduğu göze çarpmış ve bunun nedeni araştırınca bu bitkilerin arazide güneş ışığını en iyi alan yere dikilmiş oldukları tespit edilmiştir¹⁹⁹.

¹⁹⁸ Harpers Dictionary of Classical Antiquities (1898) 1661-1662 bkz.: Vinum (H.T. Peck).

¹⁹⁹ Jashemski 1979, 201-218.

3.5.3. Duvar Resimlerinde Üzüm Bağları

Mısırlıların duvarlara yaptıkları resimler bahçe mimarlığının tarihini anlamakta bütün araştırmacılara yol göstermektedir. Üzüm bağlarını anlattıkları resimlerde o dönemde üzüm yetiştiriciliği hakkında çok yararlı bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Üzüm bağları ile ilgili resimlere 4. ve 5. Hanedan Dönemi'nden itibaren rastlanmaktadır. Bu resimlerinden ilkinde (Lev. 103 a) kendilerini çardaklarda üzüm toplarken resmetmişlerdir. Çardaklar, kazıklar ve buna çapraz kirişlerden oluşmaktadır. Bu kaba çardaklar zamanla yuvarlak formu olup daha işlevsel olmuştur. Levha 103 b'de yuvarlak formu çardak örneği görülmektedir. Aynı levhadan Mısırlılar'ın üzüm hasadı için sepetler kullandığını öğrenmekteyiz. Thebes Tapınağı'nda bulunmuş olan M.Ö. 1500 yıllarına tarihlenen duvar resmi (Lev. 103 c) üzüm hasadı ve yapımı ile ilgili önemli bir resimdi. Bu duvar resminin sol tarafında işçiler üzüm hasat ederken görülmektedir. Üzüm çardağı yuvarlak formu ve iyi bir konstrüksiyona sahiptir. Resmin sağında işçiler üzüm çiğnerken görülmekte, tam ortada ise oldukça uzun gövdelere sahip amphoralar bulunmaktadır. Bir işçi çiğneme işleminden sonra oluşan üzüm suyunu kaplara doldurmakla uğraşmaktadır. Mısırlılar bu duvar resmiyle şarabın bütün oluşum aşamalarını özet olarak anlatmayı başarmışlardır²⁰⁰.

Üzüm bağları ve şarapların tasvir edildiği Helenistik ve Roma Dönemleri duvar ve vazo resimlerinde bağ ve şarap tanrısı olan Bakkhus olarak da adlandırılan Dionysos'un çok fazla tasvir edildiğini görmekteyiz. Dionysos'un efsanesi de oldukça karmaşıktır. 'Dionysos, Zeus ile Semele'nin oğludur. Zeus'un sevgilisi Semele ondan kendisine var gücüyle görünmesini diledi. Semele'nin hatırını kırmak istemeyen tanrı bunu yerine getirdi. Ama Semele aşığının çevresini saran şimşeklerinin görüntüsüne dayanamadı ve yıldırıma çarpılıp öldü. Zeus, Semele'nin karnında taşıdığı ve henüz altıncı ayındaki çocuğu vakit geçirmeden çekip çıkardı. Onu hemen kalçasına dikti ve süresi dolduğunda çocuğu canlı ve tam şeklini almış olarak oradan çıkardı. Bu çocuk küçük Dionysos'tu 'iki kere doğan tanrı' idi²⁰¹. Çocuk Dionysos, kocasının yasak aşkının meyvesi olan çocuğu yok etmek isteyen kıskanç Hera'nın öfkesinden uzakta, gizemli bir yer olan Nysa Dağı'nda Nympheler tarafından yetiştirilir. Ergenlik çağına gelen Dionysos üzümü ve ondan nasıl yararlanacağını keşfetti. Ama Hera onu sarhoşluk deliliği ile suçlar. O da başını alıp dünyanın uzak köşelerine, Pers ülkesinden Arabistan'a oradan da Asya'ya kadar dolanıp durur. Günün birinde Attika'nın bir kumsalında korsanlar onu ele geçirirler. Engine açılan geminin güvertesinden şarap fışkırır ve bir ambrosia kokusudur yayılır ortalığa; yelken boyunca bir de üzüm asması serpilir, asmadan koca koca

²⁰⁰ Gothein 1913, 290.

²⁰¹ Griminal 2005, 156-159.

salkımlar sarkar, direğe de bir siyah sarmaşık sarılır'. Bu mitoloji Atina'da bulunmuş olan M.Ö. VI. yüzyıla tarihlenen bir tabak (Lev. 120) üzerinde resmedilmiştir²⁰².

Pompei'de bulunmuş olan bir duvar resminde Bakkhus Vezüv yanardağının önünde M.S. 79 yılından önceye tarihlenen bu duvar resminde (Lev. 104) üzeri tamamen üzümle kaplanmış bir biçimde resmedilmiştir. Üzüm asmaları Roma'da girland (Lev. 105 a) olarak da kullanılmıştır. Lev. 105 a'da Polybius Evi'ne ait kuzey peristyl portikosu duvarında buna ait bir örnek görülmektedir. Pompei'de bulunmuş başka bir duvar resminde (Lev. 105 b) üzüm son derece gerçeğe yakın olarak resmedilmiştir. Üzüm ve şarabın afrodizyak etkisi olduğuna inanan Romalılar asmalarla cubidoları bir arada betimlemişlerdir. Cubidolar tıpkı Yunanlılar'ın Eros'u gibi, Antik Dönem Roması'nda aşk tanrısı olarak biliniyorlardı. Pompei'de Menander Evi'nin duvarında (Lev. 106) asmalar ve cubidolar güzel bir kompozisyon içinde yer almışlardır. Cubidolar ayrıca M. Lucretius evinin duvar resminde üzüm toplarken (Lev. 107 a), Vettii Evi'nin duvar resminde şarap dağıtırken (Lev. 107 b) resmedilmişlerdir²⁰³.

Türkiye'nin günümüzde üzümü ve şarabıyla ünlü Ege Bölgesi'nde bulunan Efes antik kentinde de üzüm, asma ve Dionysos'un bulunduğu mozaikler ortaya çıkarılmıştır. Levha 108 a' da ortada bir daire içinde Dionysos ve eşi Ariadne yer almakta, dairenin etrafı da üzüm ve asmalarla bezenmiştir. Üzümler ve asmalar (Lev. 108 b) çok zarif biçimde detaylı olarak işlenmiştir. Efes'te bulunan mozaikler içinde Dionysos'un portresinin bulunduğu etkili bir mozaik (Lev. 109 a) vardır. Roma İmparatorluğu'nda Dionysos ve üzüm duvar resimlerinde ve mozaiklerinde çok fazla yer almışlardır. Bu resimlerin bir çoğu birbirine benzemektedir.

Üzüm yetiştiricisinde karşılaşılan en büyük sorun kuşlardır. Kuşlar sürekli olarak üzümü yemek isterler ve insanoğlu da onları kovalarlar. Kuşları kovalayan erkekler, Roma'da bulunmuş olan mozaiklerde (Lev. 109 b; 110 a) yer almışlardır. Bu mozaiklerin tam ortasında Dionysos'un eşi Ariadne yer almaktadır. Ariadne'nin etrafı asma yaprakları ve olgunlaşmış üzümlerle bezenmiştir. Üzümlerin yanında kuşlar ve hemen yakınlarında ellerindeki sopalarla onları kovalayan erkekler bulunmaktadır²⁰⁴.

Üzüm asmalarını gerçek hayattaki gibi birbirinin dolanmış şekilde tasvir etmiş olan diğer ünlü bir mozaikte Antakya Müzesi'nde bulunmaktadır. Envanter numarası 844 olan bu mozaik (Lev. 111 b) de bulunmuştur. Mozaikte Spartalılar'ın babası olarak bilinen Lysurgus asma dalları arasında tasvir edilmiştir.

Roma Dönemi'nde Afrika'da üzümle ilgili mozaikler bulunmuştur. Günümüzde Bardo Müzesi'nde korunan ve Thuburbo Maius antik kentinde (günümüz Tunus'u) bulunmuş olan

²⁰² Estin – Laporte 1987, 140-141.

²⁰³ Jashemski 1979, 219-232.

²⁰⁴ Jobst 1977, 74.

mozaikte Dionysos ve Ariadne çıplak olarak asmaların altına uzanmış şekilde (Lev. 110 b) resmedilmiştir. Dionysos'un elinde şarap kadehi bulunmaktadır. Resmin hemen önünde bulunan iki adamda aynı kadehi Dionysos'un şerefine kaldırırken görülmektedir. Tunus'ta bulunan diğer bir Roma kenti olan Kartaca'da çok kalın gövdeli bir asma (Lev. 111 a) tasvir edilmiştir. Perdeli revak olarak adlandırılan bu mozaikte tek bir gövdeden oluşan üzüm dolu ulu bir asma betimlenmiştir²⁰⁵. Üzümlerle ilgili bulunmuş olan bir duvar mozaïği örneği de günümüzde Antakya Müzesi'nde bulunmaktadır. M.S. 4. yüzyıla tarihlenen ve Harbiye'de bulunmuş duvar mozaïğinde (Lev. 111 b) Spartalılar'ın babası olarak bilinen Lykurgos'un asma dalları arasında tasvir edilmiştir. Bu asma gerçeğe çok yakın bir biçimde betimlenmiştir. Öyle ki asmanın tırmanma için kullandığı sürgün dalları bile ustalıkla resimde gösterilmiştir.

3.5.4. Kabartmalarda Üzüm Bağları

Kabartmalarda üzüm meyvesi sıkça tasvir edilmiştir. Duvar resimlerinde üzüm dalları yaprakları ile resmedilirken kabartmalarda çoğunlukla sadece meyve yalnız olarak tasvir edilmiştir. Pompei'de bulunmuş olan bir kabartmada (Lev. 112 a) mitolojik canlı Satyr üzeri bol üzüm dolu fakat yaprak bulunmayan bir üzüm ağaçcığının yanında betimlenmiştir.

Side antik kenti de üzüm bir çok sembolle beraber aynı kabartmanın (Lev. 112 b) içinde yer almıştır. Roma Dönemi'ne ait girland örneklerinde üzümler, girlandın tam ortasında, alt kısımda yer almaktadır. Bu biçimde düzenlenmiş girlandlara Aphrodisias, Millet ve Hierapolis antik kentlerinde bulunan lahitler üzerinde (Lev. 113 a; 114 a-b) rastlanmıştır. Side Antik kentinde bulunan bir lahitin üzerinde bulunan kabartmada çok estetik bir amphoranın içinden asma dalları çıkmaktadır (Lev. 113 b). Bu tip sahneler üzüm ile şarabın ilişkisini göstermek için yapılmış ya da tamamen Dionysos kültü ile ilişkili olabilir. Bu tip bir resim Pal. Corsini, Roma'da bulunmuş bir lahidin (Lev. 113 c) üzerinde de resmedilmiştir.

Roma Dönemine ait, üzerinde erosların üzüm toplarken tasvir edilmiş pek çok lahit de rastlanmaktadır. Bu lahitlerde (Lev. 116 a-b; 117 a) cubidolar üzümleri toplamakta ve sepetlerin içine doldurmaktadırlar. Selçuk Müzesi'nde bulunan Roma Dönemi'ne ait bir lahit de (Lev. 117 b) ise cubidolar yerine nymphealar üzüm toplarken bağın içinde tasvir edilmişlerdir.

Arkeolojik kazılarda Konya'nın Ereğli ilçesine bağlı İvriz nahiyesinde ortaya çıkarılan M.Ö. 8. yüzyıla ait büyük taş kabartmalarda Hititlerin üzüm kültürüne verdikleri önemim en büyük kanıtıdır. Kabartmada bereket tanrısı Tarhu, sağ elinde asma dalı, sol elinde buğday başaklarıyla tasvir edilmiştir. Tanrının karşısındaki insan figürü ise Hitit Kralı Waspalawas'a

²⁰⁵ Aries – Duby 1985, 426-436.

aittir. Kral iki elini kavuşturarak tanrısından bereket dilemekte, tanrı Tarhu elindeki iki değerli gıda olan üzüm ve buğdayı krala sunmaktadır. Üzümün tanrı Tarhu'nun sağ elinde bulunması, buğdaya göre daha kıymetli olduğunu ifade etmektedir²⁰⁶.

3.5.5. Vazo Resimlerinde Üzüm Bağları

Üzerinde üzüm bağları ile ilgili sahne bulunan M.Ö. 6. yüzyıla tarihlenen en eski kap (Lev. 116 a) Atina Akropolü'nde bulunmuştur. Bir karıştırma kabının üzerinde bulunan resimde Atinalı bir kadın çardağa sardırılmış asmaların altında otururken resmedilmiştir. Resimde üzümler çok büyük tasvir edilmiştir²⁰⁷.

M.Ö. 380 yıllarına Geç Klasik Dönem'e ait vazoda (Lev. 118 b) Pan üzüm toplarken resmedilmiştir. Üzüm ağaççığının hemen altında Dionysos ve Adriane uzanmıştır²⁰⁸.

Üzümlerle ilgili vazo resimleri içinde en muhteşem olanı mavi cam vazoya (Lev. 119) yapılmış olan resimdir. Bu resimde eroslar şarap yaparken görülmektedir²⁰⁹.

²⁰⁶ E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları (2003) 515.

²⁰⁷ Thompson 1982, 32.

²⁰⁸ CVA, 20, 16-18.

²⁰⁹ Jashemski 1979, 219-225.

4. BAHÇELERDE KULLANILAN ALET VE EKİPMANLAR

Bahçelerde kullanılan alet ve ekipmanlarla ilgili görsel verilere ilk olarak Mısır papiruslarında, duvar resimlerinde ve kabartmalarında rastlanmaktadır. Mısırlıların bahçeler için kullandıkları en önemli ve hayati alet tulumlar olmuştur. Mısırlılar kendileri için çok önemli Nil nehrinin suyunu çok iyi değerlendirmişlerdir. Nil'in suları ülkenin uzak bölümlerine ince kanallar, bentler, teraslar savaklar yardımıyla taşınmıştır. Daha sonra insanlar bu kanallardan, bir ucunda ağırlık, bir ucunda da kova olan tulumlar yardımıyla su alarak bahçelerini sulamışlardır (Lev. 53 c). Mısır'da bu sistem, aynı metotla, insan gücü yerine makine gücünden yararlanılarak devam etmektedir²¹⁰. Suyu kaynaktan tulumla yardımı ile aldıktan sonra bahçıvanlar omuzlarına astıkları her iki yanında da su kovası bulunan sistem sayesinde suyu istedikleri uzaklıklara taşıyarak bahçenin sulamasını yaparlardı (Lev. 77 b; 79 b). Mısır'da toprağı sürmek için saban kullanılırdı. Sabana da öküz koşturulurdu (Lev. 76 b-c; 77 a; 122 b; 123 b). Mısırlılar ayrıca meyve toplamak için maymundan yararlanırlardı. Ağacın üst dallarına rahatlıkla tırmanabilen bu hayvan üst dallardaki meyveleri toplamak için kullanılırdı (Lev. 78 b). Toplanan ürünün taşınması için de eşekten faydalanılırdı (Lev. 80 b). Buğdayları biçmek için günümüzdeki orağın tıpatıp aynısı bir alet kullanırlardı (Lev. 77 a; 80 a). Çapa olarak kullandıkları alet günümüzdeki çapadan biraz farklıydı. Bir tarafı dik A harfine benziyor, tutma yerinin ucu düz toprağı işleyecek ucu ise sivriydi (Lev. 79 c, 123 a; 124 a). Mısırlıların meyve sepetleri de son derece iyi tasarlanmış sepetlerdi. Bu sepetler dikdörtgen veya ağzı geniş silindir formunda palmiye gövdesinden yapılıyordu (Lev. 78 a-b). Bazı sepetler kolay taşınabilsin diye alt köşelerine dört uzun kayış monte ediliyordu (Lev. 78 b). Mısırlılar ithal ettikleri koca ağaçları taşımak içinde pratik bir yol bulmuşlardı. Toprak saksı içinde bulunan ağaçların saksılarının altından omuz seviyesine kadar deri bir kayış geçirmişlerdir. Omuz seviyesindeki kayışın altına uzun bir çubuk yerleştirmişler ve bu çubuğu önde iki arkada iki olmak üzere dört kişi ile taşımışlardır.

Atina'da bulunmuş bir amforanın üzerindeki resimde, zeytin hasadı yapılırken günümüzde olduğu gibi uzun sırtıklar kullandığı betimlenmiştir (Lev. 80 c). Roma Dönemi'ne ait antik yazarların verdiği bilgiler ve arkeolojik bulgular eşliğinde L. Farrar 'Ancient Roman Gardens' kitabında o döneme ait bahçe aletlerinin grafiksel çizimlerini ve o dönemdeki isimlerini bir tabloda toplamıştır (Lev. 125). Bu tabloyu inceleyecek olursak bu aletlerin günümüzdeki tarım aletlerinden çok fazla bir farkı olmadığı anlaşılmaktadır. Roma'da bulunan bronzdan

²¹⁰ Semple 1929 b, 111-148.

yapılmış bir saban heykeli de bulunmuştur. Bu örnekte günümüz sabalarına çok benzemektedir (Lev. 124 b).

5. ÖZEL BAHÇELER

5.1. Hesperidler'in Bahçeleri

Hesperos, ya da Batı Kızları diye anılan Hesperidler Hesiodos'a göre Okeanus Irmağı'nın ötesinde, geceyle gündüzün sınırlarında oturan ince sesli perilerdir. Nyx, yani gece tanrıçası bunları kendi kendine yaratmıştır. Daha sonraki efsanelerde Zeus'la Themis'in ya da Phorks'le Keto'nun kızları oldukları söylenir. Kimi efsanelerde Hesperidler'e baba olarak Atlas ya da Hesperos yıldızı verilir²¹¹.

Hesperidler'in başlıca görevleri bir zamanlar Hera ile Zeus evlenirken yapılan törende, Gaia tarafından Hera'ya armağan edilen altın elmaların yetiştiği 'Tanrılar Bahçesi'ni Phorkys ile Keto'nun (ya da Typhon ile Ekhidna'nın) oğlu olan bir dragonun yardımıyla gözetip kollamaktı. İçinden ambrosios (tanrıların ölümsüzlük veren yemeği) fişkırان kaynakların çevresinde koro halinde şarkı söylerlerdi.

Hesperidler, Herakles sikline bağlıdırlar. Kahraman ölümsüzlük meyvelerini onların bahçesinden almaya gitmesi müstakbel tanrılaştırmasının önceden verilmiş bir işaretidir²¹².

5.2. Babil'in Asma Bahçeleri

'Dünyanın Yedi Harikası'ndan biri olarak yaygın bir ün kazanan Babil'in Asma bahçelerinin kimliği asla kesin olarak saptanamamış, aslında varlığı bile kanıtlanmamıştır.

Ama Babil'in Asma Bahçeleri hakkındaki düşüncemizi hayli güçlendiren tanımlar yapmış olan başlıca beş yazar vardır. Babil konularındaki tanıklığına en çok sempati duyulacak olan otorite, kuşkusuz Berossos'dur. Doğumu genellikle M.S. 350 sonrasına tarihlendirilen Berossos Büyük İskender'in çağdaşıydı. Bize, Kalde kökenli bir Bel (Babil ülkesinin ulusal tanrısı Marduk) rahibi olduğu anlatılır. Daha sonraları Babil'den ayrılıp yaşamını sürdürmek üzere Kos adasına gitmişse de, İ.Ö. 280 sıralarında Babil Tarihi adlı (bir çift kitabı diğer eşi de Asur'la ilgiliydi) dikkate değer bir kitap yazmıştır. Bu kitabı, çivi yazısı dünyasını kapalı bir kutu gibi gören Yunanlılar'a Mezopotamya kültürünü açıklamak amacıyla yazmıştı. Berossos'un yapıtından geriye kalanlardan çıkan, bin yıldan fazladır harfiyen el altında bulunan ve o zaman Babil akademilerinde hala geçerli olan Sümerce ve Akadca yazılmış geleneksel çivi yazısı (Lev. 121 a) edebiyatıyla doğrudan tanışık olmasıdır. 'Babil Tarihi', yazarı tarafından, Marduk Tapınağı ile rahiplerini ve Babil ilmini takdir ettiği bilinen I.

²¹¹ Erhat 1989, 155.

²¹² Griminal 2005, 290-291.

Antiokhos'a (İ.Ö. 281-260) adanmıştır. Yunanlılar diğer halkları barbar görme eğiliminde olduğundan, kitabın yaygın biçimde okunmadığı tahmin edilmektedir. Kitabın aslı günümüze kalmamış ise de, bu son derece değerli yapının çoğunun, geç yazarların ondan alıntı yapması sayesinde korunduğu için şanslıyız. Mezopotamya düşünce ve geleneğinde büyük ölçüde örtüşen ne varsa, çivi yazısı metinlerinden öğrenilmiştir. Berossos, notlarında, 'Babil'in Asma Bahçeleri'ni Nabukodonosoros'a (II. Nabukadnezar) yakıştırır. Bu bölüm, daha geç yazarlardan Josephus tarafından iki kez alıntılanmıştır. Josephus, Yahudi tarihini ve kültürünü, hemen hemen Berossos ile aynı ruhta anlatmaya çalışmıştır. Nabukadnezar'ın yapıtlarıyla ilgili tanımları şöyledir: 'Sarayında, dağlar gibi şekillendirdiği ve üstlerinde her türden ağacı diktiği taş tepeler vardı. Üstelik. anavatanındaki alışkanlıkların özlemine çeken Medli karısı için, sözde asılı bir cennet kurmuştu²¹³, '...ve bu sarayın içine, dağ manzarasını aynen kopya ettiği ve benzerliği tamamlamak için her tür ağaç diktiği çok yüksek taş teraslar dikerek, Asma Bahçeler denen yapı kurdu; çünkü Med Ülkesi'nde büyümüş olan karısı dağlık yerlere tutkundu'.

Yerli kaynaklar, II. Nabukadnezar'ın karısından söz etmez ama, Babilliler'le Medler arasındaki bir hanedan evliliği tarihsel açıdan akla yakındır. Berossos'un verdiği bilgiye göre bu Med prensesinin adı Amytis'tir.

Bu konuyla ilgili diğer dört bahçe tanımı, daha titiz teknolojik ayrıntılar içermektedir. İ.Ö. 1. yüzyıl ortalarında yaşamış olan Diodoros bu bahçeleri şöyle tanımlar: 'Akropolisin yakınlarında Asma Bahçe diye adlandırılan yer de vardı. Bunu Semiramis değil, odalıklarından birini hoşnut etmek için, geç bir Suriye kralı yapmış; çünkü söylenenlere göre Pers ırkından olan ve ülkesinin dağlarındaki çayırların özlemiyle tutuşan kadın, dikili bir yapma bahçe hilesiyle, ülkesine özgü manzarayı taklit etmesini istemişti kraldan. Park, her bir kenar üzerinde dört plethra'ya (1 plethra= 30.8 m) erişiyor, bahçeler bir yamaç gibi eğimli olarak ele alındığından ve yapının birkaç bölümü kat kat birbiri üzerine çıktığından, tiyatroyu andıran bir görüntü ortaya çıkıyordu. Yüksekçe çıkan teraslar yapıldığı zaman, altlarına, dikili bahçenin bütün ağırlığını taşıyan ve yöntem uyarınca azar azar birbiri üstüne çıkan galeriler de yapılmış. Elli cubit (1 cubit= 444 mm) yüksekliğindeki en üst galeri, kenti çeviren surların kuleleriyle bir düzeyde yapılan en yüksek park yüzeyini taşımaktaydı. Daha da, ötesi, büyük masrafla yapılmış surlar yirmi iki foot (1 foot=296 mm) kalınlığında. her iki sur arasındaki geçit ise on foot eninde idi. Galerilerin çatıları, bindirme kapsamında, on altı foot uzunluğunda ve dört foot genişliğinde taş kirişlerle kapatılmıştı. Bu kirişlerin üstündeki çatıda, önce çok miktarda katranla döşenmiş bir kamış tabakası, bunun üzerinde çimentoyla yapıştırılmış iki sıra pişmiş tuğla ve üçüncü tabaka olarak da, topraktan gelen nem aşağıya

²¹³ Clayton _ Price 1995, 42.

işlemesin diye, bir kurşun tabakası vardı. Bütün bunların üzerine en büyük ağaçların kökleri için yeterli olan derinlikte toprak yığılmış ve zemini düzelterek sık aralıklarla her türden ağaç dikilmişti. Bu ağaçlar büyüklükleri ve çekicilikleri ile görenlere zevk veriyordu. Hepsi ışık alan galerilerde, çeşit çeşit kraliyet köşkleri bulunmaktaydı. Bir de, en üst kattan gelen açmaların ve bahçelerin su gereksinimini karşılayan makinelerin bulunduğu bir galeri vardı. Makineler ırmaktan bolca su çekerken, bunu dışardan kimse göremezdi²¹⁴.

Bilim adamları, Diodoros'un tanımının kısmen, İskenderiyeli Kleitarkhos diye birinin İ.Ö. 4. yüzyılın son yıllarında yazdığı kayıp bir İskender Tarihinden çıktığı sonucuna varmışlardır²¹⁵. Kleitarkhos İskender'in III. Dareios yönetimindeki Pers ordusunu bozguna uğrattığı sıralarda doğmuştu. Kendisi Babil'e hiç gitmese bile İskender'e hizmet etmiş ve kenti görmüş olan askerlerle konuşma olanağı bulmuş olabilirdi. Ayrıca, İ.Ö. 400 civarlarında bir savaş tutsağı olarak Pers sarayında doktorluk yapmış olan Ktesias adlı bir Yunanlı doktor da bilgi aktarır. Quintus Curtius Rufus'a ait İskender Tarihi'den (V.1.35) alınan aşağıdaki raporun altına herhalde aynı kaynaklar yatmaktadır:

'İç kalenin zirvesinde, Yunan şairlerin beylik konusu asma bahçeler vardır. Yükseklikleri kent surlarına eşit olup, yüksek ağaçları güzel gölge verir. Ağ gövde çevresi on iki foot, yükseklikleri elli foot olup; öyle ki, bunlar kendi topraklarında bile daha verimli olamazlardı. Bu ağaçları destekleyen, taş paye dizileriyle yükseltilmiş, üzerine, yığılan toprak ile sulama için sağlanan suyu taşımaya dayanacak sağlamlıkta taş bir dikdörtgen kaldırım yayılmış, birbirinden yirmi foot uzaktaki yirmi dayanıklı duvardır. Bu konulara uzaktan bakan biri, onları kendi dağlarında uyuklayan ormanlar sanır. Zaman, yalnız insanoğlunun yapıtlarını değil, doğanın kendisini bile aşındırıp yok else de, köklerle duvarın tepesindeki yol, dört atlı iki arabanın kolayca yan yana geçebileceği kadardır. Sura ve Asma Bahçe'ye dünyanın yedi harikasından biri denmesi bu bakımdandır. Bahçe dikdörtgen şeklinde olup, her bir kenarının uzunluğu dört plethradır. Küp benzeri damalı temeller üzerine birbiri ardınca oturtulmuş kemerli tonozlardan (Lev. 121 c). oluşmaktadır. Pişmiş tuğla ile asfalttan yapılmış olan içleri oyuk temeller, en büyük ağaçların dikilmesine olanak tanıyan derinlikte toprakla kaplıdır. Temeller, tonozlar ve kemerler de bundan yapılmıştı. En üstteki teraslara bir merdivenle tırmanılıyor, bu merdivenlerin yanlarında yanalar bulunuyordu. Bu işle görevlendirilenler, sıkışmış ve dev gövdeli ağaçlarla tika basa yığılmış bir fidanlık olan bu muazzam yapı, hala tamdır. Geleneksel inanışa göre, Babil'de hüküm süren bir Asur kralı, bu işi kraliçesini sevindirmek uğruna gerçekleştirmiş. Orman manzarasından hoşlanan kraliçe, kocasını, doğa güzelliklerini bu çapta bir bahçe yoluyla taklit etmeye ikna etmiş'.

²¹⁴ Diodoros Siculus, II 10.

²¹⁵ Clayton - Price 1995, 43.

Strabon'un konu üzerine söylediklerinin, yine Büyük İskender'in saltanatı sırasında yazmış olan Onesikrates'in kayıp bir metninden çıkarıldığı sanılmaktadır²¹⁶: 'Babil de bir ovada uzanır ve surlarının çevresi üçyüz seksen beş stadiumdur (1 stadium=185 m). Surlarının kalınlığı otuziki foot, kuleler arasında ki yükselti elli cubit ve duvarın tepesindeki yol dört atlı iki arabanın geçebileceği kadardır. Sura ve Asma bahçeye 'dünyanın yedi harikası' denmesi bu nedendir. Bahçe dikdörtgen şeklinde olup, her bir kenarının uzunluğu dört plethradır. Küp benzeri damalı temeller üzerine birbiri ardınca oturtulmuş kemerli tonozlardan oluşmaktadır. Pişmiş tuğla ile asfalttan yapılmış olan içleri oyuk temeller, en büyük ağaç dikilmesine olanak tanıyan derinlikte toprakla kaplıdır. Temeller, tonozlar ve kemerler de bundan yapılmıştı. En üstteki teraslara bir merdivenle tırmanılıyor, bu merdivenlerin yanlarında vanalar bulunuyordu. Bu işle görevlendirilenler, Fırat'tan yukarıya vanalar yoluyla bahçeye aralıksız su sevk ediyordu. Bir stadium enindeki ırmağa gelince, kentin ortasından akmakta olup, bahçe de ırmağın kıyısındadır'²¹⁷.

Son olarak, İ.Ö. 250 civarında yaşadığı düşünülen ve yaptığı dünyanın yedi harikası listesi gelenekte en çok geçerlilik kazanan kişi olan Byzantion'lu Philon'dan söz edebiliriz. Babil'in ünlü bahçesi hakkında şunları söyler: 'Asma Bahçe'nin yer düzeyi üzerindeki bir yüksekliğe dikilmiş bitkileri vardır ve ağaçların kökleri bir teras tepesine yerde olduğundan daha derin gömülmüştür. Yapım tekniği budur. Bütün kitle taş sütunlarla desteklendiği için alttaki tüm alan oyulmuş sütun kaideleriyle kaplanmıştır. Sütunlar çok dar aralıklarla yerleştirilmiş hatılları taşırlar. Hatıllar palmiye gövdeleridir; çünkü bu tip odun, diğerlerinden farklı olarak, çürümez ve nemlenip ağır bir baskıya maruz kaldığı zaman yukarıya doğru kıvrılır. Üstelik, kıvrım ve yarıkları içine yabancı maddeler alabildiğinden köklere besin sağlar. Bu yapı, bahçelerde çoğunlukla rastlanan türde geniş yapraklı ağaçların, her cinsten çeşit çeşit çiçeğin, kısacası göze hoş gelen ve keyif veren her şeyin dikili olduğu geniş ve derin bir toprak kitlesini taşır. Bütün alan, yeryüzündeki sert toprak gibi aynı şekilde sürülmüş olup, aşılama ve çoğaltmaya o toprak kadar uygundur. Böyle olunca da, alttaki sütunların arasında gezinenlerin başları üzerinde sürülü bir tarla uzanır. Toprağın en üst yüzeyi ayaklar altında ezilirken, destek çatısına en yakın yerde bulunan alttaki yoğun toprak, el değmemiş olarak kalmıştır. Yüksekçe kaldırılmış kaynaklardan çıkan derelerce suyun bir kısmı eğimli kanallardan aşağı düz bir çizgide akar, bir kısmı da, dirsek ve spiraller yoluyla, bu araçların kıvrımlarından mekanik güçlerle itilerek yukarı fıskırtılır. Yüksek bir seviyedeki sık ve çok sayıdaki çıkış yerinde bir araya getirilen bu sular, bahçenin tümünü sulayarak bitkilerin derindeki köklerini ıslatır ve tüm tarım alanını sürekli nemli tutar. Bunun için çimen hep

²¹⁶ Clayton – Price 1995, 44.

²¹⁷ Strabon, Geog. XVI, 1.5.

yeşildir ve aralıksız nemle irileşip dolgunlaşan ağaç yaprakları esnek dallara sımsıkı bağlı büyür. Temeli ıslak tutma olduğu için zeminin altındaki kanal ağında dolaşarak her yana yayılan bütün su stoğunu yukarıdan emer ve ağaçların yerleşik düzeni ile üstün kalitesini güvence altında tutar. Bu, kraliyet lüksünün bir sanat yapımıdır ve en çarpıcı yanı da, tarım emeğinin izleyicilerin başları üzerinde asılı olmasıdır²¹⁸.

Şu halde, Asma Bahçeler hakkında pagan yazarlardan bize miras kalan belli başlı bilgiler bunlardır. Eğer yazarların ortak anlatımlarından birine güvenilecekse, arkeolojik kanıtlar, bahçelerden Kral Nabukadnezar'ın sorumlu olduğunu bildiren Berossos'dan yanadır. Eski Mezopotamya'nın diğer kraliyet bahçeleri hakkında, bölgedeki kralların bahçelerine değer verip çok ilgi gösterdiklerine ilişkin bol kanıt vardır.

Eski Asur kralları, bize bıraktıkları kraliyet yazıtlarında bahçelerini anlatmışlardır. Ninova'da I. Tiglat-Pilaser (İ.Ö. 1115-1077) zengin bahçeleri ve meyve ağaçlarıyla gurur duyarken, bir başka Asur başkenti Nemrud'da (İncil'de Kalhu) II. Asumazirpal (İ.Ö. 883-859) bize bıraktığı taş stel üzerindeki uzun yazıtta, iç kale ile Dicle Irmağı'nın yanındaki kraliyet bahçelerini nasıl kurduğunu, bunları, yine etkili askeri seferler sonucunda yabancı bölgelerden ele geçirilen bitki türleriyle nasıl donattığını anlatmıştır:

'Yukarıdan gelen su kanalı bahçelere akar; patikalar güzel kokularla doludur; zevk bahçesinin çağlayanları gökteki yıldızlar gibi parlar. Meyve salkımlarıyla asmalar gibi kuşanmış nar ağaçları, bu zevk bahçesindeki esintileri zenginleştirir. Ben, Assur-nasir-apli, sevinçler bahçesinde bir sincap gibi boyuna meyve toplarım'²¹⁹.

Günümüzde British Museum'da bulunan çivi yazısı bir bütün tablet, İncil'de Merodah-Baladan olarak geçen Babil Kralı Marcluk-ap la-iddina'nın (İ.Ö. 721-710 ve 703) bahçesinde bulunan bitki çeşitlerinin sıralandığı erken bir el yazmasından hazırlanmış daha geç bir kopyadır (Lev. 121 b). Sıralanan altmış yedi çeşidin çoğu sebzedir.

850 hektarlık bir alana sahip Babil, eski Mezopotamya'nın en büyük kentidir. Kent, Nabupolassar'ın başlayıp Nabukadnezar'ın bitirdiği çift savunma surlarıyla kuşatılmıştır. Bu surlar, çok uzaktan bile ezici bir görünüm sunmuş olmalı ki, bunların en azından Strabon'a göre 'Dünyanın Yedi Harikası'ndan birini oluşturmayı hak etmiştir. Kentin üzerinde yükselen kule (ziggurat) tanrı Marduk'a adanan muazzam tapınak yapı grubu içinde, Marduk'un tapınağı Esagila'nın yakınında yer alıyordu. Nabukadnezar'dan sonraki yüzyılın Babil'i hakkındaki bazı şeyleri, Herodotos'un 'Tarihler'inden biliyoruz. İ.Ö. 490-480 arasında ve çoğunlukla 'Tarihin Babası' adıyla anılan Herodotos, kuşkusuz en iyi tanınan Yunan yazarıdır. Yunanlılar'la Persler arasındaki ölümcül mücadeleyi belgeleyen ünlü yapıtı, Mısır

²¹⁸ İngilizce'ye Profesör David Oates çevirmiştir.

²¹⁹ Asumazirpal steli, Clayton – Price 1995, 47.

ve Babil ile ilgili pek çok büyüleyici ayrıntı dahil, eskiçağ dünyası hakkında zengin bilgiler içerir. Herodotos, Marduk'un tapınak yapılarını şöyle tanımlamaktadır: 'Kentin iki yarısı ortasında bir kale vardır. Bir yarıda çok dayanıklı bir surla çevrili kraliyet sarayı, diğer yarıda ise Babil'in Zeus'u Bel'in tapınağı bulunur. Tapınak, her kenarı iki furlong (Bir milin sekizde biri, 200 metrelik uzaklık) olan bronz kapılı kare bir yapı olup, benim zamanımda hala varlığını sürdürmekteydi. Bunun bir furlong karelik yekpare bir orta kulesi vardır. Bu kulenin tepesine bir ikincisi, sonra da üçüncüsü dikilmiş olup böyle böyle yediye kadar çıkar. Yedi kulenin hepsine dışardan dönen spiral bir yolla tırmanılabilir ve hemen hemen yarı yolda, tepeye çıkmakta olanların dinlenmesi için oturma yerleri bulunur. En üst kulenin zirvesinde büyük bir tapınak durmaktadır. Tapınakta, işlemeli örtülerle kaplanmış bir divan, yanında da altın bir masa bulunur. Kutsal yerde hiç resim yoktur ve (eğer Bel rahipleri olan Kaldeliler'e inanılırsa) tanrının seçmiş olduğu Asurlu bir kadın dışında orada kimse tek başına gecelemez. Mısırlılar'ın Thebai'de anlattığı buna benzer bir öykü var. Oradaki Thebai'li Zeus'un tapınağında da sürekli bir kadın geceler ve söylediklerine göre bu kadının erkeklerle cinsel ilişkiye girmesi yasaklanmıştır. Lykia kenti Patara'da da yine böyle bir örnek var. Orada her zaman bir kabin bulunmadığı için, gerektiğinde kahinin yerine konuşan rahibe, gece boyu tapınağa kapatılır: Babil tapınağında, daha aşağıda ikinci bir kutsal yer bulunur. Burada altın bir tahtta oturan tamamı altın bir Bel heykeli, yanında da altın bir masa vardır. Kaldeliler'in anlattığına göre, bunların hepsini yapmak için yirmi iki tondan fazla altın kullanılmış. Ziggurat, kuşkusuz Mezopotamya uygarlığının belirleyici özelliğidir. Herodotos'un belirttiği gibi, tepesinde küçük bir tapınak yükselen, kerpiç tuğladan yapılmış basamaklı bir kule biçimindedir. Irak'ın eski kentlerinin pek çoğunda küçüklü büyüklü zigguratlar varsa da, en ünlüsü Babil'inkidir. Nabukadnezar'ın dönemine tarih olarak en yakını Herodotos olup, öyküsünde Asma Bahçeler'in adını anmaması şaşırtıcıdır. Bunu açıklamak gerçekten zordur. Kimileri, bahçelerin zigguratın üzerine yerleştirilmiş olabileceğini düşünmektedir²²⁰.

Profesör Wiseman, Babil'in asma bahçeleri ile ilgili çalışmalarından yola çıkarak, Nabukadnezar'ın kraliyet bahçelerinin yerinde eskiye göre canlandırılmış bir panoramasını ortaya koyar²²¹. Geleneksel anlatılarla buluntu yerinin arkeolojik olasılıklarını birleştirme girişimi olan bu rekonstrüksiyon (Lev. 122 a) şimdiki kanıtlarla yapılabilenin en iyisidir.

Babil'in asma bahçelerinin bu kadar popüler olma nedeni antik gezginlerin anlattıklarına gösterilen aşırı ilgi ve yazarlarca kontrol edilmemiş bilgilerin kitaptan kitaba aktarılmasıdır. Klasik yazarların Asma Bahçeler ile ilgili tanıklığı etkileyicidir ve hiç de hafife alınamaz.

²²⁰ Clayton – Price 1995, 50.

²²¹ Wiseman 1983, 137-144.

Yapıtların Berossos tarafından Nahukadnezar'a mal edilişi kralın yapı faaliyetlerine ilişkin bilgiler gerçeğe uygun düşmektedir ve kraliyet bahçesinin geleneksel olarak Mezopotamya sarayına özgü bir ögedir. Çivi yazısı metinlerde Asma Bahçeler'e ilişkin bilgiler bulunmayışının, Herodotos'un Babil'i tanımlarken konuyu atlamış olması bu bahçelerin gerçekçiliği ile ilgili ciddi bir sorun yaratmaktadır. Öte yandan, Asur bilim alanında sürekli yeni gelişmeler olmaktadır. Irak Devleti Eski Eserler ve Miras Organizasyonu tarafından yürütülen Babil kazılarında, sorunu doğrudan aydınlatacak bir tabletin gün ışığına çıkarılması her an mümkün olabilir. Sorun şimdilik ortada kalsa da, Asma Bahçeler'in bir zamanlar Babil'in kararan göğüne karşı siluet halinde görülmüş olmaları olasılığı da vardır. Sonuçta, bize anlatılan bahçeler asla varolmamış bile olsalar, kent surları vardı ve Strabon'un görüşüne uygun olarak, Babil kenti mutlaka 'Dünyanın Yedi Harikası' içine katılmaya hak kazanmalıdır²²².

5.3. Cennet Bahçeleri

Çok eskilerden beri geçmişe, şimdiye ve geleceğe ilişkin cennet miti, neredeyse ulaşılmaz, muhteşem biçimde donatılmış bir bahçe ile ilintilidir.

Cennet üç büyük dinin kutsal kitaplarında Tevrat, İncil ve Kuran'da verimli bahçeler olarak anlatılmıştır.

Cennetin açıklamaları, Tevrat'ın ilk bölümü olan Yaratılış'da (Tekvin) yer almıştır. Aden Bahçesi, diğer Yahudi kaynaklarında da ifade edildiği gibi, Tanrı'yı hoşnut edenlerin ve dünyada güzel davranışta bulunanların ödüllendirildiği sonsuz yaşam olan cennettir. Yaratılışta cennet bahçesi hakkında anlatılan şöyledir:

'RAB Tanrı doğuda, Aden'de bir bahçe dikti. Yarattığı Adem'i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. Aden'den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu'²²³. Yine bütün insanlığın bildiği Adem ile Havva'nın cennetten kovuluş hikayesi de Tevrat'ın 1. bölümü olan Tekvinin 3. bölümünde detaylı olarak anlatılır. Bu bölümde Tanrının Adem'i yasak ağaçtan meyve yediği için ceza olarak cennetten kovuşu ve onu yeryüzüne toprağı işlemek üzere gönderişi bahçe tarihi açısından oldukça önemlidir: 'Toprak sana diken ve çalı verecek, Yaban otu yiyeceksin... Böylece Rab Tanrı, yaratılmış olduğu toprağı işlemek üzere Adem'i Aden bahçesinden çıkardı'²²⁴.

²²² Clayton – Price 1995, 38-57.

²²³ Tevrat, Tekvin 2, 8-10.

²²⁴ Tevrat, Tekvin 3, 18-23.

Hıristiyan Cennet Bahçesi geleneği, kendine özgü ilginç farklılıklarıyla, Pers ve klasik antik çağ kaynaklarına dayanır. Adem ile Havva'nın sınırsız sunularının tadını çıkarttığı pardez, aynı zamanda ilk günahın işlendiği, iyiliğin kötülüğün ve cinsiyetin farkının ayırdına varılan yerdir. Bu nedenle Hıristiyan sembolünde bahçe, Adem ile Havva'nın kovulması sonucunda yitirilen cenneti çağırıştırır. Öte yandan, Adem ve Havva'nın dünyaya toprağı işlemek üzere gönderilmesinden dolayı bahçeler, cenneti yeniden ele geçirmek, bir yandan da çoğalmak ve toprağı işlemek buyruğunu yerine getirmek için gösterilen çabanın ürünüdür²²⁵.

Ne olursa olsun, anlam içeriklerini doğrudan ya da dolaylı olarak İncil'deki Cennet Bahçesi öyküsünden alan tüm düşünüşlerin ve öğretilerin ana mesajı bu yöndedir bu anlamda da Doğu'nun mirasçısı durumuna gelmiş Batı dünyasının hissiyatını ve düşünüşünü bunlar neredeyse üç bin yıldır derinlemesine etkilemiştir. Aynı kaynaklardan beslenen İslam kültür alanı için de farklı bir şey söz konusu değildir. Yitirilmiş ve yeniden kazanılması gereken cennetin aranması, toplumsal yaşamın farklı katmanlarında gözlenebilir²²⁶.

İslam dininin kutsal kitabı Kuran'da bahçe kelimesinden 130 defadan fazla bahsedilmekte ve onlara çeşitli adlar verilmektedir. Cennet bahçesinin Arapça'daki karşılıkları: Cennet ül Huld, bengilik bahçesi: Cennet Adn, Aden Bahçesi; ya da eski Farsça bahçe anlamına gelen ve batı dillerindeki 'cennet' (Paradies, Paradise) sözcüklerinin de kaynağı olan Pari-daeza sözcüğünden türemiş Firdevs sözcüğüdür²²⁷.

Cennetin ayrıntılı olarak betimlendiği İnsan-Dehr suresinde, insanların içinde yaşayacakları maddi lüksün yanı sıra, serin gölgeler, içmek için çağıldayan sular ve sürekli dolu meyve ağaçları gibi değerli şeylerden çok sık söz edilmektedir:

İyiler ise, kafur katılmış bir kadehten (cennet şarabı) içerler,

(Bu) Allah'ın has kullarının içtikleri ve akıttıkça akıttıkları bir pınardır.

(...)

Sabretmelerine karşılık onlara cennetin ve (cennetteki) ipekleri lütfeder.

Orada koltuklara kurulmuş olarak bulunurlar; ne yakıcı sıcak görülür orada, ne de dondurucu soğuk.

(Cennet ağaçlarının) gölgeleri, üzerlerine sarkar; kolayca koparılabilen meyveleri istifadelerine sunulur.

Yanlarında gümüş kaplar ve billur kaselerle, gümüş beyazlığında (billur gibi) şeffaf kupalarla dolaşılır ki, sakiler bunu (cennet şarabını) ölçüsünce tayin ve takdir ederler.

Onlara orada bir kaseden içirilir ki (bu şarabın) karışımında zencefil vardır.

(Bu şarap) orada bir pınardandır ki adına Selsebil denir.

²²⁵ Barry 2004, 52.

²²⁶ Sarkowicz 2003, 15.

²²⁷ Leisten 1995, 77.

(...)

(Onlara şöyle denir:) Bu sizin için bir mükafattır. Sizin gayretiniz karşılığını bulmuştur²²⁸.

Sözü edilen cennet kaynağı Selsebil'in adı, sonraları suyun eğik düzlem üzerinden çağıldayarak bir kanala aktığı belirli bir çeşme biçimini tanımlamak için kullanılmıştır²²⁹.

Kuran'daki cennet oluşturan birden fazla olasılıkla dört bahçeden 55.surede söz edildiğini görmekteyiz:

Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır.

Öyleyken Rabbimizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsin?

Bu cennetler koyu yeşildir.

Öyleyken Rabbimizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsin?

İkisinden de durmadan fişkırان iki kaynak vardır.

Öyleyken Rabbimizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsin?

İkisinde de her türlü meyveler, hurma ve nar vardır²³⁰.

Yukarıda anılan dört ırmağa ilişkin Kuran imgesi, Müslümanların bu betimlemelerden, dört ırmağı gözlerinde artı biçiminde canlandırarak, cennetin dört bölüme ayrılmış coğrafyasını anlamalarını kolaylaştırmıştır. Bu tasarım, bahçe sanatında, daha İslam öncesi dönemde geliştirilmiş olan chahar bagh kavramına dayanıyordu. Bu bahçe biçimi, bahçe yüzeyinin artı biçimde oluşturulmuş kanallarla ve gitgide küçülen karesel birimlerle bölünmesi ilkesine dayanıyordu. Chahar bagh ilkesinin, Kuran'daki cennet betimlemesine aktarılması ile, bu ilke dinsel İslami bir anlam kazandı²³¹.

Tüm bu cennete benzer bahçelerin temel mimarisi hakkında eski metinlerde somut olarak çok az şey söylenmektedir. Neredeyse hep saray ve tapınaklarla mekansal bir ilişki içinde olan antik bahçe kalıntılarının arkeolojik değerlendirmesi ise çok daha verimli sonuçlar verir. Bu kalıntılardan az çok belirgin olarak okunabilen eski oryantal saray ve tapınak bahçelerinin yapı biçiminin konusal çıkış noktası araştırıldığında, önce yine Tevrat'ın yaratılış öyküsüne gönderme yapmak doğru olacaktır. Çünkü en baştaki bölümlere ayırma motifini, cennet bahçesinden kaynaklandığı açıkça görülen ve daha sonra 'dört ana akıntı koluna ayrılan 'nehir' oluşturmaktadır. Bu dört ana akıntı (eski) oryantal bahçenin ideal tipini oluşturur: Bunlar bahçeyi dört bölüme ayırmaktadır. Tevrat'ın bu motifi de daha eski kaynaklardan devraldığını, Akka yani eski Babil krallarının, Sümerler'in yaklaşık olarak İ.Ö. 2250 yılında boyunduruk altına alınmasından sonra, 'dört mekanın efendisi' ünvanını almaları ve böylece

²²⁸ Kuran, İnsan-Dehr 76, 6-22.

²²⁹ Leisten 1995, 78.

²³⁰ Kuran, Rahman 55, 62-68.

²³¹ Leisten 1995, 79.

muhtemelen kendilerinden önce var olan eski bir düşünüşe sahip çıkmaları da kanıtlamaktadır. Bu düşünüşe göre, dünyanın yaratılış merkezinde dünyayı biçimlendiren ve sulayan bir yaşam kaynağı akıntısı bulunmaktadır. Kültür tarihinin devamında, Doğu'dan Batı'ya binlerce yıl boyunca korunan merkezi bir su kaynağından beslenen dörde bölünmüş bahçe (mekanın) temel yapı biçiminin eşi görülmemiş bir başarı elde etmesinde bu temel düşüncenin etkisini sürdürmesinin de azımsanamayacak payı vardır. En başından beri estetik ve pratik oylaşımın da, biçimsel bahçe diye anılan ve çok sayıda çeşitlemeleri bulunan bu bahçe tasarımının tercih edilmesine kalıcı biçimde neden olduğu yadsınamaz. Kolay algılanabiliyor olmasının yanına bu 'dört mekan'a kolayca ulaşılabilir olması da eklenmiştir. Bu tarzdaki cennet bahçelerinin ilk olarak ortaya çıktığı sıcak ülkelerde özellikle sulama gereksinimi de bu türde bir bahçe biçiminin seçilmesine yol açıyordu²³².

²³² Sarkowicz 2003, 14.

6. EFES YAMAÇ EVLERİNİN PERISTYLIUM VE ATRIUM BAĞÇELERİ

6.1. Efes Antik Kenti

İzmir İli Selçuk İlçesi sınırları içindeki antik Efes kenti'nin ilk kuruluşu Geç Kalkolitik Çağ'da, İ.Ö. 5000 yıllarında başlamaktadır. 1995 yılında, Magnesia Kapısı'nın 400 m güneyinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çanak, çömlek obsidyen aletleri, Efes yöresinde yerleşimin bu çağın sonlarına doğru başlamış olduğunu kanıtlamaktadır.

Deniz kavimlerinin göçlerinin Karanlık devirde İ.Ö. 1200 yıllarında Myken uygarlığı yıkıldı. Hitit İmparatorluğu da bu kargaşada, Trakya'dan Anadolu'ya geçen Phrygler'e yenildi. Hitit ve Myken iktidarlarının yıkılması ile ortaya çıkan boşluğu, 1200'den sonra kuzeybatı Yunanistan'dan güneye göçen Dorlar'dan İon veya Aiol (Eol) lehçesi konuşan Yunanlılar doldurdu. İonyalılar Anadolu'nun batı kıyısında Hermos'un (bugünkü Gediz Nehri) güneyinde Karia'ya kadar yerleşmişken, Aioller bu ırmağın denize dökülen ağzının kuzeyinde oturuyorlardı. Dorlar ise, ilk önce Peloponnes'i ele geçirip daha sonra bugünkü Dodekanas (12 Adalar) üzerinden Anadolu'ya girip güneybatısına yerleştiler. Yunanlılar buraya geldiklerinde kendilerinden olmayan yerli bir halk ile karşılaştılar. Miladi yılların başlarında yaşamış coğrafya bilgini Strabon'a göre bunlar, Kariyalılar ve Lelegler idiler. Ayasuluk tepesinin güneybatı eteğinde daha o zaman, daha sonraları Artemis olarak isimlendirilecek yerli bir ağaç, pınar ve bereket tanrıçasının kültü mevcuttu. Kült yerinin etrafında oturanlarla anlaştıkları halde, Karia yerleşim alanı tahrip edilip Artemission'un yaklaşık 1300 m. batısında kalıcı bir yerleşim merkezi kuruldu²³³.

6.1.1. Hellenistik Dönemde Efes Antik Kenti

İskender'in erken ölümünden sonra (İ.Ö. 323 yılında) kurduğu bütün imparatorluk gibi Efes de karmaşa ortamına sürüklendi. Büyük İskender'in Diadokhları (komutanları ve yakın arkadaşları) tarafından paylaşılan imparatorlukta çok sayıda krallıklar ortaya çıktı. Efesliler, erken 'Diadokhlar dönemi'nde sık sık değişen iktidarlara, iktidar sahipleri veya onların temsilcileriyle uzlaşmaya çalıştılar. Efes ancak İ.Ö. 300 yılında, diğer Diadokhlar gibi kral ünvanını almış Lysimakhos'un krallığında huzur ve devamlılık buldu.

Lysimakhos'un hükümdarlığı, İ.Ö. 281 yılında Kurupedion muharebelerinde Seleukos-Ptolemaioslar ittifakına yenilince sona erdi ve Seleukoslar'a geçti. Romalılar'la Seleukoslar arasındaki kavgada Romalılar tarafını tutan Bergama hükümdarı II. Eumenes, içinde

²³³ Scherrer 2000, 14-17.

Efes’inde bulunduğu Batı Anadolu’nun büyük bir kısmının kendisine verilmesi ile ödüllendirilmiş oldu. Bergama’nın son kralı III. Attalos ölümden önce krallığını Roma halkına vasiyet etti. Böylece Efes için M.Ö. 133 yılında Roma Dönemi başlamış oldu²³⁴.

6.1.2. Roma Dönemi’nde Efes Antik Kenti

Augustus tarafından başlatılan barış döneminde (pax Augusta) Efes’in 2. yy.’ın ortasında gelişmesinin doruğuna ulaştığını, bugünkü harabe halleriyle bile heybetli bir görünüm sergileyen anıtları kanıtlamaktadır. Efes; İskenderiye, Antiokheia (Antakya) ve Atina’dan sonra dördüncü büyük şehir ünvanına haklı olarak sahip oldu. Efes kenti zenginliğini başta limanına borçlu idi. Uzak Doğu’dan ve Batı’dan gelen ithal malları ve zengin eyaletin kendi ürettiği mallar, Efes limanı üzerinden aktarılıyordu. Artemision da büyük bir ekonomik güç idi. Dünyanın yedi harikasından biri olan bu tapınağa, dünyanın dört bir yerinden ziyaretçiler akın ediyordu. Kentin şöhreti önemli ölçüde iki imparator tapınağına sahip olmasından kaynaklanıyordu. Eyaletin diğer kentleri Bergama ve Symrna (İzmir), ile rekabet halindeki Efes, kendisine gururla Asya’nın ilk ve en büyük metropolü ve iki imparator tapınağının bakıcısı (neokoros) ismini yakıştırdı.

Kamusal hayat çok ihtişamlı ve çok yönlü geçiyordu. Paidonomos²³⁵,ların gözetimindeki temel eğitim, gramer, geometri, resim ve müzik dallarında veriliyordu. Daha yüksek eğitim almak isteyenlere, 125 yılı civarında eski vali Tiberius Julius Celsus Polemaeanus için yapılmış olan heroonun üstünde yükselen kütüphane ve Efes ‘Üniversitesi’ olan museion hizmet veriyordu. Arkhiatros’ların denetiminde olan ‘tıp fakültesi’, dört tıp dalında (alet yapımı, cerrahi, diyetik ve diyyagnostik) belirli aralıklarla yarışma düzenliyordu.

Efes’in nüfusu 350.000’i buluyordu. Böylesine güzel ve uyumlu bir dünyanın güneşi hiç batmayacak gibi ise de, bu görünüm yanıltıcıydı. İmparator Traianus (98-117) zamanında Roma İmparatorluğu gelişmesinin zirvesindeyken, hem Artemis’in hem de Pantheon’un diğer eski tanrıalarının yıldızı sönmeye başladı: çünkü onlar; Doğu’dan özellikle de Mısır’dan, gelen kùltlerin tam tersine, ölümden sonra ruhun ne olacağı sorusuna tatmin edici bir cevap veremiyorlardı. Bu konuya ortaya çıkan Hristiyanlık cevap vermeğe başladı. Traianus’tan itibaren Roma İmparatorluğu’nun liberalliği ve cömertliği sayesinde Hristiyanlık ilk temellerini atabilmiştir. Helenistik- Roma Dönemi’nin Efes kenti 10.yy’la kadar yaşamına devam etti. Deniz kıyısı batıya doğru geriye çekildiğinden ancak bir kanalla denize bağlanmış

²³⁴ F. Hueber, Ephesos. Gebaute Geschichte (1997) 34.

²³⁵ 7 yaşından yetişkin olana kadar erkek çocuklarına askeri ve strateji eğitim veren kimseler.Genel olarak bkz. Xenophon, Hellenika, Paidonomos’lar ve işlevleri.

olan kent, Roma İmparatorluğu zamanında da sürekli problemler çıkaran limanın tamamen kum dolması ile ömrünü tamamladı²³⁶.

6.2. Efes Yamaç Evlerinin Tarihi

Kazılar sonucunda Yamaç Evlerinin en erken İ.S. 1. yüzyılda Augustus döneminde yapıldığını ve İ.S. 7. yüzyıla dek bir çok kez onarım ve değişiklikler yapılarak kullanıldığını gösteren kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Evler İ.S. 2. yüzyılda büyük değişikliklere uğramıştır. Bu dönemki ev sahiplerinin güzel sanatlara ve tiyatro oyunlarına büyük ilgi duydukları fresklerde bu konuların işlenmesinden anlaşılmaktadır²³⁷.

6.2.1. Efes Yamaç Evi I

Kazılarla gün ışığına çıkarılan iki adadan (insulae) doğudaki, 1960-67 yıllarında H. Veters başkanlığında kazılmıştır. Modern anlamda bir yapı bloğu oluşturan bu insulaenin kapladığı alan yaklaşık 3000 m² idi. Bülbül Dağı eteklerinde üç teras halinde inşa edilmiş altı oturma birimi vardı (Lev. 126 a). Oturma birimleri, merkezindeki peristyl avlunun çevresinde sıralanmış oda ve diğer mekanlar şeklinde Hellenistik mimariye uygun planlanmıştı (Lev. 126 b). Devrin her türlü konforuna sahip bu evler ayrıca kentin önemli bir yerinde de konumlanmışlardır. Bazılarında küçük hamamlar bile bulunduğu kazılarla tespit edilmiştir. Mekanlar küçük olup dar taraflarında apsisler vardır. Yamaç Evi 1, uzun kullanılma süresi içerisinde çok kez büyük değişikliklere uğradığından peristylli ev tipinin izlerine, ancak adanın güneydoğu köşesinde rastlanır. Yamaç Evi 1, Yamaç Evi 2'den çok daha harap bir şekilde günümüze gelmiştir²³⁸.

Evlere dar, merdivenli sokaklardan geçilirdi. Yamaç Evi 1'in kuzeybatı tarafında, derin sondaj çalışmaları sırasında İ.Ö. 1 yy.'da inşa edilmiş bir peristyl'li ev tespit edildi.

Henüz İ.S. 2. yy.'ın başında büyük bir inşaat projesi için bu ev yıkıldı. Ziyafet Evi ya da Yamaç Saray denilen bu yeni ve büyük evin bir kulübün toplantı evi olduğu ve özellikle ziyafetler için kullanıldığı düşünülmektedir. Ziyafet Ev adanın tüm alanının yarısını kaplıyordu. Esas girişi Kuretler Caddesi'nde Taberna III üzerinde, Hadrianus Tapınağı olarak bilinen yapının tam karşısında idi. Tabernalar önceleri yamacın inşa alanını genişletmek için inşa edilmiş teraslara destek olarak yapılmıştı.

²³⁶ Scherrer 2000, 21-37.

²³⁷ Efes Mz. Müd. Arkeologları 1995, 53.

²³⁸ Wiplinger – Wlach 1996, 89-91.

Ziyafet Evi'nin ekseni Kuretler Caddesi yönelik olup kentin diğer taraflarında uygulanmış Hippodamik sisteme uygun değildir. Devrin bütün konforuyla döşenmiş bu büyük Ziyafet Evinin ısıtılabilen tek mekanı küçük bir bekçi odasıdır, başlıca yan mekanlar bulunamamıştır. Büyük peristyli sayıca 6 x 10 sütunlara tamamlamak uygun olur. Mekanların çoğunda, orta sınıf ailelerin evlerinde daha küçük ve mütevazı örnekleri görülen zengin bezeli fıskiye havuz ve çeşmeler vardı.

Duvarlar 3 m yüksekliğe kadar çeşitli renklerde mermer levhalarla kaplanmış, daha üst kısımlar ise boyanmıştı. Mekan üst kısımları boyanmış olup apsis ve niş kemerleri cam mozaikleriyle vurgulanmıştı. Taban döşemelerde küçük kesilmiş mermer parçalarıyla zengin desenler meydana getirilmişti²³⁹.

6.2.2. Efes Yamaç Evi II

Şimdiye kadar kazılmış, kentin merkezinde, Bülbül Dağı kuzey yamacında yer alan iki adadan batıdaki, Kuretler Caddesi'nin batı ucundaki onur anıtlarının arkasında yer alır. Tümü inşaatla kaplanmış teraslar halindeki alanın büyüklüğü 4.000m²'dir. Bu yapı (Lev. 127) teraslarında oturma birimleri ikişerli olarak sıralanmıştır. En alttaki yapı terasında bulunan atölye ve tabernalar, Kuretler Caddesi'ne açılır. Evlerin fresko, mozaik ve mermer kaplama ile zengince bezeli olması, Roma İmparatorluk döneminin yüksek sınıfının büyük kentlerdeki yaşam kültürünü yansıtmaktadır.

Helenistik-Roma Dönemi Efesi'nin tam merkezinde bulunan insula'nın 1967-1983 yıllarında H. Vettters tarafından yürütülen kazıları, 1999 yılında Yamaç Evleri'nin üstünün, yapının müze şeklinde prezantasyonuna olanak sağlayan koruyucu bir çatı ile örtülmesiyle ilk sonuçlarına ulaşmış oldu. Kompleksin arkeolojik incelenmesi ve yapılar ile yapı süslemelerinin korunması ve sağlamlaştırılması çalışmaları halen sürdürülmektedir.

Adanın kuzey cephesinin Kuretler Caddesi'ne yönelmesine karşın güney cephesi, Hippodamik şehir planının ızgara sistemine uygun olarak düzenlenmiştir. Burada yamaca paralel giden bir sokak, Memmius Yapısı'nın önünde Kuretler Caddesi'ne kavuşur. 26 m'ye ulaşan yükseklik farkını basamaklarla aşan, genelde 3 m genişliğinde sokaklar bu sokağa dik açıyla birleşmektedir. Kuretler Caddesi'nin güzergahı diyagonal olduğundan, ona bitişik olan adalar, yamuk şekillidir.

Yamaç Evi 2'nin inşaat alanının orijinal yapı programı gayet iyi incelenebilir. Her biri Yunan peristylli ev geleneğinin bir örneği olan, birbirine bitişik yaklaşık eş büyüklükte ikişer daire, üç teras üzerinde yer almaktadır. İlk tasarıma göre bu daireler, tek tek odalarının,

²³⁹ Scherrer 2000, 100-102.

merkezde bulunan üstü açık bir iç avlunun (peristylum) etrafında sıralanması ile meydana geliyordu. Işığı avludan alan mekanlar avlunun üstü kapalı galerisine açılıyordu. Sokağa açılan mekanlar azdır, görülen delikler herhalde hava boşlukları idi.

Daireler birbirine bitişik planlandığından, mevcut arsadan en iyi şekilde faydalanılmış oldu. Kullanıldıkları süre içinde evlerin planlarının birkaç kez köklü değişikliğe uğramış olması, sahiplerinin değişmiş olduğunu göstermektedir. Bu durum ve yapı adasının içindeki tek 'parsel'lerin herkesin isteğine göre düzenlemiş olması, çağımızın apartmanlarındaki 'dal re maliki' kavramını çağrıştırır. Yazılı antik hukukta sözü geçen bazı kanun metinleri ve özel durumlar (örneğin, ortak olarak kullanılan çatıların bakımı, pis su tesisatı gibi dava konuları) ancak arkeolojik buluntularla aydınlatılmaktadır. Temellerin incelenmesi ve buluntuların değerlendirilmesi sonucunda ilk inşaatların, İ.Ö. 1. yy'ın sonlarında kısa bir zaman dilimi içerisinde, alanın tümüne yapılmış olduğu anlaşıldı. Çok sayıda değişiklik ve onarım geçirmiş olan evlerin çoğunun, İ.S. 4. yy'ın sonuna, hatta bazılarının 7. yy'a kadar kullanılmış olduğu kanıtlanmıştır. Binaların plan ve kullanımlarında köklü değişikliklere yol açan olaylar arasında, yazıtlarda kaydedilmiş ve nümizmatik raporlarla belirlenmiş İ.S. 262 ve 369/70 yıllarındaki depremleri özellikle belirtmek gerekir. Geç Antik dönemde sosyal yaşam ve kent düzeninin değişmesi ile beraber, bazen ilkel şekilde düzenlemelerle bazen de moloz dolguların tesviye edilmesiyle çeşitli atölye ve işyerleri inşa edildi. Adanın batı cephesi boyunca, yukarıdan akan su ile dönen çarklarla işletilen bir dizi değirmen kuruldu. Korunmuş olan duvar sırtlarına yerleştirilmiş su kanalları ile, seviye farkından yararlanılarak suyun basınçlı olarak akması sağlanıyordu. Kompleksi kuzeybatısında ye alan bir atölyede, su gücüyle çalışan bir taş testeresi bulunmuştur.

Adanın güneyindeki konutlar, güney deki sokağa kadar uzanmaktadır. Dik meyilli inşaat alanından daha iyi yararlanabilmek için yapı terası, kayaya derince oyularak hazırlandığından ancak üst katın mekanları cadde seviyesinin üstünde yer alıyordu. Orta ve alttaki yapı teraslarındaki mekanlara, merdivenli sokaklardan düzayak girilebilmektedir. Ada cephesinin kuzeydoğusunda Kuretler Caddesi'ne bakan tabernalar, inşa alanının bir parçası durumundadır.

Genelde bütün evlerde ısıtılabilen birçok mekan vardı; tabandan ısıtma sistemleri (hypokaust sistemi) bazı evlerin üst katlarında da bulunuyordu. Çeşme ve latrinaların temiz ve pis su şebekesi tamamen kamu hizmeti olarak tesis edilip sarnıç ve kayaya kazılmış kuyularla da evlerin müstakil su gereksinimi karşılanıyordu. Merdivenli sokakların altında pis su kanalları bulunmaktaydı. Zemin katların genellikle törensel nitelik taşıyan bezemesi, çeşit, kalite ve uyumluluk bakımından sanat ve kültür tarihinde olağanüstü bir yere sahiptir. Çeşitli konulardaki motiflerle (tiyatro sahneleri, filozof ve Mousa tasvirleri, popüler romanların

resimlemeleri, mitolojik ve güncel hayat sahneleri) dekore edilmiş iç mekanların donatımı, o devrin bir aynası olup, çoğunun isimlerini bile bilmediğimiz o zamanki insanların, sanat anlayışı ve ince zevklerinin yüksek standartlarını sergilemektedir²⁴⁰.

6.3. Efes Antik Kenti Bitki Örtüsü

Efes deniz seviyesinden 600m. kadar yükselen alan, çam ve meşe ormanları ile tanımlanan tipik Akdeniz floristik zonu özelliklerini taşımaktadır. Ancak önceleri çam ve meşe topluluklarından meydana gelen orman örtüsü, antropojen etkilerle makiye dönüşmüştür. Orman örtüsünün yok olması, erozyonlarla ve körfezin bataklık hale gelmesine neden olmuştur. Bugün kentin doğu, kuzey ve güneyinde yer alan tepeler maki örtüyle kaplıdır. Selçuk'un 4 km. doğusunda bozuk kızılçam ormanı yer almaktadır²⁴¹.

Efes Antik Kenti günümüz bitki örtüsünde *Pinus pinea* (Lev. 128 a-b) yaygın olarak bulunmaktadır. Bölgede *Ficus carica* (Lev. 129 a) en sevilen meyve ağacıdır. *Ficus carica* Efes Yamaç Evi 1'de bulunmuş olan bir kabartmada (Lev. 129 b) 2 numaralı ağaçtır. Akdeniz bitki örtüsünün doğal bitkisi olan *Arbutus unedo* Efes Yamaç Evleri duvar resminde (Lev 44-45) görülmektedir. Bu ağaç Lev 129 b'de bulunan kabartmada 1 numara ile gösterilmektedir. Bölgede bulunan çalılar içinde en sık görülen bitki *Capparis spinosa* (Lev. 130 a). Diğer yaygın olan bir çalı ise *Vitex agnus-castus*'dur (Lev. 130 b). Çiçekler içinde en çok görülen bitki *Papaver somniferum* L. (Lev. 50 a) olmuştur. Bu bitki Efes Yamaç Evlerinin duvar resimlerinde de en fazla kullanılan bitkidir (Lev. 48 a-b). Efes Bölgesi Akdeniz bitki örtüsünün tüm karakteristik özelliklerine sahiptir.

6.4. Efes Yamaç Evi II'nin Atrium'larının Modellenmesi

Efes Yamaç Evleri, tezin arazi çalışmaları bölümünde yerinde etüt edilmiştir. Bu bölümün restitüsyon sürecinde mevcut fotoğraflar ve planlar (Lev. 131 a-b) incelenmiştir.

Efes Yamaç Evi 2'nin atrium'unun öncelikle gerçeğine uygun olarak mimarisinin rekonstrüksiyon çizimleri (Lev. 132 a-b) yapılmıştır. Bahçe mimarisine ilişkin somut veriler olmadığı için Roma Dönemi Bahçeleri ve Efes Yamaç Evleri'nde bulunan duvar resimlerdeki bazı bulgular yardımıyla bahçenin restitüsyonu (Lev. 133 a) yapılmıştır.

İlk restitüsyon çiziminde bahçenin mozaik taş kaplı olduğu kabul edilip, bahçede bitkileri saksılar içinde kullanılmıştır. Bu alan bir atrium olduğu ve merkez de su gideri kalıntıları

²⁴⁰ Scherrer 2000, 106-112.

²⁴¹ Yoğurtçu 1993, 104.

bulunduğu için ortaya impluvium yerleştirilmiştir. Saksılar içinde kullanılan bitki Nerium oleander'dir. Bu bitki Roma Dönemi'nde çok sık kullanıldığı, antik literatürde adından sıkça söz edildiği ve günümüzde Efes'te neredeyse her yerde görüldüğü ve saksı içinde yetiştirilmeye uygun olduğu için tercih edilmiştir. Duvar resimlerinde var olan çelenkler ve girlandlar da bu bahçe de kullanılmıştır. Son olarak da bahçelerin vazgeçilmez olan cansız elamanlarından heykel bahçeye yerleştirilmiştir.

Efes Yamaç Evi 2'nin kazı çalışmalarının yayınlandığı 'Hanghaus 2 in Ephesus. Die Wohneinheit' adlı kitapta Efes Yamaç Evi 2'nin diğer bir atrium'unun (Lev. 133 b) rekonstrüksiyonu yapılmıştır. Bu rekonstrüksiyonda merkeze impluvium (Lev. 134 a) yerleştirilmiştir. Avluya herhangi bir bitki konulmamıştır. Ayrıca atriumun bulunduğu binanın (Lev. 134 b) da modellemesi yapılmıştır. Bina iki katlı olup atriumun üstü açıktır²⁴².

6.5. Efes Yamaç Evi I'nin Peristyl Bahçesinin Modellenmesi

Efes Yamaç Evi 1 evin içinde ziyafet evi adı verilen oldukça büyük bir ev bulunmaktadır. Bu evin ortasında 6x10 adet kolonu bulunan peristyl (Lev. 135 a-b) mevcuttur. Oikos denilen kare planlı koridoru bulunmaktadır. Güneye bitişik iki katlı tonozlu odaları mevcuttur. Yemek odası oikosun doğusunda bulunmaktadır. Lüks döşenmiş odalar zenginliğin varlığını hissettirmektedir. Bütün duvarlar ve yerler renkli mermerlerle kaplıdır²⁴³.

Bu peristyl mimari açıdan henüz tam olarak ayağa kaldırılmamıştır. Bu yüzden ilk olarak peristylin mimari rekonstrüksiyonu yapılmaya çalışılmıştır. Daha sonra bahçe planı çıkarılmıştır. Bahçenin ortasına kuşların sı içmesi için derin olmayan bir havuz (Lev. 136 a) konulmuştur. Bahçeyi iki eşit parçaya ayıran mermerden yürüyüş yolu (Lev. 136 b) yapılmıştır. Bahçeye 4 adet Venüs heykeli (Lev. 137 a) yerleştirilmiştir. Akdeniz Bitki Örtüsü ve Plinius'un Roma Dönemi'nde kullanılan bitkiler hakkında verdiği bilgiler (EK 3.) ışığında aşağıdaki bitkilerin bahçe kullanılmasına karar verilmiştir:

Hedera helix L, *Rosa gallica*, *Anthemis cotula*, *Vinco minor* L., *Chrysanthemum segetum* L, *Nerium oleander*, *Pinus pinea*, *Buxus sempervirens*, *Myrthus communis*, *Laurus nobilis*, *Iris* sp., *Olea europa* L, *Arbutus unedo*.

Efes Yamaç Evi'nde bulunan duvar resimlerinde yerleştirilmiştir. Sonuç olarak yapılan bahçe ilk bakışta Roma Dönemi Bahçeleri'nin genel karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

²⁴² Genel olarak bkz.: H. Thür. Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheit 4. Baubefund, Ausstattung, Funde, FiE VIII 6 (2005).

²⁴³ Wiplinger – Wlach 1996, 89-91.

7. SONUÇ

İnsanoğlunun ilk konutu yapmaya başlamasıyla birlikte bahçelerinde ilk temelleri atılmaya başlanmıştır. İnsanlar yerleşik hayata geçtiklerinde, yaşamı için ihtiyacı olan her şeyin yakınında olması için uğraş vermeye çabalamışlardır. M.Ö. 9000'den kısa bir süre önce ilk kez ekime (Lev. 137 b) alınmasından sonra tarla ekimi bir süre Mezopotamya çevresindeki tepelerle sınırlı kaldı. Daha sonraki iki bin yıl içerisinde Hazar Denizi'nin güneyine ve İndüs Vadisi'nin batısına yayıldı. M.Ö. 5000 yılına gelindiğinde, Avrupa, Mısır, ve bütün İndüs bölgesinde yaygınlaşmıştı. Kuzey Çin ve Güneydoğu Asya'da akdarı ve pirinç gibi yeni ürünler kültüre alınıyordu. Bir 2000 yıl daha geçtiğinde çiftçilik olağan yaşam biçimi haline gelmiştir²⁴⁴.

Önceleri sadece yiyecek ihtiyacını karşılamak için tesis edilen tarım bahçeleri estetik hortikültüre yavaş bir süreçten geçerek ulaşmışlardır. Kesin olarak bilinmemekle beraber estetik bahçelere ait ilk yazılı kaynak Homeros'un Odyssea destanıdır. Bu destanda anlattığı Alkinoos²⁴⁵ bahçesi antik dönemin ilk estetik bahçesi olarak kabul edilebilir. İnsanlar bitkileri tanıdıkça onların tıbbi ve aromatik değerlerini keşfederek bitkilerin kullanım alanları zaman içerisinde genişlemiştir. Estetik amaçlı bahçeler sürekli gelişerek üretim bahçelerini geride bırakmışlardır.

Roma Dönemi'nde Horace; bahçeciliğin ulusal bir uğraş halini aldığını, bütün tarlaların neredeyse çiçek bahçesine dönüştüğünü ve sergilendiği bir yer haline geldiğini söylemiştir²⁴⁶.

Mısır, Mezopotamya, Pers, Yunan ve Roma Bahçeleri antik dönem bahçeleri içinde en fazla iz bırakmış bahçelerdir. Akdeniz'in ılıman iklimi yıl boyunca ağaçların, çalılıarın çiçeklenmesine ve çiçeklerin her mevsim açmasına olanak sağlamıştır. Tüm yıl yağın yağmur, herdemyeşil ağaç ve çalılıarın yapraklarını taze tutmuş ve Akdeniz bahçeleri güzelliğini sürekli koruyabilmiştir.

Akdeniz bahçelerinde bitkiler dışında cansız bahçe materyallerine de önem verilmiştir. Bu elemanlar; yüksek bahçe duvarları, gölgelikler, çiçek parterleri, bahçenin tam ortasında bulunan merkezi havuzlar ve fiskiyeleri, mermer oturma yerleri, sütunlar, heykeller ve asma ile sarılmış pergolalardır.

Bahçelerin devamlılığını sağlamak için su, bahçe için vazgeçilmezdi. Su bakımından en şanslı bölge Mısır'dı. Nil Nehri Mısır'a hayat veriyordu. Mısırlılar da bu şansını iyi kullanarak pek çok türü ülkelerinde yetiştirmenin tekniklerini bulmuşlardır. Bitki ithalatında öncü olmakla kalmayıp başka coğrafyalardan getirdikleri bitkileri ülkelerine adapte etme

²⁴⁴ Roaf 1990 s. 18.

²⁴⁵ Homer, Od. 7, 112-130.

²⁴⁶ Semple 1929, 436.

konusunda olağanüstü bir başarı göstermişlerdir. Yaptıkları değişik formlu havuzlar, asma çardakları, sebze ve meyve bahçeleri, palmiye ve hurma ağaçları, çiçeklere besledikleri sevgi onların bahçe tarihinde vazgeçilmez yerlerini almalarını sağlamışlardır. Mısır bahçeleri hakkında bu kadar çok bilgi sahibi olmamızı yine onlara borçluyuz. Bahçelerinin bütün güzelliklerini papiruslarda, tapınak bahçelerinin duvarlarında, mezar resimlerinde ayrıntılı olarak anlatmışlar ve bunların günümüze kadar ulaşmasını sağlamışlardır.

Mısır'daki mezarlarla papiruslardan edindiğimiz bahçelerle ilgili bilgilerin tersine Yunanistan'daki özel bahçelerin gelişimi ile ilgili kanıtlar Hellen kültürü zirveye ulaşana kadar bilgiler eksik ve yetersiz kamıştır.

Yunanlılar'ın tapınak çalılıklarını, çiçek parterlerini güzelleştirdikleri, sıradan meyve bahçelerini zevk parklarına çevirdikleri, ileri düzeyde gelişmiş bahçe tekniklerine dair pek çok kanıt bulunmuştur. Hephaistos Tapınağı'nda bulunan düzenli bitki dikimi çukurları güzel bir örnektir. Bitkilerin her birinin tapınağın bir sütunuyla aynı düzlemde olması planlı dikime iyi bir örnek teşkil etmektedir. Hellen evleri oldukça küçük ve avlular taş kaplıydı. Bu sebepten dolayı Yunanlılar evlerinin içinde bitkileri saksıda yetiştirirlerdi. Adonis kültü de saksı bahçeciliğinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Her yıl düzenlenen Adonis festivalinden önce kadınlar çiçekleri çeşitli kaplara diker ve festival gününe kadar çiçeklenmelerini sağlarlardı. Yunanlıların çiçek bahçelerini kutsal çalılıklara dahil etmelerinin sebebi tanrılarla ilgilidir. Tapınılan tanrıların belli bitkilerle sembolize ediliyor olması, bazı bitkilerin önemini daha da artırmıştır. Afrodite çiçek açan bahçelerin menekşe taçlı koruyucusuydu. Tanrıça için kutsal olan diğer çiçekler ise gül ve mersindi. Apollon'a tapınırken gerekli olan bitki ise defne dalıydı. Bu bitki her zaman Apollon Tapınağı'nın yanına dikilirdi. Yunanlılar bahçe kültürüne dair çok fazla kalıcı iz bırakamamışlardır.

Yüzyıllarca çiftçilik geleneğini devam ettiren Romalılar ekonomik amaçla tarımdan estetik hortikültüre yavaş bir süreçten geçerek başlamışlardır. Sonunda da güzelliğinin ve ihtişamının son noktasını koymuşlardır. Romalılar bahçeler konusunda yaptıkları her türlü katkının kanıtını, Vezüv Yanardağı'nın patlaması sonucu lavlar altında kalan Pompei ve Herculaneum gibi yazlık bölgelerde günümüzde bile görmek mümkün olmaktadır. Lavların yüksek sıcaklığı ile karbonize olmuş bitkilerin gelişen teknoloji ile tespiti mümkün olabilmiştir. O dönem yetişen bitkiler hakkında bilimsel veriler elde edilmiş ve edilmeye devam edilmektedir. Ayrıca evlerinin duvarlarına yaptıkları resimlerde, yarattıkları bu muhteşem bahçeleri aynı özenle tasvir etmişlerdir. Bu sebepten Roma Bahçeleri, hem canlı hem de cansız bahçe materyalleri hakkında bütün antik bahçeler içinde, günümüzde hakkında en fazla bilgi sahibi olunan bahçelerdir.

Romalılar bahçe konusunda bu kadar başarıyı, şehrin kalabalığından sıkılıp sayfiye bölgelerde villalar inşa ettiren asillere borçludur. Bu villalarda Roma'nın sahip olduğu bütün zenginlikler en güzel şekilde sergilenme fırsatı bulmuştur. Roma'da nüfus arttıkça ve şehrin eski ihtişamlı evlerinin yerini yüksek apartmanlar aldıkça bahçeler hızla azalmış ve sonunda da kaybolmaya başlamışlardır. Ama bu bahçeler, minyatür bahçeler olarak evlerin balkonlarında ve teraslarında tekrar oluşmaya başlamışlardır. Çiçekler ve çalılar saksılarda yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Çatı bahçeleri adeta gerçek bir bahçeye dönüşerek binaları taçlandırmıştır. Üzüm çardakları, meyve ve gölge ağaçları çok büyük saksılara dikilerek çatı bahçelerine belli estetik kurallar dahilinde yerleştirilmiş ve Roma çok sevdiği bahçeleri yükseklerle taşıyarak bahçe sanatını yüceltmıştır.

Antik bahçe sanatını insanoğlunun kültürel gelişiminin bir aynası olmuştur. Her kültür içinde bulunduğu coğrafyanın bahçe için uygunluğunu belirledikten sonra yapabileceklerini uygulamaya başlamışlardır. Mimari ve sanat becerilerini bahçeler üzerinde göstermek bütün uygarlıklar için her zaman bir gurur kaynağı olmuştur. Bahçe her kültürün kendini en iyi ifade edebileceği mekanlar olmuştur.

21. yüzyıl bahçe mimarisi; antik dönem ataları ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Şehirler çok kalabalıktır ve maddi durumu iyi olan kesim, şehrin hemen dışında daha geniş ve bahçeli evlerde oturmaktadır. Antik dönemden farklı olarak, bahçelerinin tasarımı için Peyzaj Mimarları mesleğinin oluşmasıdır. Günümüzde bahçe tasarımı belli kurallar ve kanunlara uygun olarak yapılmak zorundadır. Çok yeni bir meslek olan Peyzaj Mimarlığı'nın antik dönem bahçe mimarisinden öğreneceği sonsuz bir bilgi ve kültür birikimi vardır.

Sonuç olarak bahçeler, insanoğlunun başlangıcından bu yana diğer sanat dalları ile paralel olarak ilerlemiş, tarım bahçelerinden, estetik villa ve saray bahçelerine yol alınmış, parklar ve kamu binalarının bahçelerinde hak ettikleri yeri almış ve balkonlarda saksılar içerisinde yaşamak zorunda kalmışlardır.

LEVHALAR DİZİNİ

Lev. 1	Pansa Evi Genel Planı	Hales 2003 Ill. 1.
Lev. 2 a	Banliyö Villası, Akhetaten (Tel Amarna), Rekonstrüksiyon	Roth 1993 Res 10.8.
Lev. 2 b	Banliyö Villası, Akhetaten (Tel Amarna), Plan	Roth 1993 Res 10.8.
Lev. 3 a	Mari Sarayı Planı	Roaf 1990 s.119.
Lev. 3 b	Khorsabad Sarayı, Kuyundjik (Nineveh), Plan	Heinrich 1984 Fig. 88.
Lev. 4 a	Babil Krallar Konutu	Roaf 1990 s.193.
Lev. 4 b	Persepolis Saraylar Kompleksinin Günümüzdeki Kalıntıları	Koch 2001 Abb.39.
Lev. 5 a	Persopolis Saraylar Kompleksinden Ağaç Detayı Kabartması	Carroll-Spielcke 1995 Taf. 8.
Lev. 5 b	Mallia Sarayı Planı	Papapostolou 1981 Pl. 75.
Lev. 6	Knossos Sarayı Planı	Papapostolou 1981 Pl. 50.
Lev. 7 a	Atina Agorası Yakınlarında Zanaatçı Evleri Planı	Roth 1993 Res. 11.9.
Lev. 7 b	Delos Ev Planları	Mutlu 1996 Res. 115.
Lev. 8	Vitruvius'a Göre Yunan Evi Planı	Vitruvius 1990 s.139.
Lev. 9 a	Domus Kent Evi Kesiti	Brödner 1989 Res.12a.
Lev. 9 b	Domus Kent Evi Planı ve Rekonstrüksiyonu	Tingay – Badcock 1990 s.25.
Lev. 9 c	Domus Kent Evi Planı	Çizen: Barbara Mc Manus.
Lev. 10 a	İtalik Evi, Planı ve Rekonstrüksiyonu	Tingay – Badcock 1990 s. 22.
Lev. 10 b	Vettii Evi Atriumu.	Hales 2003 Res. 31.
Lev. 11 a	Faun Evinden Impluvium Detayı	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 11 b	Vettii Evinden Compluvium Detayı.	Hales 2003 Res. 31.
Lev. 12 a	Gilded Cupids Evinden Peristylium Detayı	Hales 2003 Ill. 45.

Lev. 12 b	Villa Rustica Ev Tipi Rekonstrüksiyonu	Brödner 1989 Res.12a.
Lev. 13 a	Villa Urbana Tasviri, M.L. Fronto Evinden Duvar Resmi	Farrar 1998 Colour Pl.
Lev. 13 b	Villa Suburbana Ev Tipi, Mysteries Villası Planı	Mielsch 1997 Fig.15.
Lev. 14 a	Villa Suburbana Ev Tipi, Mysteries Villası Perspektifi	Mielsch 1997 Fig.16.
Lev. 14 b	Ostiadan Insulae ‘Apartman Blokları’ Modelleme	Roth 1993 Res 12.6.
Lev. 15	Plinius’a Ait Toskana Villası Planı Rekonstrüksiyonu	Lees 1970 Ill.57.
Lev. 16	İtalya’da Villaların Yoğun Bulunduğu Bölgeler	Kiepert 1869, Taf VII.
Lev. 17	Vezuv Yanardağının Etkilediği Bölgeler	Macdougall Fig.27.
Lev. 18 a	Livia Villasının Duvar Resminden Genel Görünüş	Caneva – Bohuny 2003 Fig.2.
Lev. 18 b	Livia Villasının Duvar Resminden Detay	Caneva – Bohuny 2003 Fig.1.
Lev. 19	Livia Villasının Duvar Resminden Detay	Andreae 1996 Taf.18,1.
Lev. 20	Pompeii Şehir Planı	Hales 2003 Ill.27.
Lev. 21 a	Fruit Orchard Evinin Atrium Odasında Bulunan Duvar Resmi	Andreae 1996 Taf. 21,1.
Lev. 21 b	Fruit Orchard Evinin Atrium Odasında Bulunan Duvar Resminden Limon Ağacı Detayı	Hales 2003 Ill.61.
Lev. 22 a	Fruit Orchard Evinin Atrium Odasında Bulunan Duvar Resminden Pyrus communis Ağacı	Carroll-Spielcke 1995 Taf.26.
Lev. 22 b	Fruit Orchard Evinin Peristylum Odasında Bulunan Duvar Resminden Prunus domestica Ağacı	Conticello 1990 Kat.163 p.228.

Lev. 23 a	Fruit Orchard Evinin Peristylum Odasında Bulunan Duvar Resminden Ficus carica Ağacı	Conticello 1990 Kat.163 p.229.
Lev. 23 b	Vettii Evi Duvar Resminden Sepet Dolusu Meyve Tasviri	Jashemski 1970 Fig. 386.
Lev. 24	Fruit Orchard Evinin Duvar Resminden Nerium oleander Çalısı Detayı	Jashemski 1970 Fig. 408.
Lev. 25	Fruit Orchard Evinin Peristylum Odasında Bulunan Duvar Resmi.	Jashemski 1970 Fig. 117.
Lev. 26 a	Fruit Orchard Evinin Peristylum Odasında Bulunan Duvar Resminden Prunus cerasus Ağacı	Jashemski 1970 Fig. 120.
Lev. 26 b	Fruit Orchard Evinin Peristylum Odasında Bulunan Duvar Resminden Arbutus unedo Ağacı	Jashemski 1970 Fig. 121.
Lev. 27	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Restorasyonu	Conticello 1990 Kat.163, p.228.
Lev. 28	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Restorasyonu	Conticello 1990 Kat.163, p.229.
Lev. 29 a	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Grafik Çizimi	Conticello 1990 Kat.163, p.234D.
Lev. 29 b	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Grafik Çizimi	Conticello 1990 Kat.163, p.234S.
Lev. 30 a	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Grafik Çizimi	Conticello 1990 Kat.163, p.234C
Lev. 30 b	Silver Wedding Evi Duvar Resmi	Andreae 1996 Taf.19,3.
Lev. 31 a	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Havuz Detayı	Conticello 1990 Kat.163, p.235.
Lev. 31 b	Marina Venüs Evi, Duvar Resmi Havuz Detayı	Farrar 1998 s.142-143.
Lev. 31 c	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Pilastro Detayı	Farrar 1998 s.142-143.
Lev. 31 d	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Pilastro Başlığı detayı	Conticello 1990 Kat.163 p.232.

Lev. 32 a	Silver Wedding Evi Duvar Resmi Girland Detayı Grafik Çizimi	Conticello 1990 Kat.163
Lev. 32 b	Silver Wedding Evi Duvar Resmiden Oscillum Detayı	Conticello 1990 Cat.163.
Lev. 32 c	Menander Evinden Oscillum Detayı	Conticello1992 Kat.14.
Lev. 32 d	Cithara Player Evinden Oscillum Detayı	Conticello1992 Kat.16.
Lev. 33 a	Golden Bracelet Evininin Nymphaeum'unun Duvar Resmi, Üst Bölüm Detayı	Conticello 1990 Kat.94 s.275.
Lev. 33 b	Golden Bracelet Evininin Nymphaeum'unun Duvar Resmi Nilüfer Detayı	Conticello 1990 Kat.194 s.279.
Lev. 34	Golden Bracelet Evininin Nymphaeum'unun Duvar Resmi Grafik Çizimi	Conticello 1990 Kat.194 s.274.
Lev. 35	Golden Bracelet Evininin Nymphaeum'unun Duvar Resminden Bahçe Duvarı Detayı	Conticello 1990 Kat. 194 s.277.
Lev. 36 a	Marine Venus Evi Duvar Resmi	Andreae 1996 Taf 14,2.
Lev. 36 b	Marine Venus Evi Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 104.
Lev. 36 c	Marine Venus Evi Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 105.
Lev. 37	Marine Venus Evi Duvar Resmi	Andreae 1996 Taf 13.
Lev. 38	Poppaea Villası'nın Duvar Desmi	Jashemski 1979 Fig. 475.
Lev. 39 a	Poppaea Villası'nın Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 471.
Lev. 39 b	Poppaea Villası'nın Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 470.
Lev. 40 a	Poppea Villası'nın Bahçesinde Bulunan Krater	Jashemski 1979 Fig. 480.
Lev. 40 b	Poppea Villası 23 Numaralı Odasında Bulunan Duvar Resmi, Cam Kase İçinde Erik ve Ayva.	Jashemski 1979 Fig. 489.

Lev. 40 c	Poppea Villasının Triclinium Bölümü Duvar Resminden, Sepet Dolusu İncir	Jashemski 1979 Fig. 490.
Lev. 41 a	Poppea Villası Duvar Resminden Bordür Detayı	Jashemski 1979 Fig. 490.
Lev. 41 b	Efes Yamaç Evi 2'nin Duvarında Bulunan Resimden Detay	Vetters 1977 Bd VIII/I. Abb.367.
Lev. 42a	Mermer Plan: Peace Forumundan (Barış Meydanı)	Lloyd 1982 Fig.1.
Lev. 42 b	Peace Forumunun (Barış Meydanı) Rekonstrüksiyon Çizimi	Lloyd 1982 Ill.1.
Lev. 43 a	Herculaneum'dan Duvar Resmi, Naples National Müzesi, Env. No. 9964	W.Smith vd. 1890 p.618.
Lev. 43 b	Herculaneum'dan Duvar Resmi, Naples National Müzesi, Env. No. 9964	RStPomp.1987 p.117, 9.
Lev. 44	Efes Yamaç Evi 2'nin Batı Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.208.
Lev. 45	Efes Yamaç Evi 2'nin Kuzey Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.209.
Lev. 46 a	Efes Yamaç Evi 2'nin Duvarında Bulunan Girland Örneği Resmi	Strocka 1977 Abb.159.
Lev. 46 b	Efes Yamaç Evi 2'nin Duvarında Bulunan Girland Örneği Resmi	Strocka 1977 Abb.160.
Lev. 47 a	Meyvelerle Yapılmış Girland Örneği, Naples National Müzesi	Jashemski 1979 Fig. 402.
Lev. 47 b	Efes Yamaç Evi 2'nin Batı Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.118.
Lev. 47 c	Efes Yamaç Evi 2'nin Batı Duvarında Bulunan Resim (detay)	Strocka 1977 Abb.119.
Lev. 47 d	Fruit Orchard Evinin Atrium Odasında Bulunan Duvar Resminden Gelincik Detayı	Jashemski 1979 Fig. 118.
Lev. 47 e	Doğadan Gelincik Örneği	Jashemski 1979 Fig. 119.

Lev. 48 a	Efes Yamaç Evi 2'nin Güney Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.79.
Lev. 48 b	Efes Yamaç Evi 2'nin Doğu Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.237.
Lev. 48 c	Efes Yamaç Evi 2'nin Batı Duvarında Bulunan Resimden Detay	Strocka 1977 Abb.236.
Lev. 48 d	Pompeii'de Macellum'da Bulunan Şu Anda Yok Olmuş Bir Resmin Çizimi	Jashemski 1979 Fig. 397.
Lev. 49 a	Efes Yamaç Evi 2'nin Güney Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.93.
Lev. 49 b	Vettii Evinden Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 399.
Lev. 50 a	Efes Yamaç Evi 1/B'nin Güney Nişi	Strocka 1977 Abb.14.
Lev. 50 b	Efes Antik Kentinde Gelincik Çiçeği	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 50 c	Efes Yamaç Evi 2/D'de Bulunan Mozaik	Jobst 1977 Abb.111.
Lev. 51 a	Efes Yamaç Evi 2/D'de Bulunan Mozaikten Detay	Jobst 1977 Abb.123.
Lev. 51 b	Efes Yamaç Evi 2/D'de Bulunan Mozaikten Detay	Strocka 1977 Abb.124.
Lev. 52 a	Efes Yamaç Evi 2'nin Yıkık Duvarında Bulunan Resim	Strocka 1977 Abb.461.
Lev. 52 b	Amenophis'in Yüksek Rütbeli Memurun Mezarında Bulunan Duvar Resmi	Gothein 1913 Fig.10.
Lev. 53 a	Theban'da Bulunmuş Bir Mezarın Üzerinde Villa Bahçesini Anlatan Bir Resim	Gothein 1913 Fig.11.
Lev. 53 b	Thebes'te Bulunmuş Bir Mezarın Üzerinde Villa Bahçesini Anlatan Bir Resim	Gothein 1913 Fig.12.
Lev. 53 c	Thebes'te Bulunmuş Bir Mezarın Üzerinde Villa Bahçesini Anlatan Bir Resim	Gothein 1913 Fig.13.

Lev. 54 a	Assurbanipal (İ.Ö. 668-627) Sarayının Bahçesini Anlatan Kabartma	Carroll 2003 Fig. 16.
Lev. 54 b	Assurbanipal (İ.Ö. 668-627) Sarayının Bahçesini Anlatan Kabartmadan Ağaç Detayları	Carroll 2003 Fig. 16'nın detayı.
Lev. 55 a	Assurbanipal'e Ait (İ.Ö. 668-627) Başkenti Ninova'daki Kraliyet Bahçelerinin Bölümlerinin Tasvir Edildiği Bir Kabartma	Carroll 2003 Fig. 8.
Lev. 55 b	Mekette Mezarında Bulunan M.Ö. 1990 Yılına Ait Ev ve Bahçe Maketi	Carroll 2003 Fig.14.
Lev. 56 a	Crassius Tertius Villa'sının Bir Odasında Bulunan Linum usitatissimum L. Kapsülü	Macdougall Fig. 5.
Lev. 56 b	Crassius Tertius Villa'sında Bulunan Üzerinde Corylus avellana L. Çukurları Bulunan Taşlar	Macdougall Fig. 7.
Lev. 57 a	Crassius Tertius Villa'sında Bulunan Karbonize Olmuş Punica granatum L Meyveleri	Macdougall Fig.8.
Lev. 57 b	BoscCoreale'de Bulunan Villa Rustica'nın Ağaç Gövdelerinin Bulunduğu Antik Patika Yol	Carroll-Spillecke 1992 Abb. 77.
Lev. 58	BoscCoreale'de Bulunan Villa Rusticanın Bahçesinde Ağaç Gövdelerinin Bulunduğu Antika Patika Yol Planı	Macdougall Fig.26.
Lev. 59 a	BoscCoreale'de Bulunan Villa Rustica'nın Bahçesinde Pinus pinea'nın Gövdesi ve Kökleri	Macdougall Fig.27.
Lev. 59 b	BoscCoreale'de Bulunan Villa Rustica'nın Bahçesinde Pinus pinea'nın Köklerinin Dikey Kesitinin Detayı	Macdougall Fig.26.
Lev. 60 a	BoscCoreale'de Bulunan Villa Rustica'nın Bahçesinde Citrus limon un Gövdesi ve Kökleri	Macdougall 1987 Fig.43.

Lev. 60 b	Günümüz İtalya'sında Hava Daldırma İle Üretilmiş Citrus limon	Macdougall 1987 Fig.44.
Lev. 61 a	Poppaea Villasının Planı	Macdougall 1987 Fig.33.
Lev. 61 b	Poppaea Villasının Balondan Çekilmiş Fotoğrafi	Jashemski 1979 Fig. 464.
Lev. 62 a	Poppaea Villasının Portiko Bahçesi	Jashemski 1979 Fig. 450.
Lev. 62 b	Popaea Villasının Peristylum Bahçesinde Bulunan Büyük Ağaç Çukuru	Jashemski 1979 Fig. 436.
Lev. 63 a	Popaea Villasının Güney Bahçesinde Bulunan Ortadaki Ağacın Gövdesi	Jashemski 1979 Fig. 452.
Lev. 63 b	Popaea Villasının Güney Bahçesinde Bulunan 5 Büyük Ağacın Gövdesi	Jashemski 1979 Fig. 451.
Lev. 63 c	Popaea Villasının Peristylum Bahçesinde Bulunan Tırmık, Çapa Kanca Örnekleri	Jashemski 1979 Fig. 438.
Lev. 63 d	Popaea Villasının Peristylum Bahçesinde Bulunan Karbonize Olmuş Kestane Örnekleri	Jashemski 1979 Fig. 437.
Lev. 64 a	Popaea Villasının Batı Bölümünde Bulunan Bitkili Havuz	Jashemski 1979 Fig. 442.
Lev. 64 b	Levha 63 b'deki Yatay Uzunluğu 180 cm. Olan Ağacın Gövdesi	Jashemski 1979 Fig. 444.
Lev. 65 a	Popaea Villasının Güneydoğu Peristylum'unda Bulunan Saksılar	Jashemski 1979 Fig. 445.
Lev. 65 b	Popaea Villasında Bulunmuş Olan İçinde İki Kök Olan Saksılar	Jashemski 1979 Fig. 446.
Lev. 65 c	Poppaea Villasının Doğu Bahçesinde Bulunan Büyük Yüzme Havuzu ve Krater	Macdougall 1987 Fig.38.
Lev. 66 a	Poppaea Villası Güneydoğu Portiko Bahçesi	Jashemski 1979 Fig. 443.
Lev. 66 b	Poppaea Villası Güneydoğu Portiko Bahçesinin Rekonstrüksiyonu	Andreae 1996 Taf. 9,1.
Lev. 67 a	Poppaea Villası Güneydoğu Portiko Bahçesinin Rekonstrüksiyonu	Andreae 1996 Taf. 9,2.
Lev. 67 b	Poppaea Villası Güneydoğu Portiko Bahçesinin Rekonstrüksiyonu	Carroll 2003 Fig. 24.

Lev. 68 a	Hadrian Villasının Canopus Bölümünün Planı	Jashemski 1992 Fig. 4.
Lev. 68 b	Hadrian Villasının Canopus Bölümünün Günümüzdeki Hali	Fotoğraf: M. Doğan.
Lev. 69 a	Hadrian Villasının Canopus Bölümünün Sıra Halinde Bulunmuş Saksılar	Jashemski 1992 Fig. 5.
Lev. 69 b	Hadrian Villasının Canopus Bölümünde Bulunmuş Saksı Olarak Kullanılmış Yarım Amforanın Alt Kısmı	Jashemski 1992 Fig. 6.
Lev. 69 c	Hadrian Villasının Canopus Bölümünde Bulunmuş Saksı Olarak Kullanılmış Yarım Amforanın Üst Kısmı	Jashemski 1992 Fig. 7.
Lev. 69 d	Üzerinde Adonis Bahçesini Anlatan Resim Bulunan Yunan Vazosu	Gothein 1913 Fig. 49.
Lev. 70 a	Hadrian Villasının Piazza d'oro Bölümünün Bahçesinin Planı	Jashemski 1992 Fig. 14.
Lev. 70 b	Hadrian Villasının Piazza D'oro Bölümünün Bahçesinde Bulunan Dikim Çukuru	Jashemski 1992 Fig. 9.
Lev. 70 c	Hadrian Villasının Piazza D'oro Bölümünün Bahçesi	Jashemski 1992 Fig. 11.
Lev. 71 a	Pers Kralı Cyrus'un Pasargadae'de Bulunan Sarayının Rekonstrüksiyonu	Carrol-Spillecke 1992 Abb. 36.
Lev. 71 b	Aspendos'ta Bulunan Aquaduct	Fotoğraf: Zuhall K. ELİNÇ.
Lev. 71 c	Bugünkü Su Dağılım Şeması	Kretzschmer 2000 Res. 80.
Lev. 71 d	Antikçağ Roma Su Dağılım Şeması	Kretzschmer 2000 Res. 81.
Lev. 72 a	Thebes Mezarlığında Bulunan M.Ö. 1400 Yılına Tarihlenen Mezar Resmi	Singer vd.1954 Fig. 354.
Lev. 72 b	Mısır Krallığına Ait Kare Sebze Yatakları Mirgissia Sudan'da Yapılan Arkeolojik Kazı Alanı	Carroll-Spillecke 1992 Abb. 2.
Lev. 73	Ship Europa Evi'nin Bahçesinin Planı	Jashemski 1974 Fig. 24.

Lev. 74 a	Ship Europa Evi'nin Güneybatıda Bulunan Sebze Bahçesi	Jashemski 1974 Fig.1.
Lev. 74 b	Ship Europa Evi'nin Sebze Bahçesinin Kuzey Sınırı	Jashemski 1974 Fig.2.
Lev. 74 c	Ship Europa Evi'nin Bahçesinde Bulunan Vicia faba L.nin Tohumları	Jashemski 1974 Fig. 14.
Lev. 75 a	Ship Europa Evi'nin Bahçesinde Bulunan Toprak Saksılar	Jashemski 1974 Fig. 9.
Lev. 75 b	Ship Europa Evi'nin Bahçesinde Bulunan 4 Delikli Toprak Saksı	Jashemski 1974 Fig. 8.
Lev. 75 c	Ship Europa Evi'nin Bahçesinde Bulunan Coryllus Avellana	Jashemski 1974 Fig. 10.
Lev. 75 d	Ship Europa Evi'nin Bahçesinde Bulunan Phoenix Dactylifera L. Tohumu	Jashemski 1974 Fig. 13.
Lev. 76 a	Safran Toplayıcı, Knossos Sarayı Duvar Resmi	Pendlebury 1954 Abb.7.
Lev. 76 b	M.Ö. 1900 Beni Hassan Tapınağında Bulunan Duvar Resmi	Singer vd. 1954 Fig. 43.
Lev. 76 c	Mısır'da Tarım Faaliyetlerini Gösteren Duvar Resmi	Singer vd. 1954 Fig. 351.
Lev. 77 a	Sennedjem Tapınağı'nda Bulunan Duvar Resmi	Carroll 2003 Fig. 34.
Lev. 77 b	M.Ö. 1900 Beni Hassan Tapınağında Bulunan Duvar Resmi	Singer vd. 1954 Fig. 360.
Lev. 78 a	Antik Mısır'da Nar Hasadı	Hyams 1971 Fig. 13.
Lev. 78 b	M.Ö. 1950 Beni Hassan Tapınağında Bulunan Duvar Resmi	Carroll 2003 Fig. 31.
Lev. 79 a	Karnak'ta Bulunan Thutmose'nin Botanik Bahçesi Kabartması	Samuel 1955.

Lev. 79 b	M.Ö. 2330 Mereruka Tapınağı'nda Bulunan Kabartma	Carroll 2003 Fig. 11.
Lev. 79 c	M.Ö. 2400 Ti Tapınağı'nda Bulunan Kabartma	Singer vd. 1954 Fig. 375.
Lev. 80 a	M.Ö. 1420 Mena Tapınağı'nda Bulunan Kabartma, Thebes	Darby vd. 1976 Fig. 11.4.
Lev. 80 b	M.Ö. 2400 Saqqara Tapınağı'nda Bulunan Kabartma	Singer vd. 1954 Fig. 359.
Lev. 80 c	M.Ö. 6. Yüzyılda Siyah Figürlü Amfora, Atina	Carroll 2003 Fig. 76.
Lev. 81 a	Kraliçe Hatshepsut'un Ağaçlarını İşçiler Taşırken	Carroll 2003 Fig. 32.
Lev. 81 b	Kraliçe Hatshepsut'un Deir-El Bakhari'de Bulunan Tapınağının Rekonstrüksiyonu	Gothein 1913 Fig. 17.
Lev. 82 a	Kraliçe Hatshepsut'un Deir-El Bakhari'de Bulunan Tapınağının Duvarında Bulunan Ağaçlar	Gothein 1913 Fig. 19.
Lev. 82 b	Kraliçe Hatshepsut'un Gemisinin Punt Adasından Aldıklarını Gemilere İşçiler Yüklerken	Wicker 1998, Pl. 2.
Lev. 83 a	Baş Rahip Merire'nin El Amarna'da Bulunan Mezarındaki Kabartma	Carroll 2003 Fig. 47.
Lev. 83 b	Khorsabad'da Bulunmuş, Tapınak ve Parkın Tasvir Edildiğı Kabartma	Jellicoe 2004 Fig.20.
Lev. 84 a	Deir-El Bahari'de Bulunan Mentuhotep Tapınağı'nın Üstten Görünüşü	Carroll-Spillecke 1992 Abb. 13.
Lev. 84 b	Hephaistos Tapınağı'nın Bahçesinin Günümüzdeki Durumu	Thompson – Griswold 1982 Ill.14.
Lev. 85	Hephaistos Tapınağı'nın Bahçesinin Planı	Thompson 1937 Fig. 2.
Lev. 86	Hephaistos Tapınağı'nın Güney Bahçesinin Üstten Görünüşü	Thompson 1937 Fig. 5.
Lev. 87 a	Hephaistos Tapınağı'nın Güney Bahçesinin Kesiti	Thompson 1937 Fig. 6.

Lev. 87 b	Hephaistos Tapınağı'nın Bahçesinde Bulunan Saksılar	Thompson 1937 Fig. 7.
Lev. 87 c	Hephaistos Tapınağı'nın Bahçesinde Bulunan Saksılar	Thompson 1937 Fig. 10.
Lev. 88 a	Hephaistos Tapınağı'nın Bahçesinde Bulunan Saksılar	Thompson 1937 Fig. 8.
Lev. 88 b	Hephaistos Tapınağı'nın Bahçesinde Bulunan Saksılar	Thompson 1937 Fig.9.
Lev. 89 a	Kition'da (Modern Larnaca) Bulunan Tapınağın Bahçesi	Carroll 2003 Fig. 49.
Lev. 89 b	Tunus'ta Bulunan Bacchus ve Ariadne Evi'nin Bahçesinin Kazılmış Hali.	Jashemski 1995 Fig. 6.
Lev. 90	Bacchus ve Ariadne Evi'nin Tricliniumu ve Avlusu	Jashemski 1995 Fig. 3.
Lev. 91	Bacchus ve Ariadne Evi'nin Avlusunun Planı	Jashemski 1995 Fig. 7.
Lev. 92 a	Bacchus ve Ariadne Evi'nin Avlusunun Rekonstrüksiyonu	Jashemski 1995 Fig. 11.
Lev. 92 b	Triclinium'dan Bacchus ve Ariadne Evi'nin Avlusuna Doğru Görünüm (Ölçekli Modelleme)	Jashemski 1995 Fig. 12.
Lev. 93 a	Deified Claudius Tapınağı'na Ait Mermer Plan	Lloyd 1982 Fig.3.
Lev. 93 b	Adonaea'ya Ait Mermer Planın Rekonstrüksiyon Çizimi	Lloyd 1982 Ill. 2.
Lev. 93 c	Adonaea'ya Ait Mermer Plan	Lloyd 1982 Fig.4.
Lev. 94	Sennacherib'in Batı Sarayının Duvarında Bulunan Kabartma	Tittoni 1995 Fig. 55.
Lev. 95 a	Sennacherib'in Kuzey Sarayının Duvarında Bulunan Kabartma	Tittoni 1995 Fig. 95.
Lev. 95 b	Ashurbanipal'in Sarayının Duvarında Bulunan Kabartma	Tittoni 1995 Fig 121.
Lev. 96 a	Madaktu Şehrini Gösteren Nineveh'te Bulunmuş Kabartma	Carroll 2003 Fig. 3.

Lev. 96 b	Ashurbanipal'e Ait Kraliyet Av Parkını Tasvir Eden Kabartma	Roaf 1990 s.36.
Lev. 97 a	Ostia'da Bulunmuş Park Tasvirli Kabartma	Andreae 1996 Abb.1.
Lev. 97 b	Roma'da Konservatoren Sarayında Bulunmuş Tapınak Parkını Anlatan Kabartma	Andreae 1996 Abb.9.
Lev. 98 a	Roma Hamamları, Kaunos. Önde Pencereci Caldarium	Yegül 2006 Fig. 217.
Lev. 98 b	Büyük Hamamlar, Arykanda. Pencereci Cepheye Doğru Bakış	Yegül 2006 Fig. 299.
Lev. 99 a	Frigidarium'dan Kesit, Stabia Hamamları, Pompei	Yegül 2006 Fig. 110.
Lev. 99 b	Forum Hamamının Bahçesi, Pompei	Jashemski 1979 Fig. 248.
Lev. 100 a	Via Labicana'da Bulunmuş Üzerinde Mezar ve Bahçesinin Planı Bulunan Mermer Mezar Levhası	Jashemski 1979 Fig. 223.
Lev. 100 b	Claudia Peloris Ve Tiberus Claudius'a Ait Mezarların Üzerinde Bulunmuş, Mezar ve Bahçesinin Planı Bulunan Mermer Mezar Levhası	Jashemski 1979 Fig. 224.
Lev. 101 a	Scafati'de Kazılarda Ortaya Çıkarılmış Mezar ve Bahçesinin Planı	Jashemski 1979 Fig. 231.
Lev. 101 b	Scafati'de Kazılarda Ortaya Çıkarılmış Mezar Bahçesinde Bulunan Büyük Ağacın Kökleri.	Jashemski 1979 Fig. 232.
Lev. 102 a	Pompei'de Kazı Çalışmaları Sonucu Bulunmuş Üzüm Bağı	Jashemski 1979 Fig. 303.
Lev. 102 b	Pompei'de Bulunan Üzüm Bağından, Bitki Kökü Örnekleri	Jashemski 1979 Fig. 306.
Lev. 102 c	Pompei'de Kazı Çalışmaları Sonucu Bulunmuş Üzüm Bağının Planı	Jashemski 1979 Fig. 298.
Lev. 103 a	Mısırlı İşçilerin Üzüm Toplama Sahnesini Gösteren Hiyerograf	Gothein 1913 Fig.6.
Lev. 103 b	Mısır'da Üzüm Çardaklarını Anlatan Hiyerograf	Gothein 1913 Fig.7.

Lev. 103 c	Thebes Tapınağı'nda Bulunan Duvar Resmi	Singer vd.1954 Fig. 185.
Lev. 104	Baküs, Pompeii de Bulunmuş Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 318.
Lev. 105 a	Polybius Evi'nin Kuzey Peristyl Odasında Bulunmuş Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 322.
Lev. 105 b	Pompeii'de Bulunmuş Üzüm Tasvirli Duvar Resmi	Jashemski 1979 Fig. 323.
Lev. 106	Menander Evi Duvar Resminden, Cubido ve Asma Çelengi	Jashemski 1979 Fig. 325.
Lev. 107 a	M. Lucretius Evi'nin Duvar Resmi, Cubidolar Üzüm Toplarcken	Jashemski 1979 Fig. 327.
Lev. 107 b	Vettii Evi'nden Duvar Resmi, Cubidolar Şarap Dağıtırken	Jashemski 1979 Fig. 328.
Lev. 108 a	Efes Yamaç Evi H 2/D Bulunan Mozaik	Jobst 1977 Abb.112.
Lev. 108 b	Efes Yamaç Evi H 2/D Bulunan Mozaikten Detay	Jobst 1977 Abb.121.
Lev. 109 a	Efes Yamaç Evi H 2/16 A da Üzerinde Dionysos'un Portresinin Bulunduğu Mozaik	Jobst 1977 Abb.183.
Lev. 109 b	Roma'da Bulunmuş Üzerinde Ariadne ve Asmalar Olan Mozaik	Jobst 1977 Abb.128.
Lev. 110 a	Roma'da Bulunmuş Üzerinde Ariadne ve Asmalar Olan Mozaik	Jobst 1977 Abb.129.
Lev. 110 b	Thuburbo Maius'ta Bulunan Mozaik	Aries_Duby 1985 Fig 36.
Lev. 111 a	Kartaca'da Bulunan Üzerinde Asma Olan Mozaik	Aries_Duby 1985 Fig 43
Lev. 111 b	Harbiye'de Bulunmuş Lysurgus'un Asma Dalları Arasında Tasvir Edildiği Mozaik	Antakya Müzesi Env. no. 844.
Lev. 112 a	Torre Annunziata Villasında Bulunmuş Kabartma	Jashemski 1979 Fig. 324.
Lev. 112 b	Side Antik Kentinde Bulunmuş Bir Kabartma	Fotoğraf: Zuhall K. ELİNÇ.

Lev. 113 a	Aphrodisias Antik Kentinde Bulunmuş Bir Lahit	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 113 b	Side Antik Kentinde Bulunmuş Bir Kabartma	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 113 c	Pal. Corsini, Roma'da Bulunmuş Lahit	Koch – Sichtermann 1982 Taf. 281.
Lev. 114 a	Millet Antik Kentinde Bulunmuş Bir Lahit	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 114 b	Hierapolis Antik Kentinde Bulunmuş Bir Lahit	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 115	İvriz Kaya Kabartması	Akurgal 2003 Res. 7.
Lev. 116 a	Lahit, Vatikan	Koch – Sichtermann 1982 Taf. 281.
Lev. 116 b	Lahit, S. Lorenzo, Roma	Koch – Sichtermann 1982 Taf. 452/3.
Lev. 117 a	Tripolis'ten çıkartılmış, İstanbul'da Bulunan Lahit	Koch – Sichtermann 1982 Taf. 565.
Lev. 117 b	Selçuk Müzesi'nde Bulunan Lahit	Koch – Sichtermann 1982 Taf. 451.
Lev. 118 a	M.Ö. 6. Yüzyıla Ait Karıştırma Kabı.	Broneer1937 Fig. 9.
Lev. 118 b	MÖ. 380 Yılına Ait Pan'ın Üzüm Toplarken Resmedildiği Vazo	CVA, USA fasc. 20 Pl. 93.
Lev. 119	Cubidolar Üzüm Yaparken, Mavi Cam Vazo	Jashemski 1979 Fig. 331.
Lev. 120	M.Ö. 6. Yüzyıla Ait Bir Çanak Dionysos Yelkeni Üzüm Asmasına Dönüşmüş Teknesinde	Levi 1981 s.110.
Lev. 121 a	Babil Topografyası'nın Başını İçeren Yunanca Yazıtlı Babil Okul Tableti	Clayton _ Price 1995 Fig 21.
Lev. 121 b	Marduk-Apla-İddina'nın Bahçesindeki Bitkilerin Sıralandığı Babil Çivi Yazısı Tableti	Clayton _ Price 1995 Fig 22.
Lev. 121 c	Koldewey'in, Tonoğlu Yapıyı Asma Bahçeler Olarak Canlandırması.	Clayton _ Price 1995 Fig 26.

Lev. 122 a	Babil'in Asma Bahçelerinin Panoramik Manzarasının Sanatçı Gözüyle Rekonstrüksiyonu	Clayton _ Price 1995 Fig 28.
Lev. 122 b	Ahşap Saban, M.Ö. 2040-1750, Mısır	British Müzesi web sayfası, 2007.
Lev. 123 a	Ahşap Çapa ve Orak, M.Ö. 1550-1069, Mısır	British Müzesi web sayfası, 2007.
Lev. 123 b	Ahşap Saban, M.Ö. 1550-1070, Mısır	British Müzesi web sayfası, 2007.
Lev. 124 a	Ahşaptan Yapılmış Çapa Yapan Adam Heykeli, M.Ö. 2250, Mısır	British Müzesi web sayfası, 2007.
Lev. 124 b	Britanya'da Roma Döneminde Bulunmuş Saban Süren Bronz Adam Heykeli	British Müzesi web sayfası, 2007.
Lev. 125	Roma Dönemi'nde Bahçede Kullanılan Aletler ve Ekipmanlar	Farrar 1998 s.163.
Lev. 126 a	Efes Yamaç Evi 1 ve 2'nin Havadan Fotoğrafi	http://www.oeaw.ac.at/antike/ephesos/hh/hh2_02.html -25.05.07.
Lev. 126 b	Efes Yamaç Evi 1'in Planı	http://www.oeaw.ac.at/antike/ephesos/hh/hh2/hh2befund/hh2befundabbd1_g.html -25.05.07.
Lev. 127	Efes Yamaç Evi 2'nin Planı	http://www.oeaw.ac.at/antike/ephesos/hh/hh1/hh1befund.html -25.05.07.
Lev. 128 a	Çam Ağaçları, Efes Antik Kenti	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 128 b	Çam Ağacı, Efes Antik Kenti	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 129 a	İncir Ağacı, Efes Antik Kenti	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 129 b	Efes Yamaç Evi 1'de Bulunmuş Pinax	Efes Müzesi, Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 130 a	Capparis spinosa, Efes Antik Kenti	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 130 b	Vitis vinifera, Efes Antik Kenti	Fotoğraf: Zuhal K. ELİNÇ.
Lev. 131 a	Efes Yamaç Evi 2/SR 23 nolu Atrium	Efes Mz. Müd. Ark. 1995 s.32.
Lev. 131 b	Efes Yamaç Evi 2/SR 23 nolu Atrium Planı	Scherrer 2000 s.105.
Lev. 132 a	Efes Yamaç Evi 2/SR 23 nolu Atrium Rekonstrüksiyonu	Çizim: Z. K. Elinç – Cem Ulupınar.

Lev. 132 b	Efes Yamaç Evi 2/SR 23 nolu Atrium Rekonstrüksiyonu	Çizim: Z. K. Elinç – Cem Ulupınar.
Lev. 133 a	Efes Yamaç Evi 2/SR 23 nolu Atrium Bahçesi Restitüsüonu	Çizim: Z. K. Elinç – Cem Ulupınar.
Lev. 133 b	Efes Yamaç Evi 2/21 nolu Atrium Planı	Thür 2005 Taf. 75.1.
Lev. 134 a	Efes Yamaç Evi 2/21 nolu Atrium Rekonstrüksiyonu	Thür 2005 Taf. 74.1.
Lev. 134 b	Efes Yamaç Evi 2/21 nolu Atrium'un Bulunduğu Evin Modellemesi	Thür 2005 Taf. 74.2.
Lev. 135 a	Efes Yamaç Evi 1 Peristylinin Kalıntıları	Strocka 1977 Text, Abb. 12.
Lev. 135 b	Efes Yamaç Evi 1 Peristylinin Planı	Efes Mz. Müd. Arkeologları 1995, 37.
Lev. 136 a	Efes Yamaç Evi 1 Peristylinin Bahçesinin Restitüsüonu	Çizim: Z. K. Elinç – Cem Ulupınar.
Lev. 136 b	Efes Yamaç Evi 1 Peristylinin Bahçesinin Restitüsüonu	Çizim: Z. K. Elinç – Cem Ulupınar.
Lev. 137 a	Efes Yamaç Evi 1 Peristylinin Bahçesinin Restitüsüonu	Çizim: Z. K. Elinç – Cem Ulupınar.
Lev. 137 b	Antik Dünyada Tarımın Yayılışı	Roaf 1990 s. 18.